

અવન

સ્મરણો

[ સચિત્ર ]



# ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ ]

અનુક્રમાંક ૧૩૭૦૮- વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ યવન સ્મરણી

વિષય સંપૂર્ણ ૨૫ સ્વ. ૨૩૬ નં. ૬૨

શ્રી ..... ને

..... તરફથી ભેટ

મિતિ :

## પૂઠાપરના ચિત્રનો ઉકેલ

મૃથાળે સૂર્યચન્દ્ર સાથે જે તગતગતા તારકગણ છે, તે સદ્ગત સજ્જન-સન્નારીઓનાં તેજોજ્વલ જીવનજૂથ ; અને એ પ્રેરણાવાહી દૃશ્યને ઊંચી નજરે નિહાળતો, નીચે જે બાળક બેઠો છે, તે જ્ઞાતિની ઉછરતી પ્રજા : “આવતી કાલ”નાં નાગરિક કે નેતા થવા ઇચ્છનાર, “આજ”નો જ્ઞાતિબાળક, સદ્ગત સજ્જન-સન્નારીઓનાં જીવનસ્મરણોની ઝાંખી કરતો હોય, એવા ભાવનું, પ્રસ્તુત ચિત્રમાં આલેખન થયું છે.



ખડાયતાશાતિનાં કેટલાંક સદ્ગત સર્જન-સન્નારીઓનાં સચિત્ર

# જીવનસ્મરણો

[ પૂર્વાર્ધ ]

લેખક, પ્રકાશક અને મુદ્રક

કેશવ હ. શેઠ

મુદ્રણસ્થાન

ખડાયતા મુદ્રણકલા મંદિર

રાયપુર, અમદાવાદ

પ્રથમાવૃત્તિ

કિંમત અઢી રૂપિયા

સંવત્ ૧૯૮૪

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય  
અમદાવાદ  
ગુજરાતી કોપીરાઈટ-સંગ્રહ

૧૩૭૦૯૯

સાંકળિયું

નામ

ઉદ્ધતાં પાને

પાનું

લેટ

૧

પૂજાપરના ચિત્રનો ઉકેલ

૨

પુસ્તકનું નામ વગેરે

૩

સાંકળિયું

૪-૫

વસ્તુનિર્દેશ

૬-૧૦

આ પુસ્તકના આશ્રયદાતા

૧૧-૧૫

અર્પણ

૧૬

જીવનસ્મરણો

ત્રિકમલાલ રણછોડલાલ દેસાઈ

૧

મણિલાલ રણછોડદાસ શેઠ

૧૦

ગોકળદાસ કહાનદાસ પારેખ

૧૬

કેશવલાલ હરિભાઈ શેઠ

૨૮

ચુનીલાલ તારાચન્દ દલાલ

૩૩

શેઠ ઘેલાભાઈ અને કીકાભાઈ

૪૧

લલ્લુભાઈ પ્રાણવલ્લભદાસ પારેખ

૪૭

છોટાલાલ કેશવલાલ શાહ

૬૬

મોતીલાલ મૂળજીભાઈ પરિખ

૭૧

કેશવલાલ મોતીલાલ પરિખ

૯૧

રામદાસ વિકૃલદાસ દરબાર

૧૦૯

હરગોવિન્દદાસ લક્ષ્મીચન્દ પરિખ

૧૧૪

હરિવલ્લભદાસ મુરલીધરદાસ ભગત

૧૨૨

વિકૃલદાસ જીભાઈ શાહ

૧૨૬

ચિમનલાલ કપુરચન્દ તથા

રણછોડલાલ કપુરચન્દ દેસાઈ }

૧૩૧

## નામ

## પાનું

હરિલાલ મનસુખરામ પારેખ	૧૩૬
ચુનીલાલ દામોદરદાસ ગાંધી	૧૩૬
કૃષ્ણલાલ લલ્લુભાઈ દેસાઈ	૧૪૪
ગિરધરલાલ અમૃતલાલ દેસાઈ	૧૪૬
જયચન્દ્રભાઈ કુબેરદાસ દલાલ	૧૫૩
માણેકલાલ ચુનીલાલ પરિખ	૧૬૩
નાથાભાઈ શામળદાસ દેસાઈ	૧૬૮
લીખાભાઈ ખુશાલદાસ શાહ	૧૭૭
ભાઈલાલ વૃન્દાવનદાસ કોઠારી	૧૮૨
વલ્લભદાસ હરજીવનદાસ શાહ	૧૮૫
નરોત્તમદાસ માણેકલાલ શાહ	૧૮૬
મનસુખલાલ રણછોડદાસ શાહ	૧૯૩
ગં. સ્વ. જડાવળા	૧૯૬
ગં. સ્વ. જીવંદોર કુબેરદાસ	૨૦૧
જીવંદોર લલ્લુભાઈ	૨૦૫

## કેટલાક પૂર્વપુરૂષો

શેઠ દામોદરદાસજી	૨૧૨
ભગત રણછોડદાસ	૨૧૬
“ કાળિદાસ બાપા ”	૨૨૨
“ લલ્લુભાઈ ફોજદાર ”	૨૨૪
ડાભલા ગાંધી	૨૨૫
શિવદાસપુત્ર	૨૨૬
રવચન્દ શેઠ	૨૨૭

# વસ્તુનિદર્શ

ખાધજનમાં, એક રૂપકવાર્તા છે. તેનો તરજુમો આ પ્રમાણે:—  
ખેડુત હતો. તે ખીજ લઈને ખેતરમાં વાવેતર કરવા જતો'તો.  
જતાં જતાં, એની પોટલીમાંથી, કેટલાક કણુ રસ્તામાં વેરાઈ ગયા.  
ઉડતાં પંખીએ, તે વેરાયલા કણુને વીણી ખાધા. ખેડુત આગળ  
ચાલ્યો. ખેતરને રસ્તે ઉંચી એક ટેકરીનો ચડાવ હતો. ચડતાં,  
ચડતાં, થોડાક કણુ ત્યાં વેરાયા. માથે ધોમ ધખતો સૂરજનો  
તાપ ને પાણીની તંગી: તેથી ટેકરીપરના દાણા, ઉડ્યા ન  
ઉડ્યા, ને વેડફાઈ ગયા. ખેડુત ખેતરમાં પેઠો. પેસતાં પેસતાં, થોડાંક  
ખીજ, ઝાડી ઝાંખરાંવાળી વાડમાં વેરાયાં. તેનાપર વર્ષા વર્ષા,  
ને કાંટા સાથે પેલા કણુના પળુ ફળુગા ફૂટ્યા ; ફૂટ્યા ખરા, પરંતુ  
છોડવા વિકાસ પામે તે પહેલાં તો એની આસપાસ કાંટાળી વાડ  
ફરીવળી ને અંકુરિત બીજછાડ કરમાઈ ગયા.

ખેતરના ફળદ્રૂપ જમીનમાં જે ખીજ વવાયાં એ જ ઉડ્યાં ને ફળ્યાં.  
વિચારખીજનું વાવેતર કરવા મથનાર, આપણેય ખરેખર  
'ખેડુત' છીએ. ચાલતા શ્વાસોચ્છવાસ સાથે, થડકતી નાડી અને  
ધડકતા હૃદય સાથે, આપણા મગજમાંથી, અવિરત તરંગખીજ ઉદ્ભવ્યે  
જાય છે ખરાં; પણ ઉદ્ભવતા તરંગોમાંથી કેટલાક, સમુદ્રના તરંગો  
પેઠે ઉછળાને શમી જાય છે: સંજોગોની પ્રતિદૂળતાથી, કેટલાક વેડફાઈ  
જાય છે: અંતરયોના નડતરથી કેટલાક વળી વિચારનું સ્થિર સ્વરૂપ  
લેતા લેતા કરમાઈ જાય છે અને થોડાં જ વિચારખીજ, યથાશક્તિ  
અંકુરિત થઈને ફાલે-ફળે છે.

પેઠો ફાટ્યા પહેલાં શહેરની વસ્તીને વીંધીને, ફરવા જતી વેળાએ  
નિરવ શાંત હતી. એક ખુશનુમા પહેરાડિયે, અમદાવાદમાં એલિસબીજ  
ઝાળગીને આગળ વધતો હતો. નિર્મળ વાયુની હુંફાળ લહરિયોથી  
સાખરમતીના જળમાં, ધીમા તરંગો હલકારા ખાતા, ઉછળતા, કિનારે

પછડાતા ને જળ ભેળા બળી જતા જોયા. એ રમણીય દ્રશ્ય સાથે આંતરસરવરની સ્થિતિને સરખામણીમાં મૂકી. ત્યાંય ખડાયતાંમત્ર અને ખડાયતાગ્નાતિ વિષે તરેહવાર તરંગો ઉદ્ભવતા: ઉદ્ભવતા ને વિલુપ્ત થતા !

તેવા અસંખ્યમાંથી એક તરંગ સ્થિર વિચારનું સ્થિત્યંતર પામ્યો. વિચાર્યું, કે ખડાયતાગ્નાતિ વંધ્યા નથી. કેટલાંક વંધ સજ્જન-સન્નારીઓ એવાંય થઇ ગયાં છે, જેમનાથી ગ્નાતિ ગંભીરશીલ અને, બહેકે દેશમાં-દેશના બહોળા સમાજમાં-પોતે અધિકારપૂર્વક સુંદર સ્થાન ભોગવી શકે.

શ્રાદ્ધ-સંવત્સરી આવે, ત્યારે એવા પુણ્યશાળી પૂર્વજો તેમના વંશવારસોને સાંભરે; પણ ક્ષણિક કે કૌટુંબિક સંભારણીથી જાહેર જનતાને શી પ્રેરણા મળે ? જેમનાં જીવન કુટુંબ, કુળ કે અકડાની જ નહિ, પણ જાહેર જનતાની માનવંતી મિલકત બન્યાં હોય, તે નાણું, શ્રાદ્ધ સંવત્સરીના 'તિથિ' રૂપ ત્રિજોરીમાં સંઘરી રાખવું સાફ કે એનું પુસ્તક રૂપે દહાણું થાય તે ?

સૌ સ્વીકારે છે, કે આજનાં બાળકો તે આવતી કાલના નાગરિકો છે, નેતા છે : એ ઉગતી જનતા પરિપક્વ અનુભવનો આસ્વાદ શે, જ્ઞાનભણતરના ભોમિયા થાય, ચારત્ર્યઘડતરની ચાવથો મેળવે, વિકાસક્રમના પંથઆડે નડતાં નડતરને નિષ્કંટક બનાવી, ઉન્નત, પવિત્ર ને ઘડો લેવાયોગ્ય જીવન કેમ જીવી શકાય, તેની હકીકત ને હિકમત દેડે ઘરે; ટુંકામાં, જેમનાથી તેમને પ્રેરણા, બળ કે બોધ મળે, તેવાં જવલંત જીવનનાં સુમધુર સંસ્મરણોના પ્રસિદ્ધિ આવશ્યક અને ઉપયોગી લાગી.

દરિયાકાંઠે પથરાયતી વેળુમાં પડેલાં પગલાં, ભરતીઓટે ભૂંસાઇ જાય છે. કાળના જીઆળ પણ એવા છે. જન્મ, જીવન ને મૃત્યુ, એ વિધિનિર્મિત વિધાન છે. કબૂત્ર; તથાપ, “ નામ તેહનો નાશ ” એ ક્ષણભંગુર દેહીનું એકતરશી ગાન છે. નાશ નામનો હોય, નામનાનો નહિ :

સમુજ્જવલ નામનાઓની ગુંથણી થાય એ મને ઇષ્ટ લાગ્યું. અને એવી ગુંથણીના મારી વ્યાખ્યા આવી છે:—સંસારયાત્રા-ગુઓના વાટમાં, એકત્રિત કરેલ કિરણોથી પ્રદીપ્ત થતો તેજદીવડો: જેના પ્રકાશથી, ૧૮૬૫ વચ્ચેનાં અન્ધકાર-આવરણ ટળે છે અને આપણી પ્રગાતને વેગ મળે છે.

કાંઈક આવી આવી ગડમથલો પછી, સ્મરણોનું સાહિત્ય તૈયાર થયું છે.

પુસ્તકમાં જે જીવનસ્મરણોનો સંચય થયો છે, તેમાંથી ગુણાનુ-રાગીઓને કંઈ કંઈ નામનાનાં નિદર્શન થશે. એની પસન્દગી નથી એકદેશી કે નથી રાખા એકલક્ષી-એમાં વિવેકપુર:સરતું વૈવિધ્ય જળવાયલું જણાશે જ.

વાચક કબૂલશે, કે વ્યક્તિમાત્રની શક્તિ એક જ દિશામાં ખર્ચાતી કે ખર્ચા જતી નથી; તેમ દરેકનાં સમય, સ્થિતિ ને સંજોગો પણ એકસરખા નથી હોતા; તેથી સ્મરણીય જીવનો, પોતપોતાનાં લક્ષ્ય અને કલા શી રીતે જળવી ને શોભાવી શક્યાં છે, એ જ ભાવથી આ સ્મરણો વંચાય ને વિચારાય તો વધારે સારું.\*

આમાં 'ચિત્રદર્શનો' કે 'રેખાચિત્રો'ની કલા નથી, કે નથી 'સ્મરણમુદ્ર'ના શૈલી. 'Mile-Stone from Gujarati Literature' કે 'સાક્ષર જ્યંતીઓ' ને 'સાક્ષરમાળા' એ સૌનો પ્રધાન હેતુ, આ સ્મરણોથી નિરાળો છે. અહીં તો વિશેષ અંશે ખડાચતાશાતન રૂચે ને પચે, એ ઢાંચે આ જીવનચરિત્રો નહિ, પણ જીવનસ્મરણો લખાયાં છે, એટલું અવલોકનકારો માટે મારે સ્પષ્ટ કરવું જોઈએ.

સ્મરણોના નામ સાથે સંયુક્ત થએલો 'પૂર્વાર્ધ' શબ્દ પુસ્તકની અપૂર્ણતાનો સૂચિત છે: અને સ્મરણો, બેશક અધૂરાં જ છે;

\* 'મોટાં, નાનાં વધુ મોટાંમાં, તો નાનાં પણ મોટાં;

જ્યોત્સ્ના સ્વિ, નક્ષત્રિન્દુ, તો ધરદિવડાં નહિ જોતાં.'—જોત્સ્નાસ્વિ

ક્રમકે જીવનપ્રસંગોની પ્રાપ્તિનું કાર્ય મધુરું નહિ પણ અતિ દુર્ઘટ છે. તેથી પ્રયાસે મેળવી શકાયાં તેટલાં છાપ્યાં છે. બાકી, રાજકાજ-માં ભળેલા, ડુંગરપુરભણીના સદ્ગત જ્ઞાતિજનો, રાજપીપળાનાં કેટલાંક બક્ષી કુટુંબો તે તે તરફના અન્ય રાજકર્મચારીઓ; મહેમદા-વાદના દેસાઈ કુટુંબના મૂળ પુરુષ; સ્વતંત્ર વહાણોવડે મલખારભણી વહેપાર ખેડતા કેટલાક પોરબંદરી ખડાયતાઓ; અને એવાં જ અન્ય ગૃહસ્થોનાં વૃત્તાન્તો વારતે તો, કોઈ અમૃત ચોષ્ટિકે પ્રસ્તુત પુસ્તકનો 'ઉત્તરાર્ધ' અહાર પડે ત્યાંસુધી સચુરી લેવાની રહી.

જેમની સવાલાખ રૂપિયાની શિષ્યવૃત્તિઓવડે, જ્ઞાતિના સંખ્યા-અન્ધ અભ્યાસકો આગળ વધ્યા છે, તે શેઠ દામોદરદાસના જીવન-પ્રસંગો ઉપલબ્ધ નથી. જ્ઞાતિના જ સજ્જનોનાં સ્મરણો પ્રસિદ્ધ થાય અને એમાં શેઠ દામોદરદાસ નહોય. તો સમગ્ર પુસ્તકની કિંમત કોડીની અંકાય. મને એમના જીવનની ઉણપ ઘણી ખૂંચી. આખરે, જેમના શ્વાસોચ્છવાસે જ્ઞાતિહિતની સુવાસ ફેરી રહી છે, એવા આપણા મુરખી હરગોવિન્દદાસભાઈની પાછળ ખાઇખપુશીને મચ્છો રહ્યો અને જણાવતાં હર્ષથી હૈયું ભરાઇ આવે છે, કે તેઓશ્રીએ શેઠ દામોદરદાસના છૂટાછવાયા પ્રસંગોય લખી આપીને, પુસ્તકને ઓજસ્વંતુ બનાવ્યું છે.

શનિદેવની વાત છે. સાત વારમાં કોણ મોટું, એના ઇન્સાફ સારૂ સાતેય વાર વિક્રમના દરબારમાં ગયા. પ્રથમ રવિવારે, પછી સોમ-મંગળ-બુધ એમ અનુક્રમે બેઠક લીધા પછી શનિદેવ સાતમી બેઠકે બેઠા. વિક્રમરાજાએ ચુકાદો આપ્યો, કે ચડતા ઉતરતા જે ક્રમે બેઠા છે, એ ક્રમ તમારા મોટાન્હાનાનો ! આ સ્મરણોની ગોઠવણ સંબંધી એવી અટકળ કોઇ ન કરે-અથવા પુસ્તકમ છપાયા પ્રમાણે જ, સ્મરણીય જીવનોને મોટા-ન્હાના કે ચડતા-ઉતરતા માનવાના મિથ્યા ભ્રમમાં કોઇ ન પડે એવી વાચકોને વિનંતિ છે. એટલું ખરું, કે સ્મરણોનો કાંઇક ક્રમનિયમ

જાળવવા સંબંધી મનમાં ગડમથલ તો થયેલી:—( ૧ ) સંવત્સરીના મિતિ મુજબનો ક્રમ રહે કે ( ૨ ) નામની કક્કાવારીનો: પરંતુ હકીકતો એકધારી કે અતુકમે ન મળવા માંડી, તેથી જેમ જેમ તે લખાતાં ગયાં, તેમ તેમ છપાતાં ગયાં છે:

છપીઓ પણ મેળવી શકાઈ તેટલી છપાઈ છે.

પુસ્તકના અંતિમ ભાગમાં કેટલાક પૂર્વપુરૂષોનો પરિચય આપ્યો છે. ખરી રીતે તો એને મોખરે સ્થાન મળવું જોઈએ; પણ અગિયાર ફોર્મ છપાયા પછી એ પરિચયો લેવાનો વિચાર સ્ફૂર્યો તેથી જ તે છેલ્લે છે.

એમાંના છેલ્લા ત્રણ પરિચયો છાપવાની પરવાનગી આપવા બદલ શ્રીયુત સોમાજીલાલ ભીખાભાઈ ગાંધીનો આભારી છું. રણછોડદાસ ભગતનો પરિચય છાપવા દેવા માટે શ્રીમાન્ અંબાલાલ હરિવલ્લભદાસ ભગતનો આભારી છું. કેટલાક પરિચયો લખી આપવા ઉપરાંત પુસ્તકને બંને તેટલું સંગીન બનાવવામાં વારંવાર સલાહસૂચન આદિની મ્હોંમાગી સહાય કરવા બંને તથા અર્પણ સ્વીકારવા માટે પૂજ્યશ્રી હરગોવિન્દદાસભાઈનો તેમજ અન્ય વડીલોનો આભારી છું. 'ગુજરાતીપંચ'ના અધિપતિ શ્રીયુત સોમાજીલાલ મંગળદાસની મદદ પણ મારું ત્યારે મળ્યે જ ન્નય છે—છાપવા સારૂ કેટલાક બ્લોક્સ વાપરવા આપ્યા બદલ તેઓશ્રીનો પણ આભારી છું—અને શેઠશ્રી પુરૂષોત્તમદાસના આર્થિક આશ્રય બદલ તેમનો પણ આભારી છું.

છેવટ, ખડાયતા સૃષ્ટિમાં છૂટાં છૂટાં વેરાયલાં સ્મરણકૂલડાંનો, સુવ્યવસ્થિત સ્વરૂપે સંચય કરવા પુરતી કેવળ બાગવાનની સેવા બજાવી છે. એ કેટલે દરજ્જે સરળ હશે, એના નિષ્કર્ષનું કામ બાગવાનનું નહિ, પણ શુદ્ધિમાનોનું છે.

કેશવ હ. શેઠ



અવનમ્બરણી

શેષશ્રી પુરુષોત્તમદાસ ગાકુળદાસ



મદ્રાસ

## આ પુસ્તકના આશ્રયદાતા

શેઠશ્રી પુરૂષોત્તમદાસ ગોકુળદાસ, મદ્રાસવાળા

[ તેમનો જીવનપરિચય ]

**આ**જથી લગભગ દોઢેક સેકાપર ગૂજરાતની વસ્તી, દેશના ભિન્ન ભિન્ન ભાગોમાં વેરાઈ ગઈ હતી. સંવત્ ૧૮૩૨ અને તેની આસપાસના યુગમાં ગૂજરાતપર થએલાં વિજ્ઞાતીય શાસકોનાં આક્રમણોને ભોગે, ‘કાયું સોનું’ પડવતા આપણા રાજદ્રુપ ગૂજરાતપ્રદેશની આર્થિક, સામાજિક અને ધાર્મિક પરિસ્થિતિ આતે અવ્યવસ્થિત બની ગઈ હતી. તેવા પિકટ મંજોગોમાં આપણા ધર્મચુસ્ત અને ગરીબાઈ ભોગવતા ઘણાંય ગૂજરાતીઓ વતન છોડીને, જીવનના નવતન અર્થે પરભોમમાં બંધ વસેલા. ખેડાવાળા અને ખડાયતાઓનો વસવાટ મદ્રાસમાં સારી સંખ્યામાં છે, તે પણ આવા જ કારણથી.

શેઠશ્રી પુરૂષોત્તમદાસના મૂળ પુરૂષે પણ, ગૂજરાતનાં ઘરઆરને છોલા પ્રણામ કરી, મદ્રાસમાં નિવાસ કરેલો. શેઠશ્રી પુરૂષોત્તમદાસની પેઢીના મૂળ પુરૂષનું નામ પરમાનંદદાસ શા; અને તેમનું કુટુંબ ‘અમી-અંદશાવાળા,’ એ નામથી ઓળખાય છે. વહીવંચાની જૂની સોએક વર્ષપરની નોંધવહીપરથી એમ લાગે છે, કે આ કુટુંબ મૂળ લુણાવાડા તરફનું હોતું જોઈએ ; કેમકે વહીવંચાની નોંધવહીમાં, તેમના પૂર્વજો સંજવીના ઉદ્ભવને અંગે ‘લુણાવાડાવાળા’ એવું લખાયલું મળી આવે છે. સિવાય ‘અટક’ વિષે વિશેષ માહિતી ઉપલબ્ધ નથી. તેઓનું ગોત્ર ચુંદાણું છે.

મદ્રાસમાં ખડાયતાનાં પચીસેક કુટુંબો વસે છે. એમનાં ગોત્રો-પરથી એમ લાગે છે કે એ કુટુંબોના પૂર્વપુરૂષો વિશેષ અંશે નડી-આદના વતની હોવા જોઈએ.

શેઠજીના મૂળ પુરૂષ પરમાનંદદાસ અને પરમાનંદદાસના પુત્ર અમીઅંદશા; અમીઅંદશાના પુત્ર દારકાદાસ અને દારકાદાસના પુત્ર

જમનાદાસ. તેઓ પ્રતાપી પુરુષ હતા. શેઠશ્રી જમનાદાસને ત્રણ દીકરીઓ તથા ત્રણ પુત્રો હતા. સૌથી મોટા પુત્ર પરમાનન્દદાસ, બીજા ગોવર્ધનદાસ અને ત્રીજા ગોકુળદાસ.

એ ત્રણેય ભાઈઓ તેમના પિતાશ્રી સાથે વેપારમાં જોડાયા હતા અને વડીલ જમનાદાસ વૈકુંઠવાસ થયા પછી પણ ત્રણેય ભાઈ-ઓનું સંયુક્ત કુટુંબ, સંપત્તીને એકસાથે રહેતું હતું. તેમણે મદ્રાસમાં સારી પ્રતિષ્ઠા મેળવી હતી, અને અમીયંદશાનું નામ દીપાવ્યું હતું.

મોટા ભાઈ પરમાનન્દદાસ યુસ્ત વૈજ્ઞાનિક ભગવદીય હતા. વયટ બન્ધુ ગોવર્ધનદાસ આજ્ઞાક, બુદ્ધિશાળી અને વેપારઉદ્યોગમાં કાબેલ હતા. તેમના પરોપકારવૃત્તિ પણ પ્રશંસનીય હતી. તેઓ મદ્રાસનાં લગભગ દરેક વર્ણિક કુટુંબમાં અને અન્ય નાતજાતમાં પણ અગ્રે-સર તરીકે સારો માનમરતબો પામ્યા હતા. મદ્રાસનિવાસી ખેડાવાળો પણ કાર્યપ્રસંગે એમની સલાહ લેતા. નાતજાતના કચ્છા પતાવી આપવામાં પોતે ન્યાયશીલવૃત્તિ ધરાવતા હોય, એ કામમાં એમને નિમવામાં આવતા. એમના જ વખતમાં શ્રી વલ્લભકુળના આગંદા માટે હવેલી તથા મોટું મંદિર વગેરે ધર્મસ્થાનો સ્થપાયાં છે; એ પવિત્ર કાર્યમાં શેઠ ગોવર્ધનદાસ આગેવાનોલયો લાગ લાવેલો, એટલું જ નહિ, પણ પોતાની હયાતિપર્યંત તેનો વહિવટ પણ તેમણે જ કરેલો. ત્યારબાદ શેઠ પુરુષોત્તમદાસને હસ્તક એ વહિવટ વર્ષોપર્યંત રહેલો. તેઓ સંવત ૧૮૬૪ના મહા શુદ્ધ દ્વાદશીને દિવસે વૈકુંઠવાસી થયા હતા.

શેઠ ગોવર્ધનદાસને ત્રણ પુત્રો હતા. મોટા ભાઈ પરમાનન્દ-દાસને સંતાનમાં પુત્ર સંતાત નહતી-એક પુત્રી છે. શેઠ ગોકુળદાસને પણ એક પુત્રી છે. પરમાનન્દદાસનો વૈકુંઠવાસ થયા પછી બન્ને ભાઈઓ-ગોવર્ધનદાસ અને ગોકુળદાસ-પેદીનો વહિવટ ચલાવતા.

શેઠશ્રી ગોકુળદાસને સંતાતમાં પુત્ર નહિ હોવાથી ગોકુળદાસની ગાદીએ શેઠશ્રી પુરુષોત્તમદાસને લેવામાં આવ્યા હતા: ( સંવત ૧૮૫૩ ના ચૈત્ર વદ ૧૨ )

શેઠશ્રી પુરુષોત્તમદાસનો જન્મ સંવત્ ૧૯૩૮ ના પવિત્ર શ્રાવણ માસની શુદ્ધ ૪ ને ગુરુવારે થયો હતો. તેઓ દસા ખડાયતા જ્ઞાતિના હોધ ફક્ત વીસ જ વાસાના એ બાળકને મૂકી, તેમનાં માતૃથી વૈકુંઠવાસી થયેલાં વીસ વાસાનો બાળક નમાયો અને અને માતાના ધાવણરૂપ અમૃતથી અંચિત થાય, તો બાળે જ તે દીર્ઘાયુ નિવડે ; પરંતુ શ્રીમાન્ પુરુષોત્તમદાસના સંબંધમાં આ સિદ્ધાન્ત અપવાદ જેવો બન્યો છે. પોતાના વડીલો અને કલ્પલેખતા વાતસહ્યભાવપૂર્ણ વિશાળ કુટુંબની ઇત્રાયા તથા પોતે ઉછરીને મોટા થયા અને જનનીની મીઠી ફૂંક ગમવેલી છતાં એ બીડ જીવનભરમાં ભયંકર તો ન જ નિવડી.

શેઠસાહેબે પોતાની વીસ વર્ષ જેટલી ઉંમરની જુવાની દરમિયાન, સંજ્ઞેષોની સાતુકળતાથી, ગૂજરાતી ઉપરાંત અંગ્રેજી અને તેલંગુ-તામિલ બાબાને જ્ઞેષ્ઠને અભ્યાસ કરી લીધો હતો. શેઠશ્રી પુરુષોત્તમદાસના મોટા ભાઈ દારકાદાસનું લગ્ન મદ્રાસવાળા દશાખડાયતા શેઠ મોરલી દાવતા નામથી ઓળખાતા કુટુંબમાં થયું હતું. તેમને એ પુત્રો છે. જગન્નાથ અને અમીચંદ્રશા; તથા એક પુત્રી નામે સુમદ્રા છે.

શેઠશ્રી પુરુષોત્તમદાસનું પ્રથમ લગ્ન વિજ્ઞપુરમાં શ્રી. નારાયણદાસ રામદાસ દગ્યારનાં દીકરી સૌ. ગોદાવરીબાઈ વેરે થયેલું. પ્રથમ પત્નીનું સં. ૧૯૭૯માં અવસાન થતાં, ખીજવાર ૧૯૪૦ ની સાત્રમાં તેઓનું લગ્ન ખાનદેશ જીલ્લામાં આવેલા પારોત્ત ગામે શાહ નરોત્તમદાસ ગણપતદાસ દેસાઈનાં પુત્રી સૌ. લીલાવતી વેરે થયું હતું. પ્રથમ પત્નીથી થયેલ સંતતિમાં હાલ એક પુત્રરત્ન નામે રામદાસ અને ત્રણ પુત્રીઓ છે, અને ખીજવારનાં પત્નીને વર્ષદહાડાનો પુત્ર છે.

‘શેઠ ગોકુળદાસ જમનાદાસ અને કંપની’ને નામે સંવત્ ૧૯૩૯ની સાલથી તેઓની રેશમી કાપડની પેઢી ચાલે છે; જેની ખ્યાતિ અને સંગીનતામાં ઉત્તરોત્તર અભિવૃદ્ધિ થયાં જાય છે. શ્રી. ગોકુળદાસનો વૈકુંઠવાસ થયા પછી પ્રસ્તુત પેઢીનો વહિવટ શેઠશ્રી પુરુષોત્તમદાસના વડીલ સહોદર શેઠ દારકાદાસને હસ્તક ચાલતો અને

તે અરસામાં આપણા પ્રસ્તુત પરિચયના નાયક શેઠશ્રી પુરૂષોત્તમદાસ વેપારવિષયક તાલીમ લઈ રહ્યા હતા. શેઠશ્રી પુરૂષોત્તમદાસના વચ્ચે બંધુ મનમોહનદાસ તો મગજના વ્યાધિથી સંસારવ્યવહારથી સાવ નિરાળા રહેતા હતા; જેઓ સં. ૧૯૭૯ના જેઠ શુદ્ધ ૬ને રોજ વૈકુંઠવાસી થયા છે. એટલે સંવત્ ૧૯૭૨ના વૈશાખ શુદ્ધ બીજને દિવસે પોતાના મૂખ્ય બંધુ દારકાદાસનો વૈકુંઠવાસ થતાં, ધીકતા ધંધાવાળી પોતાની પેઢીનો અને સમગ્ર સંસારનો કર્તવ્યભાર શેઠશ્રી પુરૂષોત્તમદાસને શિરે પડેલો.

પેઢીના સ્વતંત્ર વહિવટ દરમિયાન પોતાના પૂર્વજની પ્રતિષ્ઠામાં અને મૂડીમાં તેમણે અસાધારણ ઉમેરણ કર્યું છે.

કોઈ એવો પ્રશ્ન પૂછે, કે મનુષ્યજીવન શા આધારે ટકી રહ્યું છે? તો હું એમ જ કહું, કે ધર્મથી, નીતિથી, ચારિત્ર્યથી. મનુષ્યના આખા જીવનમાંથી જો આ તત્ત્વો બેંગી લેવામાં આવે, તો તે મનુષ્ય જ મટી જાય.

શેઠશ્રી પુરૂષોત્તમદાસનું જીવન ધર્મનીતિનાં ઉમદા આચરણથી ઓજસૂર્વંતુ છે. તેમના હૃદયના પ્રત્યેક ઘડકારે, તેમના શ્વાસોચ્છવાસે, સ્વધર્મ અને સેવાપરાયણતાની ભાવના ઉછળી રહેલી છે. તેઓએ હિન્દુસ્થાનનાં લગભગ તમામ તીર્થસ્થાનોની યાત્રા કરેલી છે. પોતે બકિંગહામ-કર્ણાટક મિલ્સ કંપની (કાપડ-સુતરની મિલ)ના ડાયરેક્ટર છે અને મહેસુરવાળા શેઠ વિષ્ણુદાસ ચતુર્મુજના ફંડમાંથી જે સદાવ્રત ચાલે છે તેના માનદ ટ્રસ્ટી છે; ઉપરાંત પોતાના ધર્મવોહાર ચાલતા ધંધાના મૂખ્ય આત્મા છે. છતાં શ્રીની સેવા સ્વહસ્તે જ હમેશાં કરે છે. પોતે મર્જદ લીધેલી છે અને નિજ મકામાં જ નિજમંદિર બંધાવી, સંસારવ્યવહારની પ્રવૃત્તિઓ સાથે જળ-કમળવત્ સંબંધ રાખી, શ્રી ઠાકોરજીની સેવામાં અહોનિરંતર નિમગ્ન રહે છે. શેઠસાહેબની ધાર્મિક વૃત્તિઓ વખાણવાયોગ્ય છે, તેમની

સામાજિક સેવાઓ સ્તુતિપાત્ર છે. આપણામાંના થોડા જ લાભીઓને ખબર હશે કે તેઓશ્રીએ—

૧. કેવળ જ્ઞાતિજનોના લાભાર્થે નહિ, પણ સાર્વજનિક હિતની દૃષ્ટિએ મદ્રાસમાં, ગુજરાતી લતામાં શાહી મહોલાત જેવું ભગ્ય મકાન બંધાવેલું છે—તામે ‘ગોવર્ધનનિવાસ.’ તેના ઉચ્ચ વર્ગનાં હિન્દુ કુટુંબો સરખવસરે પુરતો લાભ લઈ તે મકાન બંધાવનાર ઉદાર સન્મન પ્રત્યે કલ્યાણ-આશિષનાં વચનોની વૃષ્ટિ કરે છે.

૨. સિદ્ધપુર આપણા ગુજરાતમાં આવ્યું. સિદ્ધપુરમાં બ્રહ્મચર્યાશ્રમ છે. ત્યાંના બ્રહ્મચારિયોને વખતોવખત શેઠસાહેબ તરફથી મિ-ષ્ટાન્ન મળે છે અને વાર્ષિક ધનામ વહેંચાય છે.

૩. મદ્રાસની કેલેજમાં ભણતા વિદ્યાર્થીઓને પૂરતી મદદ તેમના તરફથી થાય છે. વળી બ્રાહ્મણ વિદ્યાર્થીઓને ફી અને પ્રસ્તકોની મદદ મળ્યે જાય છે.

૪. અમદાવાદમાં પાંચમી ખડાયતા પરિષદ થઈ, તે પ્રસંગે તેઓશ્રીને પત્ર લખેલો, અને અહીંના છાત્રાસયની આર્થિક સ્થિતિ વિષે ઘશારો જ કરેલો; તેપરથી તેઓશ્રીએ ટપાલદ્વારા ઉદાર સંખાવત મોકલી આપી હતી.

૫. વળી ખડાયતામિત્ર માસિકની સેવકસમિતિના પોતે પેટ્રન છે.

૬. સમસ્ત ખડાયતા કેળવણીમંડળ (અમદાવાદ) માર્ક્ષિત વાર્ષિક રૂ. છસોની શિષ્યવૃત્તિઓ તેમના તરફથી વહેંચાવવી શરૂ થઈ છે.

આ સંક્ષેપ પરિચયપરથી પણ તેઓશ્રીની પરોપકારવૃત્તિ, સ્વધર્મચ્યુસ્તતા, નૈતિક આચરણ અને સમાજ તથા જ્ઞાતિસેવાનું જે તારણ નીકળે છે તે બેશક, આપણી જ્ઞાતિને જરૂર મગરૂર બનાવી શકે તેવું છે.

શેઠજીના બન્ને ભત્રિજનો પણ ચક્રાર અને બુદ્ધિશાળી છે. તેઓ તેમના વડીલ કાકા-શેઠશ્રી પુરુષોત્તમદાસ-સાથે પેઢીનો વેપાર કાબેલિયતપણે બેડી રહ્યા છે.

અર્પણ

રાં ૭૦ હરજોવિન્દદાસ દ્વારકાદાસ કાંટાવાળા

વડોદરા

મુરબ્બીશ્રી,

વેડાની મુજ વતનવાડીએ અમૃતકૃપા આપ જડયા,  
સમાજ, રાજ્યે, સાહિત્યને સ્થિર મન્દિર યશના કળશ ચડયા :  
જવાહીરશા જગલગતા, જે જ્ઞાતિતાણા ભૂપણ અણમૂલ.  
જવલંત એના ગત જીવનનાં સમર્પે વીણી સ્મરણોનાં ફલ.

આપનો

કેશવ હ. શેડ

જીવનસ્મરણો

૨૦ ૫૦ હરગોવિન્દદાસ દ્વારકાદાસ કાંઠાવાળા



વરોદરા



## આપણા જ્ઞાતિભૂપણ

૨૧૦ બી ૦ હરગોવિન્દદાસ દ્વાન્કાદાસ કાંટાવાળા

[ એમનો સંક્ષિપ્ત પરિચય ]

‘વૃન’ને જેઓ વટાવી ચૂક્યા છે અને જેમનાં આયુષ્યપગલાં, ‘ચોર્યાસી’ની પરિક્રમા માટે ડગલાં ભરે છે: હવે શક્તિ રહી હોય તો શ્વાસ લેવા પુરતી; છતાંય ‘દિ’મતે મર્દ !’ લેખનવાચન વાસ્તે, હાથ સાથ દે કે ન દે; છતાં જેઓ, પોતાના પ્રાણનો એક જ પડકાર સાંભળી રહ્યા હાગે છે: અને તે એ, કે ‘છેલ્લા ધડકારપર્યન્ત જનતામાં ઝગ્યા કરો અને એમ જ દેહવૃત્તીને ઓગળી જવા દો.’ આટ-આટલાં વર્ષેય જેમને ચસ્માંની જરૂર નથી પડતી, એવા એ વયોવૃદ્ધ સજ્જનની આંખોને, જાણે નિત્યનવીન પાંખો પ્રકટે છે અને જ્ઞાતિ, સમાજ તથા સાહિત્યહિતનાં ચિન્તન, મનન ને આલેખન, દમનદમ કર્યા જ કરે છે-એવા અજોડ જ્ઞાતિભૂપણ, આપણી કામમાં હયાત હોય, તો એક હરગોવિન્દદાસભાષ.

તેઓ ઉમરેડના વતની, અને એમનું નિવાસસ્થાન વડોદરા. પોતે જ્ઞાતિએ વીસામ્પડાયતા અને એમની જન્મતિથિ, અપાડ વદ પાંચમ, સંવત્ ૧૯૦૦.

તેમની ખ્રિષ્ટિય અને ગાયકવાડી ‘સર્વિસ’ માન ભરી હતી. આરંભે તેઓ અમદાવાદની ટ્રેનિંગ કોલેજના ત્રીજા ને પહેલા એસિસ્ટન્ટ હતા. તેમજ અગાઉ રાજકુમારો માટે સ્થપાયેલી તાલુકદારી શાળાના મૂખ્ય શિક્ષકનો હોદ્દો પણ તેમણે ભોગવ્યો હતો. ત્યારપછી અમદાવાદ કલેક્ટરની ‘આફિસ’માં સેકન્ડ ક્લાર્ક તરીકે, પછી અમદાવાદ અને ખેડાજિલ્લાના એસિસ્ટન્ટ ડેપુટી એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર તરીકે, એમ ક્રમે ક્રમે ચડતી પાયરીએ ચડ્યા પછી, રાજકોટની ટ્રેનિંગ કોલેજના પોતે પ્રિન્સિપાલ થયા હતા: અને તે પછી વડોદરા-રાજ્યના કેળવણીખાતાના ઇન્સ્પેક્ટરનો હોદ્દો ભોગવ્યા બાદ એ જ રાજ્યના ને એ જ ખાતાના મૂખ્ય અધિકારી થયા હતા. વળી તેમણે વડોદરા-રાજ્યના લશ્કરીખાતાના ‘મિલિટરી સેક્રેટરી’નું સ્થાન પણ શોભાવ્યું હતું, અને ‘પેન્શનર’ થયા પછી લુણાવાડા રાજ્યના દિવાનનું પદ પામ્યા હતા.

તેઓશ્રી વડોદરાના વેપારીમંડળના, કો-ઓપરેટિવ સેંટ્રલ એકના તેમજ વડોદરાની સાહિત્યસભાના પ્રમુખ છે : અને ગુજરાત રેલ્વે કંપનીના ડાયરેક્ટર છે.

વડોદરાની ‘મહારાજ’ અને ‘મહારાણી વુલનમિલ્સ’ના તેઓ ‘એજન્ટ’ છે-લક્ષ્મીવાન છે અને તે સાથે જ સરસ્વતીપુત્ર છે: અને એ રીતે, તેઓ ‘લક્ષ્મી-સરસ્વતી વચ્ચે મેળ નથી મળતો,’ એવા લોકસૂત્રને ખોટું પાડનાર સમર્થ પુરુષાર્થ છે. એમણે રચેલાં, ભૂતળત્રિધા તથા ગૃહહ વ્યાકરણ વગેરે શાળાપયોગી પુસ્તકો બાળકો કાળે રાખીએ; સિવાય તમારે કયું પુસ્તક જોઈએ? કેળવણીને લગતું? તો ‘કેળવણીનું શાસ્ત્ર’ અને તેની કળા’ના એ ભાગ વાંચો. પ્રાચીન? તો ‘ઉદ્ભવકૃત રામાયણ’ વાંચો; ‘કેવળપુરીકૃત કવિતા’ વાંચો; પ્રાચીન કાવ્યમાળાના ચાળીસેક મણકા વાંચો; ‘સાહિત્ય’ માસિકમાં છપાયેલાં ને છપાતાં છૂટક આખ્યાનો ને કથાનકો વાંચો. એમનું વારકાવ્ય વાચવું છે? તો ‘પાણીપત’ તૈયાર છે. ગમ્મત સાથે જ્ઞાન પામવું છે? ‘વિશ્વની વિચિત્રતા’ વાંચો. નવલકથા જોઈએ છે? “અન્ધેરી નગરીનો ગર્ધવસેન” મેળવી લ્યો. સ્ત્રીસાહિત્ય ઇચ્છતા હો, તો “એ બહેનો” મંગાવો અને બાળસાહિત્યના રસિયા હો, તો ‘ટ્યુકડી’ પાંચસો વાતો તૈયાર છે. સામાજિક સાહિત્ય માટે ‘સંસારસુધારો’ અને સ્વદેશી બાવનાથી ભરપૂર સાહિત્ય તમને “દેશી કારીગરીને ઉત્તેજન” નામનાં એ પુસ્તકોમાંથી ભારોભાર મળી શકશે.

એમનાં વિચાર, ઉચ્ચાર ને આચરણ મેઘધનુષ્યના પલટાતા રંગ જેવાં ચંચળ નહિ, પણ એકરંગી ને નિર્મળ છે; ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે તેઓ લક્ષ્મીના લાડીલા છે, અને ‘સાહિત્ય’ના ‘માર્તન્ડ’ છે; એ ‘રાવબહાદૂર’ સ્વદેશના શુદ્ધ હિતચિન્તક છે, છતાં, ‘રાજ્ય’ ના ‘રતન’ છે; સંસારસુધારક છે, છતાં જ્ઞાતિના વિરલમાંના વિરલ નેતા છે-અથવા જ્ઞાતિની મધ્યસ્થ મંસ્થાઓના

પોતે પ્રાણવાન પ્રણેતા છે: દાખલા તરીકે આપણા ‘કળવણીમંડળ’ના પેટ્રન છે અને પ્રમુખ હતા. આપણા ‘ખડાયતામિત્ર’ની સેવક-સમિતિના જીવનસભ્ય છે અને પ્રમુખ હતા. ‘ચોથી ખડાયતા પરિષદ’ ના પ્રમુખ પણ એ જ. આપણા ઇષ્ટદેવના મંદિરની ‘પુનરુદ્ધારક સમિતિ’ ના પ્રમુખ પણ પોતે: ઉપરાંત અમદાવાદ છાત્રાલયના ય તેઓ પ્રથમ વર્ગના જીવનસભ્ય છે.

તેઓ દાનવીર છે. એમણે છઠ્ઠી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખસ્થાનેથી ભંડોળ સમિતિને દસ હજાર રૂપિયા જેવી નાદર રકમ નઝર કરી છે. વળી શ્રી કેટયર્ક ભંડોળ ખાતે રૂ. ત્રણ હજારની ભેટ ધરી છે. પેટ્રન તરીકે કેળવણીમંડળને તેઓએ એક હજાર રૂપિયા આપ્યા છે; ખડાયતા છાત્રાલય, માસિકની સમિતિ, અમદાવાદની ‘દશા ખડાયતા શુભેચ્છક સભા,’ મોંગરોળનું છાત્રાલય, જ્યાં જેશી, ત્યાં દાનવીરોની નામાવલિમાં એમનું નામ જણાશે.

એમના મનોહર સંસારમંદિરમાં, ભવિષ્યની સમુજ્જ્વલ આશાના નિર્મળ તેજથી ચળકતો એક સીતારો ઉગ્યો ને આથમી ગયો—એટલું શોદસ્મરણ ગળી જઈએ, તો તેઓ દશરથ જેટલો પુત્રપરિવાર ધરાવે છે, અને એમની કુટુંબજાડીનાં બાળ પુલપુલ, સુમધુર કલરવથી સૌ કોઈને ફુલ સરખાં પ્રફુલ્લ રાખે છે: દીકરા ખરા, પણ કેવા ? “દેવતાના દીકરા કોલસા” જેવા નહિ; પરંતુ “પિતાથી સવાયા.” મોટા પુત્ર ‘એમ. એ’ હોઈ, ‘સાહિત્ય’ માસિકના સુપ્રસિધ્ધ તંત્રી છે: ‘બરોડા બેંક’ના ડિરેક્ટર છે; વડોદરાનાજ્યની પ્રજાના માનવંતા નેતા છે. બીજા પુત્ર ડોક્ટર; ત્રીજા પુત્ર એંજિનિયર; ચોથા પુત્ર સિવિલિયન !

આમ, એક આશીર્વાદમાં ઉચ્ચરાયલી ઉન્નત કક્ષાએ પહોંચવા પોતે અધિકારી નીવડ્યા છે. તે આશીર્વાચન અથર્વવેદનું છે:—

“શ્રીવર્ચ્વ: સ્વમાયુષ્યમારોગ્યમાવિધાપ્તવમાનંમહીયતે;  
ધાન્યં ધનં પશું બહુપુત્ર લાભં, શતસંવત્સરં દીર્ઘમાયુ:”

*"Example is one of the most potent of  
instructors, though it teaches without  
a tongue. It is the practical school  
of mankind, working by  
action, which is always  
more forcible than  
words."*—Smiles.

જીવનસ્મરણો

સ્વ. ત્રિભવાલ રણછોડલાલ દેસાઈ

---



અમદાવાદ

## શ્રી. ત્રિકમલાલ રણછોડલાલ દેસાઈ

જન્મ :

ધનતેરશ, સંવત્ ૧૯૩૫

વૈકુંઠવાસ :

મહાશિવરાત્રિ, સંવત્ ૧૯૭૪

ધનતેરશ એટલે ધનપૂજનનો ધન્ય દિવસ. તે પવિત્ર પર્વે તો ઘેર  
ઘેર લક્ષ્મીજી પધારે. લક્ષ્મીજીનાં પૂજન થાય; લક્ષ્મીજીને દૂધ-પૌંઆનાં  
નૈવેદ્ય ધરાવાય અને લોક એ પ્રસાદ લઈ શુભ શકુનના 'લાભ સવાયા'  
પામે. એવા મંગળ ટાણે, અમદાવાદમાં રણછોડલાલ કપુરચન્દ દેસાઈના  
કુલીન કુટુંબમાં ત્રીજા પુત્ર તરીકે, આપણા ત્રિકમલાઈનો જન્મ થયેલો.

ત્રિકમલાઈને ત્રણ ભાઈ: મોહનલાલ, કેશવલાલ અને મગનલાલ  
ઉર્ફે સોમભાઈ.

રણછોડલાલ કપુરચન્દનું કુટુંબ મૂળથી જ સંસ્કારી હોઈ, 'શ્રી'  
તથા 'ધિ' થી સંપન્ન ગણાતું, અને માતાપિતાના ઉચ્ચ સંસ્કાર  
તથા સદ્ગુણો વારસો, આપણા ચરિત્રનાયક નેતાના જીવનમાં પૂરેપૂરો  
ઉત્તરો હતો.

ત્રિકમભાઈનું વિદ્યાર્થીજીવન તેમને ‘Bright Student’ કહેવાયે, એટલું તેજદાર હતું. પોતે એકવીસ વર્ષે એલ.એલ. બી. થયેલા, ને તે વખતે તેમના પિતા, હાઈકોર્ટની એપેલેટ સાઈડ-ઉપર ડેપ્યુટી રજીસ્ટ્રારને હોદ્દે હતા-ઉપરાંત સમોડિનેટ જજ તરીકે પણ પ્રસંગોપાત કામ કરતા. તે વખતના જસ્ટિસ બેરીસાહેબની બહુ મીઠી નજર. ત્રિકમભાઈને તેમના પિતાશ્રીની લાઇનપર ગોઠવવા તેમણે સગવડ કરી આપેલી; પણ ત્રિકમભાઈ કેવળ પગારલોભી નહતા. ‘નોકરી’વાળા પરવશ જીવન પ્રત્યે તેમને સૂગ હતી. તેઓ પોતાના જીવનને, આત્મા જેટલું જ સ્વતંત્ર રાખવા ઇચ્છતા હતા. તેમણે નોકરીનો નિરાદર કર્યો અને મુંબઈની હાઈકોર્ટમાં વકીલાતનો સ્વતંત્ર ધંધો સ્વીકાર્યો.

સન્ ૧૯૦૦માં ત્રિકમભાઈ એલ.એલ. બી. થયા, અને ૧૯૦૧ થી તેમણે વકીલાત આરંભી. રામસ્વામીએ એક સ્થળે લખ્યું છે, કે પ્રકાશ દેખાય, તો તે તરફ પતંગીઆં વણુન્હોતર્યાં ધસડાઈ આવે. ત્રિકમભાઈ ટુંક સુદ્ધતામાં જ એક બાહોશ વકીલ તરીકે ખ્યાતિ પામ્યા અને તેમનું મકાન શૌધતા અસીલોના અખંડ અડીંગા ત્યાં થવા માંડ્યા.

ત્રિકમભાઈ, તેમના જન્મથી જ લક્ષ્મીનન્દન તો હતા જ, અને પોતાના પ્રયત્ન પુરુષાર્થે તેઓ લક્ષ્મીજીના લાડીલા પણ બન્યા. લક્ષ્મીના લાડકોડમાં ઉત્તરોત્તર જીવનવિકાસના કર્તવ્યક્ષેત્રે પ્રગતિ પામતા ત્રિકમભાઈએ ‘લો કલાસ’ શરૂ કર્યો—એટલું જ નહિ, પણ કાયદાના અભ્યાસક્રોને ઉપયોગી અને સગવડમયી પુસ્તકો Manual પ્રકટ કરવા માંડ્યાં. એ રીતે દ્રવ્યપ્રાપ્તિનાં પ્રવેશદાર વળી વિશેષ ઉદ્ધડ્યાં અને સરસ્વતીના ઉપાસક ત્રિકમભાઈને ત્યાં લક્ષ્મીની રેલંછલ પણ થવા માંડી.

ધનપ્રાપ્તિની અસરો બે. કોઈ કૃપણ બનીને અધિકાધિક ધનવાન થવા મથે; જોઈ એક હાથે કમાઈ બીજે હાથે પરમાર્થ સાધવા

સર્જ થાય. ત્રિકમભાષાએ પોતાનાં પુરુષાર્થને પરમાર્થ પાછળ ખપાવવા માંડ્યો. મુંમંઘ પરીક્ષા આપવા જનાર જ્ઞાતિવિદ્યાર્થીઓને, તેમના તરફથી રાહત મળવા માંડી. ઉતરવા જમવાની સગવડ પણ ત્રિકમભાષાને ત્યાં થાય !

ત્રિકમભાષાની જ્ઞાતિસેવાનું મંમળાયરણ ત્યાંથી જ માંડાયું. તેમના દિલમાં જ્ઞાતિસેવાની અજ્ઞાન ધગશ પેડી. ત્રિકમભાષાએ વિચાર્યું કે ખાતું, ખેલવું અને આયુષ્યની અવધ વીત્યે ખપી જવું. એનું નામ સાચ્યું જીવન નથી. ત્રિકમભાષાએ જોયું, કે ખડાયતાજ્ઞાતિપર અજ્ઞાનરૂપ અન્ધકારનાં ઘેરાં આવરણ ફરીવળ્યાં છે ; જ્ઞાતિમાં તેજ નથી, પ્રભાવ નથી; જ્ઞાતિ ઘટતી ફળવણીથી વંચિત છે: જ્ઞાતિને ખાતર સંચિત શક્તિને ખપાવી નાખવી, એમાં જ ખરું જીવનસાર્થક છે.

ત્રિકમભાષા ખડાયતાભાષાએને ખાતર મયદાન પડ્યા. તેઓ લક્ષ્મીજી પાછળ જ લટું ન થયા. તેમણે જ્ઞાતિના સુધારઉદ્ધારને પ્રયાસ આદર્યો—એ સ્મરણીય સાલ સન્ ૧૯૦૬.

તે વર્ષે જ્ઞાતિની પરિષદનો તેમને પહેલવહેલો વિચાર સૂચ્યો. એ પ્રયાસ ભગીરથ હતો. જ્યારે પરિષદનું સ્વપ્ન સરખું ભાગ્યે જ કોઇને આવ્યું હશે. પરિષદની સફળતા માટે જવદ્ધે જ કોઇ જીવડો આશાભર્યો હશે, ત્યારે આપણી પગલ જ્ઞાતિમાં તેમણે પડકાર કર્યો.

એ સમય ત્રિકમભાષાની પહેલી પચ્ચીસીનો. પચ્ચીસ-છવ્વીસ વર્ષના એક ઉગતા જીવાને પરિષદની પ્રશસ્ત પ્રવૃત્તિ હસ્તગત કરી. મહિનાઓ પર્યંત જ્ઞાતિના મોટરાઓ અને લાગવગવાળા ગૃહસ્થો સાથે તેમણે પત્રવ્યવહાર ચલાવ્યો. પત્રિકાઓ છપાવીને વહેંચી. ઘણાપ મોટરાઓને તેમણે પોતાની કુમકમાં લીધા. જ્ઞાતિનાં ચાહ અને ચિત્ત જીતવામાં તે નિષ્ફળ નહતા નિવડ્યા, છતાં, જાણે ત્રિકમભાષાની સેવાભાવનાની કસોટી કરવાનો મોઢો કુદરતે સાધ્યો હોય, તેમ પરિષદની ભાવના, તે વખતે ન જ શળી.



એક ભાવના ન ફળી તેથી કર્તવ્યદક્ષ પુરુષો હતાશ નથી થતા. 'પ્રવિચલંતિ પદં ન ધીરા' એમ ભર્તૃહરિએ જે સૂત્ર બાખ્યું છે તે ધીરપુરુષોના ભૂષણરૂપ જ છે. ત્રિકમભાષ પણ ભગ્નાશ ન જ થયા. એક તરફ તેમણે વક્રીલાત સાથે કાયદાનાં પુસ્તકોની પ્રસિદ્ધિવાળી પ્રવૃત્તિ ચાલુ રાખી અને બીજી બાજુ જ્ઞાતિહિતસાધક વિચારમંત્રણાની સિદ્ધિને સિદ્ધ કરવા પોતે પ્રવૃત્ત રહ્યા.

તે વખતે તેમના લઘુઅન્ધુ શ્રી. સોમભાષ, જેઓ તેમના ડાકા શ્રી. ચિમનલાલ કપુરચંદ દેસાઈની ગાદીએ આવેલા હતા, તે એલ્. એલ્. બી. ના અભ્યાસ માટે મુંબઈનિવાસી થયા હતા. ત્રિકમ-ભાષને એક એવો સાથ જોઈતો જ હતો. મગનલાલભાષએ સાથ દીધો. ત્રિકમભાષ પોતાના લઘુઅન્ધુને જ્ઞાતિસેવાની દિશામાં દોરવા લાગ્યા અને તેને અનુકૂળ તાલીમ પણ તેમણે મેળવી.

દરમિયાન મુંબઈમાં ખડાયતાસમાજની સ્થાપના થઈ. એના પ્રણેતા ત્રિકમભાષ જ ગણાય. શ્રીયુત સોમભાષએ ય તેમાં સારો સાથ દીધેલો. અક્ષયત, સમાજની સ્થાપનાનો ઉદ્દેશ કેવળ એક જ ફળરૂપ ભેજતું પરિણામ નહતું, છતાં તેના નિયામક જો ગણીએ, તો મોખરે તરી આવતા આપણા ત્રિકમભાષ હતા. એ સમાજનો મૂળ ઉદ્દેશ પણ કેવો સ્તુતિપાત્ર ! મુંબઈનગરી એટલે જાણે ચોર્યાશી ખંદરનો વાવટો ! પચરંગી પ્રજાનું પ્રવાહપૂર ! ગામગામથી અને ઠામઠામથી લોક મુંબઈમાં આવી વસે-ધધાર્યે, તોફરી માટે કે અભ્યાસાર્યે. એમાં જ્ઞાતિભાષએનો પણ સમાવેશ થાય જ. ગંડાળી વસ્તી ધરાવતા મુંબઈ જેવા વિશાળ પ્રદેશમાં છૂટેછૂટે સ્થળે વેરાયલા જ્ઞાતિઅન્ધુઓ પ્રસંગોપાત એકઠા થાય, મળે; એ અગણ્યા પ્રદેશમાં નવા આવનાર જ્ઞાતિઅન્ધુઓ માટે સુખ અને સગવડની અનુકૂળતાઓનો પ્રયત્ન કરી આપવામાં આવે, એ કંઈ નાનીસૂતી વાત ન કહેવાય. આ નિશ્ચિત ઉદ્દેશનું કાંઈક રૂપાન્તર અને બ્યાપક કે નિરૂપત સ્વરૂપ પણ પછીથી

થએલું. મુંબઈનિવાસી ભાઈઓને શિષ્યવૃત્તિઓ અને દાકતરી-મદદ તો સમાજસ્થાપનાની શરૂઆતમાં જ મળવા માંડી, પણ તેની ન થઈ બરાબર છુજ કે એ મદદનો ન થયો આવકારપાત્ર ઉપયોગ.

શીકર નહિ; ત્રિકમભાઈ ચંચળ મનના નહતા. તેમનું દંદ દિલ ડગ્યું ના. જેને સેવા જ કરવી છે, તે એક રીતે નહિ તો શીજી રીતે પણ અચૂક કરશે. ત્રિકમભાઈએ જ્ઞાતિયંધુઓનો મત ફેળવવા માંડ્યો અને અંધકારમાં અથડાતી નાતને ઘેરબેઠે જ્ઞાતિહિત-સાધક વિચારપ્રસાદી નિયમીત મળતી રહે, તેવું કાંઈ સમજ સાધન ઉત્પન્ન કરવાની જરૂર તેમને જણાઈ.

એ જરૂરિયાતને પહેાંચી વળવાનાં પગલાં મંડાય તે જ વખતે ત્રિકમભાઈ બચંકર માંદગીના ભોગ થઈ પડ્યા ! જીવનની તીક્ષ્ણ કસોટીનો કેવો વિષમકાળ ! છતાં જ્ઞાતિના વાદિત્ર તરીકે ‘ખડાયતા-મિત્ર’ માસિક પ્રકટ કરવું, એ નિશ્ચયમાં તેઓ મેરૂ જેટલા અવિચળ રહ્યા—અને એમના હૃદયની કેવી વિશાળ ઉદારતા ! માસિકના નિયામક જ પોતે ; છતાં તંત્રીસ્થાને તેમણે તેમનું નામ ન આવવા દીધું. શ્રી. ભાઈલાલ-ભાઈ કોઠારી પણ તે વખતે મુંબઈમાં વકીલાત કરતા. માસિકનું તંત્રી-પદ તેમને સોંપાયું. માસિકના નિભાવ માટે નવું મિત્રમંડળ રચાયું અને આપણા ઇષ્ટદેવ શ્રી કોટયકજીના જન્મમહોત્સવને દિવસે જ ‘ખડાયતામિત્ર’નો જન્મ થયો. ( દેવઉડી એકાદશી, સં. ૧૯૭૧ ).

આ રીતે સં. ૧૯૬૨માં પરિપદ ભરવાની થએલી પ્રેરણા, ત્યાર-પછીના નવ વર્ષે માસિકપ્રસિદ્ધિરૂપે સફળ થઈ અને જીવનની તીક્ષ્ણ કસોટીઓમાંથી સહિસલામત પસાર થવા જેટલું આત્મસામર્થ્ય ધરાવનાર એક તેજોજ્જ્વલ સિતારો, ખડાયતાજ્ઞાતિના નભોમંડળમાં ઉદય પામ્યો છે, એમ નાતની દૃષ્ટિને નિઃશંકે ભાસ્યું.

કેમનું માસિક એટલે નાતની નવાજૂતી સંભળાવનાર સાચ્યો. સંદેશવાહક પ્રતિનિધિ. પરિષદ બરવાની મૂળ ભાવનાને મૂર્તિમંત બનાવવાની તક ત્રિકમભાષને હવે માસિકદાર મળી. તે વિષે તેમણે લેખો લખ્યા અને મિત્રો મારફત લખાવરાવ્યા; રમભરી ચર્ચાઓ ચર્ચાવા લાગી; ઉદ્ઘાપોહ આગળ વધ્યો અને ત્રિકમભાષના રંગીલા મિત્ર રણુછોડલાલ ભોગીલાલ જોળવાળાએ તેમની પીક ઠોકી. પરિષદના અંગનું તમામ ખર્ચ ઉપાડી લેવાનું સ્વ. જોળવાળાએ બીકું ઝડપ્યું અને ખડાયતાની બહોળી વસ્તી ધરાવતા, સાક્ષરોના જન્મસ્થાનવાળા નડીઆદમાં પરિષદની પહેલી બેઠક થઇ. ( સન્ ૧૯૧૬ )

એ પરિષદના અધ્યક્ષ આપણા યુનીલાલ દલાલ ; તે પરિષદમાં તરી આવતું વિશિષ્ટ વ્યક્તિત્વ આપણા ત્રિકમભાષનું; પરિષદનો ખર્ચ-ખોજો વહન કરનાર સ્વ. જોળવાળા; અને આ પરિષદ સૌથી પહેલીઃ આમ બધા સંજોગો સાનૂકુળ ! પરિણામે, એ પરિષદ એટલી તો સર્વાંગ સંપૂર્ણ અને સુંદર બનેલી કે શ્રીથી તેવી બેઠકનાં દર્શન થયાં નથી.

પરિષદના સમારંભદ્વારા જ્ઞાતિજનોને પ્રત્યક્ષ અનુભવ થયો, કે ત્રિકમભાષ જેવા સાધનસંપન્ન છે તેવા કર્તવ્યકુશળ પણ છે. ત્રિકમભાષમાં સેવાની તન્મયતા છે, છતાં વ્યર્થ મમરૂની આશો તો સુદૃઢ ન મળે. તે ઉપરાંત તેમનામાં એક પ્રધાન ગુણ પણ હતોઃ ખસરા સૂરને પોતાની તંત્રીના તારમાં કેમ મેળવી લેવો, પ્રતિવ્યક્તિના વિરોધનો કેમ અવરોધ કરવો, સામાના મનનું સમાધાન શીરીતે કરવું અને જ્ઞાતિહિતઆધક વિદ્વાને કેમ વિદારવાં, એ માટેની મુત્સદ્દી તથા એ શાણપણ, એ ખાનદાની અને એ ઔદાર્યનાં નિદર્શન નાતે ત્રિકમભાષનામાં બરાબર કર્યાં.

ત્રિકમભાષએ ત્રિવેણીસંગમ જેવા જોગ સાધ્યો-સધાવ્યો. પ્રથમ થઇ ખડાયતા સમાજની સ્થાપના; પછી જન્મનું ખડાયતા મિત્ર અને ત્યારપછી પગરણ મંડાયા ખડાયતા પરિષદનાં. એ

રીતના ત્રિવેણીસંગમમાંથી જે વહેણ વહ્યાં, તે 'સમસ્ત ખડાયતા કેળવણી મંડળ'નાં—જે મંડળનાં મૂળ હવે તો જમીનમાં અતિ ઉડાં પથરાઈ ચૂક્યાં છે જ.

તે ઉપરાંત ત્રિકમભાષને, જ્ઞાતિ માટે ઘણું ઘણું કરવાના કાંડ હતા. તેમના હેતાળ હેડે હરદમ જ્ઞાતિહિત જ ધડકતું. તે ધ્યક્ષતા કે જ્ઞાતિનું એક પણ બાળક નિરક્ષર ન રહે, તેવી યોજના રચાવી નેમ્મએ. તેઓ માનતા, કે કોમની પરિષદ એટલે ગંગાનો પ્રવાહ: તે દ્વારા ધાર્યા ને અણુધાર્યા, એવા ઘણા આશયો સધાય: ત્રિકમભાષએ જ્ઞાતિવાળાં ઘણાંય ગામોમાં મંડળો સ્થાપ્યાં—સ્થપાવ્યાં. ત્રિકમભાષએ ખુદ્દા નામે કે ગુપ્ત નામે કેટલાય વિદ્યાર્થીઓને નાણાંમદદ દીધી. ત્રિકમભાષ માસિકની ઉત્તરોત્તર અભિવૃદ્ધિ અને તેના બહોળા પ્રચાર વાસ્તે તો મરી શીટતા. ત્રિકમભાષને એવાં પારમાર્થિક કાર્યો કરવા જતાંય નર્ચા કડવા ઘૂંટડા મળવા પડતા.

ત્રિકમભાષ કલકત્તાની કોંગ્રેસમાં ગએલા (સન ૧૯૧૭). ત્યાંથી જગન્નાથજીની જત્રાએ જઈ આવી મુંબઈ પાછા ફર્યા ને જ્ઞાતિના અધૂરા ભાગ્યે તેમને જ્ઞાનનું દર્દ જીવલેણ નીવડ્યું. ઔષધોપચાર તો ઘણા થયા, પણ 'દરબારનો ડંકો' થઈ ચૂક્યો હશે, એટલે 'તૂટી'ની 'ગુટ્ટી' ક્યાંથી મળે?

મહાશિવરાત્રિનો ઘેર અંધકાર: ત્રિકમભાષનું પવિત્ર પ્રાણુ-પંખેર એ ઘેર અન્ધકારનાં દળ વીંધીને પરમાત્માના તેજ બેળું બળી ગયું. (સં ૧૯૭૪). તેમના સ્થૂળ દેહના અગ્નિદાહ માટે સમાંવહાણ સોનાપુર (સ્મશાને) ગયાં અને તેમને સ્મશાનવૈરાગ્ય ઉપજ્યો. સમાંવહાણાંએ સંકલ્પો કર્યા, કે મુર્દુમનાં જ્ઞાતિહિતસાધક અધૂરાં કાર્યને પૂરાં કરવાં અને તે રીતે તેમના શાશ્વત આત્માને અજ્ઞાતિ અર્પવા સાથે ત્રિકમભાષનું અંતર સ્મારક ટકાવી રાખવું. પણ એ હતો 'સ્મશાનવૈરાગ્ય!' ત્રિકમભાષ ગયાં તે ગયાં. ત્રિકમભાષની લક્ષ્મી

પકડે એવો નેતા તો નાતને હજીય નથી મળ્યો. ખરેજ, નાત નેતાસૂતી બની !

ત્રિકમભાઇ વકીલ હતા; કેવા ? ‘ ફ્રિફ્રેસ બેરિસ્ટર ’ જેવા નહિ; પણ જેમના વૈકુંઠવાસથી, મુંબઈની હાઇકોર્ટના મૂખ્ય ન્યાયાધીશ સર સ્ટેન્લી જેવા અધિકારી, અદાલતનું કામકાજ શરૂ કરતા પહેલાં જેને માટે આંસુ સારે અને અન્ય વકીલોનાં લાગણીભર્યાં લોચન આંસુભીનાં કરે. ( તા. ૧૩ : માર્ચ ; ૧૯૧૮ ) એ કોટિના જનતાપ્રિય વકીલ હતા. ત્રિકમભાઇ લેખક હતા; કેવા ? ‘ લેમાગુ ’ નહિ; જેમના ઈંગ્લિશ અબ્લેજોવડે ‘ ગુજરાતીપંચ ’ રસપૂર્વક વંચાતું થયું અને વિખ્યાત થયું, જેમનાં કાવ્યાનાં પુસ્તકોની પુનરાવૃત્તિઓ તો હજીય પ્રકટ થયે જ નય છે, જેમના તંત્રીપણા હેઠળ નીકળતું ‘ લોયર ’ માસિક લોકપ્રિય નિવડેલું; જેમના લેખોદારા ખડાયતામિત્ર જળહળતી કારકીર્દી ભોગવતું હતું, એ કોટિની કસાયલી કલમવાળા અનુભવી, વિદ્વાન અને શિષ્ટ લેખક હતા. ત્રિકમભાઇ નાતના નેતા હતા; કેવા ? બતાવ્યું જ કામ કરે તેવા નહિ; સોંપેલી જ સેવા બળવે તેવા નહિ; ફરસદીઆ નેતાય નહિ; તે નેતા એવા, કે આજ-સુતું આજસ ખંખેરી તેને જાગૃત કરે : ધનિકા પાસેથી ધનની ને વિદ્વાનો પાસેથી વિદ્યાની; સ્વયંસેવકો કનેથી જાતભોગની ને બાળક પાસેથી તે ઉપાડી શકે તેવી સેવા સેનાર અબ્લેડ નેતા હતા.

એવા અદ્વિતીય નેતાના સ્મરણાર્થે સ્થળેસ્થળે શોકસભાઓ થઈ; સ્મારકમંડોળ ઉધડ્યાં-ઉધડ્યાં ય ખરાં ને પડ્યાં ય ખરાં; બહે પડે ; ત્રિકમભાઇનું અવિચળ અને નિત્યનવીન સ્મારક તો તેમનાં સેવાકાર્યોનું : તે કાયમ છે અને રહેવાનું. તે સેવાકાર્યોનાં તેમને હાથે વવાયલાં બીજનું જ વિસ્તીર્ણ સ્વરૂપ, એટલે આજની આપણી મધ્યસ્થ સંસ્થાઓ. બીજી રીતે કહીએ તો ત્રિકમભાઇ એટલે જ ખડાયતામિત્ર : ત્રિકમભાઇ એટલે જ પરિપક્વ અને ત્રિક-

મહાધ એટલે જ ફળવણીમંડળઃ એ સંસ્થાત્રિપુટી, એટલે ત્રિકમ-  
લાલનો તેજોજ્વલ કીર્તિસ્થંભ ! એ કીર્તિસ્થંભના મનોહર શણગા-  
રૂપ, પાંચ પાંચ હજાર રૂપિયા જેવી નાદર સખાવત કરીને, એ  
માનનીય વહીવટના બેરિસ્ટર પુત્ર ભાઈ સુન્દરલાલે પિતૃભક્તિનો સુન્દર  
દાખલો, સમસ્ત જ્ઞાતિમાં બેસાડ્યો છે—એ સુન્દર સ્મરણ આ પ્રસંગે  
સહસા જ થઈ જાય છે.

ત્રિપુરારિ એટલે શિવ; અને ત્રિકમભાઈ એટલે શિવપદને  
પામેલ પુણ્યશાળી જીવઃ શિવ એટલે કલ્યાણ અને ત્રિકમભાઈ એટલેય  
જ્ઞાતિનો કલ્યાણક પ્રાણઃ ત્રિપુરારિ અને ત્રિકમભાઈ; બન્નેની એક  
જ નામરાશિઃ બન્ને નામોના પ્રથમાક્ષરેય એકઃ શિવનો જે દિવસ  
જન્મંતીનો તે જ દિવસ ત્રિકમભાઈની સંવત્સરીને! કેવું સમદર્શી  
સામ્ય ! ત્રિકમભાઈએ જ્ઞાતિની ઉન્નતિમાં જ પોતાની ઉન્નતિ માની  
અને તે રીતે તેમણે જીવનને ધન્ય કર્યું.

અકતૂદય સંસારમાં, જન્મ-મરણ તો છે જ;  
કે ઉન્નતિ જ્ઞાતિની જન્મે જન્મમાં તે જ.



## શ્રી. મણિલાલ રણછોડદાસ શેઠ

જન્મ:

વૈકુંઠવાસ:

કાર્તિક શુદ્ધ દ્વાદશી, સં. ૧૯૧૫

ભાદ્રપદ વદ ૫, સં. ૧૯૫૭

સંખ્યાબંધ સમાવતોથી સુપ્રસિદ્ધ, શેઠ શ્રી મણિલાલભાઈનો જન્મ, અમદાવાદમાં, દશા અકાયતાગ્રાતિના દુષીન કુટુંબમાં થયો હતો. તેમના પિતાનું નામ રણછોડદાસ અને માતાનું નામ સુરજ. સંવત્ ૧૯૨૬ની દેવપોઠી એકાદશીના પવિત્ર પર્વે પિતા 'દેવ' થયા ત્યારે શેઠની ઉમ્મર ૧૬ વર્ષની હતી. તેમનું વિદ્યાર્થી-જીવન ગામડી નિશાળથી આરંભાયું હતું; શેઠશ્રી મણિલાલભાઈ હાલના જમાનાની સંસ્કૃતિથી વંચિત હતા, છતાં પૂર્વસંચિત સંસ્કારોનું પ્રયજ્ઞ જેવું તેનું નહતું. પોતાના બાલ્યકાળથી જ સારાં સારાં પુસ્તકોના વાચનનું ઉમદા વ્યસન તેમને વળગ્યું હતું અને વર્તમાનપત્રો તથા ચોપાનિયાં પ્રત્યે પણ તેઓ સારા આહ ધરાવતા. ઊંચાં ધોરણના અભ્યાસથી પુસ્તકીઆ જ્ઞાન બધે ભારેભારે ભરાય; પરંતુ ઉચ્ચતર સંસ્કારખીજના વિકાસનું ક્ષેત્ર તો નિરાળું જ છે. અનુભવ અને સહચારિત્ય સિવાયના નર્મ જ્ઞાનની કિંમત કેટલી ?

જીવનરમરણી

૨૫. મણિલાલ રણછોડદાસ શેઠ



અમદાવાદ



શેઠશ્રી મણિલાલભાઈનાં ચારિત્ર્ય અને અનુભવ એવાં ઉચ્ચ કોટિનાં હતાં, કે તેની સમક્ષ કહેવાતાં કાલેજીઆ યાન તો પાણી ભરે !

તેઓ કન્યાકેળવણીના જે પ્રખર હિમાયતી થએલા, તે ઉત્તમ-પ્રતિના અંથવાચનને જ પરિણામે; અને તે હિમાયત કેવળ પરાપદેશે પાંડિત્ય જેવી ન હતી. પોતાનાં પત્ની મહાલક્ષ્મીને તેમણે પૂરતો વિદ્યા-બ્યાસ કરાવ્યો હતો; વર્તમાનયુગે કદાચ આ વાત બહુ મહત્ત્વની નહિ જણાય; પરંતુ આજથી પોણાસો વર્ષ પહેલાંના જૂના જમાના તરફ નજર કરો: તે સમયે સ્ત્રીઓને શિક્ષણ આપવાની વરાળ સરખી બહાર કહાડતી એ, આપણા રૂઢિમદ્ધ સમાજમાં એક પ્રકારનો ગુન્હે ગણાતો અને ‘કન્યાકેળવણી’ના હિમાયતીઓ લોકજત્રીસીએ ચડતા કે તેમના પ્રત્યે ‘સુધારાવાળા’નું વ્યર્થ દોષારોપણ પણ થતું !

શેઠશ્રી દલસુખરામ હરગોવિંદદાસ, જેઓ શેઠના કાકા થાય, તેમના નામની શરારી પેઢી ચાલતી-હળુય અમદાવાદના માણેકચોક વચ્ચે એ પેઢી શેઠ મણિલાલ રણછોડદાસને નામે ચાલે છે જ-અર્થાત્ તેઓ ગર્ભશ્રીમંત હતા: ગર્ભશ્રીમંતો માટે આ એક સામાન્ય લોકાપવાદ સંભળાય છે, કે તેઓ સરસ્વતીદેવીના ઉપાસકોની ઘટતી કદર કરતા નથી. શેઠ મણિલાલભાઈએ એ અપવાદને આખાદ ખોટો પાડ્યો હતો. પોતે માનતા, કે કેળવણી સિવાય જીવનની ખરી ખીલવણી નથી; અને કેળવણીનાં મૂખ્યદ્વારરૂપ જેમ શાળા-મહાશાળાઓ છે, તેમ પુસ્તકાલયો આદિ પણ એનાં પ્રવેશદ્વાર જ છે, તેને ઉત્તેજન આપવામાં તેમજ પ્રસંગોપાત લેખકોનેય પુસ્તક પ્રસિદ્ધિનાં ખર્ચ દષ્ટ પ્રોત્સાહન દેવામાં શેઠે દરેક પ્રાપ્ત તકને તરછોડી નહતી. એવા થોડાક પ્રસંગોનું આપણે સ્મરણ કરીએ:—

૧. ઉચ્ચતર પુસ્તકો છપાવી, સસ્તાદરે તેનો બહોળો પ્રચાર કરી, જનસમાજની રસવૃત્તિને પવિત્ર રીતે પોષવાના આશુભૂધી, અમ-

દાવાદમાં “ ગૂજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી ” સ્થપાઈ, ત્યારે શેઠ-સાહેબે રૂ. પંદરસોની રકમ એવી શરતે તેને સ્વાધીન કરી, કે જેના વ્યાજમાંથી, દસા તેમજ વીસા ખડાયતાની બજુતી કન્યાઓ પૈકી જે પહેલે નંબરે પાસ થાય, તેને વર્ષોવર્ષ ધનામ મળે.

૨. ઉપર્યુક્ત સંસ્થા તરફથી સંવત્ ૧૯૪૯ માં ‘ મહત્ વાચનાલય ’ સ્થપાયું; તેમાં શેઠશ્રી મણિલાલભાઈએ વાચનાલયને લગતું ધણુંખણું સાહિત્ય પોતાને ખર્ચે પૂરું પાડ્યું હતું.

૩. એ જ સંસ્થાના સ્વતંત્ર મકાન બાંધવાના બંડોળમાં પણ તેમણે શોળા આપ્યો હતો.

૪. તે ઉપરાંત “ ગૂજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી ”ના પોતે જીવનસભ્ય પણ હતા.

૫. અમદાવાદ-ચંગપોળને નાકે જે ‘ ફ્રી લાયબ્રેરી ’ છે તેમાં પણ શેઠનો ફાળો ન્હાનોસૂનો નથી. એના કાયમી નિભાવને અંગે પાંચહજાર રૂપિયા જેવી માત્રાએ મૂકી ‘ગૂજરાતવર્નાક્યુલર સોસાયટી’ને સોંપાયેલી છે, વળી તેની સ્થાપના વખતે પાંચસો રૂપિયા બક્ષીસ કરેલા તે જુદા !

૬. આતરસુંગામાં મણિલાલ રણછોડદાસ લાયબ્રેરી છે; જેનો વહીવટ હાલ વડોદરા સરકારનું કેળવણીખાતું કરે છે, તે પણ શેઠની જ સંભાવતને આભારી છે.

૭. તે પ્રમાણે ગામ તોરણાની લાયબ્રેરી પણ એ જ દાનવીર શેઠનો પુણ્યપ્રતાપ : એ લાયબ્રેરી ‘ગૂજરાતવર્નાક્યુલર સોસાયટી’માં રજીસ્ટર્ડ થયેલી છે.

૮. અમદાવાદ પાસેના કોચરબ ગામમાં કન્યાશાળા ચાલે છે, જેનો વહીવટ લોકલબોર્ડને હસ્તક છે ; તે પણ આપણા મણિલાલ-ભાઈની જ ઉદાર સંભાવતપર નિર્ભર છે.

દાનેશ્વરી શેઠશ્રી મણિલાલભાઈનો વિદ્યાવ્યાસંગ જેમ અપૂર્વ હતો, તેમ તેમની ધર્મભાવના અને સેવાભક્તિની વૃત્તિ પણ સ્તુતિ-પાત્ર હતી.

૧. યાત્રાનું ધામ જે ડોકોર, તેની વાટમાં કુવાની અનિવાર્ય જરૂર હતી. કુવો હોય, તો રસ્તાના યાત્રાળુઓનાં દિલ ઠરે: શેઠને એ જરૂરીઆત જણાઈ અને તરત જ તેમણે ડોકોરને રસ્તે મીઠા પાણીનેા કુવો બંધાવી આપ્યો અને એક કવિના કવન પ્રમાણે:—

‘ વાવ કુવા નહી-તીર તળાવો,  
શોધી બૂનાં, ફરી સઘ સુધારો,  
તે ધનના ધણી ! ધર્મ તમારો ’

એ પ્રમાણે ધનિક શેઠ પોતાના ધર્મને દીપાવ્યો હતો.

૨. અમદાવાદ-ચંગપોળને રસ્તે આવેલા રાધાવલ્લભજીના મંદિરના મહારાજ સદાનંદ વલ્લભજીને એકહજાર રૂપિયા ધર્માદા ખાતે વાપરવા બક્ષીસ કર્યા હતા.

૩. અમદાવાદ-શાહીબાગને રસ્તે આવેલા ભીમનાથ મહાદેવના કામ્પાઉન્ડમાં જે ધર્મશાળા બંધાયેલી છે, તેને અંગે શેઠ તરફથી સારી રકમ ખર્ચવામાં આવી હતી.

૪. સ્વધર્મનિષ્ઠ ને ભક્તિપરાયણ શેઠની સેવાભાવના સમસ્ત વૈષ્ણવી સંપ્રદાયમાં સુપ્રસિદ્ધ હતી અને રહેવાની. દેવદેવસ્થાનો અને ધર્માદા ફંડો પ્રત્યે તેમણે કરેલી ઉદાર સખાવતો કમમાંકમ દસહજાર રૂપિયાથી તો ઓછી નથી જ.

૫. વિદ્યાર્થીઓને, લેખકોને, નિરાવારોને-ટુંકામાં તમામ આશ્રિ-માને, સંતોપગ્નક સહાય દઈ તેઓ હમેશાં ઇશ્વરનો આશીર્વાદ મેળવવાને લાગ્યશાળી નિવડતા.

૬. અમદાવાદની 'નગીનાવાડી' માં જાઓ, તો ત્યાં પણ શેઠનું નામ વંચાશે: નાતની વાડીમાં જાઓ; ત્યાં પણ એ નામ નજરે પડશે: અમદાવાદની ગૂજરાત કલ્પતો સેંદ્ર લોલ પણ શેઠ મણિલાલભાઈની જ સંભાવતનું પરિણામ !

આપણા અમદાવાદ-છાત્રાલયના પ્રમુખ શેઠશ્રી માણેકલાલભાઈ મહુમના ભાણેજ થાય. શેઠ માણેકલાલભાઈ, મામાની ગાદીએ આવી, તેમના કર્તિવંત નામને, ચાલુ સંભાવતોદ્ધારા વિશેષ ઉર્જવળ કરી રહ્યા છે જ.

સ્વ. શેઠ છોટાલાલ કેશવલાલ સાથે મળીને, અમદાવાદ નજીક આવેલ 'મણિનગર' વાળી જમીન સન્ ૧૯૧૫માં ખરીદાયલી. આજ તો એ મણિનગર નાનકડું હવે ખાત્રાનું સ્થળ બની રહ્યું છે. એ ગામનું નામ શેઠના નામપરથી જ મણિનગર પડ્યું છે. તે ઉપરાંત, અમદાવાદ સ્ટેશનને રસ્તે, મુસાફરોને ઉતરવા માટે 'મણિલાલ મેન્શન્સ' નામની મનોહર ને લબ્ધ ધર્મશાળા સન્ ૧૯૧૩માં ખૂલી મૂકાઈ હતી, જેનો લાભ અસંખ્ય મુસાફરો લે છે, અને ત્યાંની દરેક અતુક-ગતાઓનાં કાયમી સંભારણું લઈને જ મુસાફરો ત્યાંથી પાછા ફરે છે. વળી અમદાવાદના છાત્રાલયનું જે સ્વતંત્ર મકાન કાંકરિયાને રસ્તે બંધાયું છે, તેની જમીન કાયમને પટે લગમગ મશતને ભાવે મળી છે, તે પણ સ્વ. શેઠ છોટાલાલ અને શેઠ માણેકલાલભાઈના જ દિલાવર દિલની દાનાઈને આભારી છે. એ જ છાત્રાલયમાં મહુમનાં પત્ની અથવા શેઠ માણેકલાલભાઈનાં માતૃશ્રી ( મામી ) ને નામે એ ઓરડી બંધાવી આપવામાં આવી છે. સમસ્ત ખડાયતા કેળવણી મંડળને તેમજ ઇષ્ટદેવ શ્રી ક્રાટ્યકર્ણને પણ તેઓ વિસ્મૃત થયા નથી. 'મંડળ' ના પેટ્રન થઈ તે ભડોળમાં એકહજાર રૂપિયા તેઓએ ભરેલા છે, અને ઇષ્ટદેવના મંદિર ખાતે પણ સારી રકમની બક્ષીસ કરી છે. કાર્તિક શુદ્ધ દાસી, એટલે આપણા

ધૃષ્ટદેવત્રી કાટ્યકર્ણનેા પાટોત્સવઃ શેઠ મણિલાલભાઈના જન્મોત્સવનેા દિવસ પણ એ જ! તે દિવસના ‘ઝોઝવ’ (ઉત્સવ) નિમિત્તે અમદાવાદની દશા ખડાયતાઝાતિને, શેઠને જ ખર્ચે જમણુ આપનાેા જે કુળાચાર ચાલેો આવેલો છે, તે અઘાપિ પર્યાંત ચાલુ જ છે.

આપણાં કુળદીપક પુત્રો માટે કહેવત્ છે, કે ‘પિતાથી પુત્ર સવાયા.’ તે પ્રમાણે ક્ષત્રેશ્વરી મામાની માદીએ આવ્યા પછી શેઠ માણેકલાલભાઈ, મહુંમના લકિત અને ધર્મપરાયણુ જીવન પ્રમાણે તથા તેમની પુણ્યભાવના અનુસાર, મહુંમના આત્માને સર્વોંશે સંતોષ મળે તે રીતનાં પરંપરાકારી પુણ્યદાન અને સેવાધર્મનાં જે સદ્કર્તવ્યો માતપર સંખાવતો દ્વારા કરી રહ્યા છે, તે જીવંત જનતાથી જરાય અજાણ્યું નથી.

માતૃશ્રી સૂરજબાના પનોતા પુત્ર શેઠ મણિલાલભાઈ અને તેમને પવિત્ર પગલે ચાલનાર શેઠ માણેકલાલભાઈને હાથે ઝેરી જ યશોર્જવલ સંખાવતો હજીય થતી રહે અને નમોમંડળમાં રાજતા સૂરજ પેઠે તેમની કીર્તિનાં તેજસ્વી કિરણો પ્રખર મધ્યાહ્ન પેઠે સમસ્ત ઝાતિમાં તપતાં રહે, એટલી શુભ આકાંક્ષા સાથે કવિની પેલી કવિતાનું સ્મરણુ કરીશું, કે :—

“જનનિ ! જણુજે લક્તજન, કાં દાતા કાં શૂર ;

“નહિ તો રૂહેજે વાંઝણી, મત ગુમાવીશ તૂર.”



## સર ગોકળદાસ કહાનદાસ પારેખ

જન્મ:

તા. ૨૪: ૧: ૧૮૪૭

વૈકુંઠવાસ:

તા. ૧૯: ૨: ૧૯૨૫

**સર** ગોકળદાસ પારેખ એટલે આપણી જ્ઞાતિના એક લક્ષાધિપતિ. કૃષિપ્રધાન આપણા ગૂજરાત પ્રાંતના એકુત—પિતા: પોતાની જન્મભૂમિ—ઉમરેઠના પહેલા હાઇકોર્ટ વકીલ: મુંબઇ ઇલાકાની ધારાસભાની લાગટ તેવીસ વર્ષ પર્યંત એક ધરાવનાર પ્રજાનિયુક્ત સભ્ય [ સન્ ૧૮૯૭ થી ૧૯૨૦ ] ચુસ્ત સંસાર સુધારક અને વિશેષ અંશે વિધવાવિવાહના પ્રખર હિમાયતી:

શરીરે સુદૃઢ, બાંધો મજબૂત, દેહે કદાવર ને જહરાગિન પ્રખજ: અવાજ ધેરંગબીર, ઉચ્ચાર સ્પષ્ટ, વિચાર મક્રમ, ને પહેરવેશ સાવ સાદો.

૧૮૪૭ના જન્યુઆરીની ચોવીસમી; એ તેમની જન્મ તારીખ.

પોતે બી. એ. બન્યા પછી સુરતની હાઇસ્કૂલના શિક્ષક થયા. ત્યારપછી ઇલાકાની ગૂજરાતી નિશાળોના ડેપુટી એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટરનો હોદ્દો ભોગવ્યો. અભ્યાસ ચાલુ રાખ્યો અને એન્ એલ્ બી. ની પરીક્ષા પસાર કરી. મુંબઇની હાઇકોર્ટના વકીલ થયા. [ જુન, ૧૮૭૧ ] ઉપરાંત ઉપર લખ્યા પ્રમાણે મુંબઇ ધારાસભાના

જીવનસ્મરણો

૨૧. સર ગોકળદાસ કહાનદાસ પારેખ.



ઉમરેઠ.

પ્રગ્નનિયુક્ત સભ્ય થયા [ ૧૮૯૭ થી ૧૯૨૦ ] અને ૧૯૨૧ ની સાલમાં તેઓ 'નાઇટહૂડ' થયા.

અખિલ સંસાર સુધારા પરિષદ, મુંબઇ: ૧૯૦૪

મધપાન નિષેધક પરિષદ, લાહોર: ૧૯૦૯

પ્રાંતિક રાજકીય પરિષદ, સુરત: ૧૯૧૦

મધપાનનિષેધક પરિષદ, અમદાવાદ: ૧૯૧૬

તથા

સતારા પ્રાંતિક પરિષદ, નડીઆદ હિન્દુઅનાયાત્રમ વગેરે પરિષદો અને વિધવિધ સંમેલનોનું તેમણે પ્રમુખપદ શોભાવ્યું હતું.

અમદાવાદના છાત્રાલયને તેમણે વીસવીસ રૂપિયાની 'માસિક મદદ' મહિનાઓ સુધી આપેલી.

તેઓ માંગરોળ-છાત્રાલયના પણ બક્ષીસદાતા હતા. રૂ. ૬૦૦-૬૦૦ની ઝોની બે ઝોરડીઓ અમદાવાદના છાત્રાલયમાં પોતાને ખર્ચે તેમણે બંધાવી આપી છે.

પોતાને વતન-ઉમરેઠમાં, 'કહાનદાસ કાળિદાસ પારેખ દવાખાનું' છે તે તેમનું જ સખાવતી મકાન.

વળી, મહુર્મ પિતાના સ્મરણાર્થે ગૂજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી-અમદાવાદદ્વારા પાંચ હજાર રૂપિયાનું બ્યાજ દરવર્ષે શિષ્યવૃત્તિ-ઓરૂપે જ્ઞાતિના વિદ્યાર્થીઓમાં વહેંચાય છે.

તેઓ જીવ્યા ત્યાં સુધી 'દામોદરદાસ ખડાયતા શિષ્યવૃત્તિ'ના પ્રમુખને હોદ્દા હતા.

—અને પરીક્ષા આપવા મુંબઇ જતાર ધણાય ખડાયતાઓ માટે, તેમને ત્યાં રહેવા-જમવાનો પ્રમંથ થતો. વિશેષ શું? મુરખીશ્રી હરગોવિન્દદાસ કાંટાવાળા, મહુર્મના જૂનામાં જૂના મિત્ર. તેમને જ હાથે લખાયલાં, સર ગોકળદાસનાં જીવનસ્મરણો નીચે નોંધ્યાં છે:—

“ગોકળદાસ કહાનદાસ પારેખનાં માતૃશ્રી તેમને નાના મૂકીને



ગુજરી ગયાં હતાં, તેમના પિતાની સ્થિતિ ગરીબ હતી. ગોકળદાસ મારા કરતાં ત્રણ વર્ષે નાના હતા. તેઓ ઉમરેઠની ગુજરાતી શાળામાં દાખલ થઈ છેલ્લા વર્ગમાં ભણતા હતા, ત્યારે હું વડા નિશાળીઆ તરીકે તથા ઉપશિક્ષક તરીકે તે વર્ગમાં શીખવવા જતો, તેથી તેઓ કહેતા, કે તમે તો મારા ગુરૂ થાઓ !

“ કહાનદાસ કાકા ગરીબીને કારણે નોકરી જોગવા મુંઝવે ગયા અને ત્યાં તેઓ શિક્ષક તરીકે રોકાયા. તેઓ સ્વ. મહીપતરામ, કર-સનદાસ મૂળજી, શાપુરજી બેંગોલી વગેરે સુધારકોના સંગમાં બહુ આવતા; તેથી તેમના વિચાર સુધર્યા હતા—તે એટલે સુધી કે જ્યારે મહીપતરામભાઈને વિલાયત જવાનું થયું, ત્યારે તેમની સાથે ગોકળદાસને મોકલવાનો તેમણે વિચાર રાખ્યો; પરંતુ ગોકળદાસની વય નાની અને તેમનો અભ્યાસ ઓછો હોવાથી, તેમ મહીપતરામ પાસે એક રસોઈયા ઉપરાંત તેમને લઈ જવા જેવું પૈસાનું સાધન ન હોવાથી તે વિચાર પડી બાગ્યો. પિતાના વિચાર તેમના સુપુત્રે ગ્રહણ કર્યા હતા, તેમ સુધારકોના પ્રસંગમાં આવવાથી તેઓ આગળ જતાં જેમ સમાજસુધારણા તરફ લક્ષ આપવા લાગ્યા, તેમ તેમની રાજકીય વિષયોમાં તથા જનસેવાનાં કાર્યોમાં ઘણી પ્રવૃત્તિ થઈ હતી.

“સન્ ૧૮૬૪માં જ્યારે હું મેટ્રિકની પરીક્ષા આપવા મુંઝવે ગયો ત્યારે તેઓ બી. એ. ની પરીક્ષામાં બેઠા હતા અને દ્વિતીય ભાષા તરીકે તેમણે શરશીમાયા લીધી હતી. તે વખતે કહાનદાસ કાકા બ્રૂક્ષ્વરમાં કલ્યાણદાસ કીરપારામના માળાની સામે જે મંદિર છે તેની પહેલા માળની બે કોટડીઓમાં રહેતા હતા. તેમનો સ્વભાવ બહુ માયાળુ હતો. તેઓએ મને તથા સ્વ. લાલશંકરને પોતાને ત્યાં જમવા તેડ્યા હતા.

“ ઉમરેઠનાં ૨૭ ધર પારેખનાં કુળવાન ગણુતાં અને તેમને ઘણી પહેરામણી મળતી, તે છતાં ગરીબીને કારણે ગોકળદાસની વય

મોટી થઇ, ત્યાં સુધી તેમને કન્યા ન મળવાથી, આખરે તેમના પિતાએ ખંભાતથી કન્યા મેળવી હતી.

“ પરીક્ષાએ પસાર કર્યા પછી ગોકળદાસ નિશાળખાતામાં જોડાયા, અને સુરત તથા ભૂજની હાઇસ્કૂલમાં તેમણે ફેટલીફ મુદત નોંધરી કરી; પરંતુ તેમની ઇચ્છા, અને તો મુંબઇ પાછા જઇ વકીલાત કરવાની હતી; પણ શરૂઆતમાં સારી કમાણી ન થાય તો ગુજરાન ચલાવવામાં મુશ્કેલી નડે, તેથી મુંબઇની ગુજરાતી શાળાઓના ડેપુટી એ. ઇન્સ્પેક્ટરની જગ્યા ખાલી પડતાં તે તેમણે મેળવી, અને મુંબઇ જઇ ડેપુટીનું તથા વકીલાતનું કામ કરવા લાગ્યા. ધીમે ધીમે વકીલાતમાં તેઓ ઠીક પ્રાપ્તિ કરતા થયા.

“ એ વખતે ઝાંઝીવારમાં ધારીઆ ટોપણ નામના બોળનો મોટો કેસ ચાલતો હતો તેમાં તેમને રોક્યા, એટલે તેમણે જળમાર્ગે ઝાંઝીવાર જઇ વકીલાત કરી તેમાં ફોલો પામ્યા, તેથી તેમને રૂ. ૨૦૦૦૦) મળ્યા. આવા સાહસથી સારી રકમ મળતાં તેમની જડ બંધાઇ, અને તેઓ વકીલ તરીકે ખ્યાતિ પામવા લાગ્યા. તેઓ જે કમાતા તેની તથા ઘરની વ્યવસ્થા તેમના પિતા કરતા. તેઓ વેપાર રોજગારમાં નિપૂણ હોવાથી વ્યાજ સાહે ઉપજવતા હતા. એ વખતે તેઓએ શેઠ કલ્યાણદાસ કીરપારામ મોતીવાળાના મકાનનો એક ભાગ રૂ. ૩૫) ના માસિક ભાડાથી રોક્યો હતો. તેઓ વકીલાત કરવા દૂર દેશાવર જતા, તથા તેમનું સુરત, કચ્છ અને કાઠિયાવાડમાં પિછાન હોવાથી ઘણું કામ મળતું, અને ખાસ કરીને રાજરજવાડાની, સરકારમાં અપીલો ઘડી આપતા તેથી તેમને સારી કમાઇ થતી.

“ ગોકળદાસ એ વખતે સમાજસુધારણાના કામમાં સારો ભાગ લેતા, અને ખાસ કરીને વિધવાવિવાહના કાર્યમાં તેઓ એક અમુલ્ય સુધારક ગણાતા. અમારી નાતની જીવકોર નામની વિધવાનાં પુનરુદ્ધન, સંજ્ઞાતીય લલ્લુભાઇ સાથે કરાવવામાં મારે મૂખ્ય ભાગ

લેવો પડ્યો હતો. તે વખતે લોકોનું મત પુનરુદ્ધનની વિરુદ્ધ થઈ હોવાથી તે બેડાને મુંબઈ મોકલવાની જરૂર પડતાં ગોકળદાસ-ભાઈ નિશાળોના ડેપ્યુટી હોવાથી તેમની મારફત જીવકારને કન્યા-શાળાનાં મહેતાજીની જગા અપાવી; તેથી તે બેડું સુખચેનમાં રહી શક્યું. રાષ્ટ્રીય મહાસભા (Congress) ની સ્થાપના થતાં ગોકળદાસ દરેક બેડે હાજર થતા અને તેમાં રસમયો ભાગ લેતા. જ્યારે વિનિતપક્ષ જુદો પડ્યો ત્યારે જ તેઓ તે પક્ષના હોવાથી મહાસભામાં જતા બંધ થયા હતા, તે છતાં તેઓ રાષ્ટ્રીય ચળવળમાં તથા લોકહિતનાં કાર્યો કરવામાં ઉત્સાહમયો ભાગ લેતા.

“ બેડૂતોના તો તેઓ ગુજરાતમાં પિતા ગણાતા; કેમકે તેમના ઉત્કર્ષ માટે તેમણે પુષ્કળ પ્રયત્ન કર્યો હતો. ભરૂચ જિલ્લામાં વર્તાતા જૂલમ માટે અંગ્રેજી પત્રોમાં લેખો લખાવા લાગ્યા, તે ધણાખરા ગોકળદાસભાઈને હસ્તે લખાયા હતા. ઇલાવના જીવણજી કરીને પારસી શેડ તેમને સર્વ સામગ્રી પૂરી પાડતા. એક વખત મુંબઈની સરકારે તે વિષે વાંધો ઉઠાવ્યો અને જાહેર કચું કે એ બેબોમાં જણાવેલી બાબતો ખોટી છે. તેની સામે ગોકળદાસ થયા. તેઓ સમાન્ય રીતે સ્વભાવે નરમ હતા, છતાં કાંઈ બાબતનું પૂંછડું પકડે તો તેઓ તે છોડતા નહિ, અને સરકાર સામે પણ તેઓ બાંધેલા લડતા. મુઝકી ખાતા સામે મૂકેલા આક્ષેપો પૂરવાર કરવાની ગોકળદાસને શરૂ પાડી, અને તેની તપાસ ઇલાવ મુકામે મી. મેકનાટકી સમક્ષ લાંબી મુદત સુધી ચાલી, તેમાં ગોકળદાસને હજારો રૂ.ના ખર્ચમાં ઉતરવું પડ્યું, અને હારે રંજ વેડવો પડ્યો; પરંતુ આખરે તેમની જીત થઈ. ખરાબ વર્ષોમાં બેડૂતોને રાહત આપવાની-એટલે વેરો મૂલતવી રાખવા, તેનો જરૂર પૂરતો ભાગ કમી કરવાનો કે તે બીલકુલ માંડી વાળવાનો સરકારે ઠરાવ કર્યો. એવી રીતે ગુજરાતના બીજા જિલ્લાઓ માટે પણ તેઓ લડત ચલાવતા રહ્યા હતા. મુંબઈની ધારાસભાના તેઓ સભ્ય હોવાથી અને

તેમની સૂચનાઓ કે બલામણો અગત્યની હોવાથી બીજા સભાસદો તેમના મતને અનુસરતા.

“ ધારાસભાના સભ્ય તરીકે તેઓ વીશેક વર્ષ સુધી ચાલુ રહ્યા હતા. તેઓ એટલા લોકપ્રિય નીવડ્યા હતા, કે ચૂંટણીને વખતે તેમની સામે વગવાળા ગૃહસ્થો થતા, છતાં પણ તેમને વધારે મત મળતા. કહેવાની જરૂર નથી કે સ્વ. લાલચંકર, વિઠ્ઠલદાસ પટેલ, હું અને બીજા તેમના મિત્રો તેમને ખૂબ મદદ કરતા. સુરતમાં તેમની વગસગ સારી હતી. ચાણુજીમાં પણ ધણાખરા તેમના લાભમાં જ મત આપતા. ભરૂચ, ખેડા અને અમદાવાદ જીલ્લામાં પણ તેમના લાભમાં બહુમતિ ધણુખરી થતી. તેઓ જ્યારે શરીરે અશક્ત થયા, ત્યારે ધારાસભામાં જવાનું તેમણે છોડી દીધું હતું, તેમ છતાં પણ ખેડૂતોને માટે તો તેઓ અન્ય રીતે ધણું કરવા તત્પર થતા. મુલકી ખાતાના નોકરો-છોક સુખી તલાટીથી માંડીને મોટા અધિકારીઓ સુદ્ધાં સરકારમાં વડાલા થવા તથા બઢતી મેળવવા માટે પાકની આનીઓ વધારે મૂકતા; એટલે જ્યાં ચાર આની પાક હોય ત્યાં આઠ દસ આની બતાવે, અને આઠ આની હોય ત્યાં ચૌદ કે સોળેસોળ આની બતાવે. એટલે સરકાર આનીઓના પ્રમાણમાં મહેસુલનો આંકડો કરાવે, અને તે વસુલ કરવામાં નીચલા નોકરો સખ્તાઇ વાપરે. ખેડાજીલ્લામાં આવો બનાવ બનતાં તે વાત મહાત્મા ગાંધીજીએ પકડી અને જીલ્લામાં ફરીતે તપાસ ચલાવી સરકારમાં લખાણ કર્યું. ગોકળદાસભાઈ પણ એ કામમાં રોકાયા ને મામેલામ ફરીતે ખરી સ્થિતિનો રિપોર્ટ કર્યો, તેથી સરકારને છૂટછાટ મૂકવાની ફરજ પડી હતી.

“ તેઓ પોતાનું પ્રમાણિકપણું હમેશ જાળવી રાખતા. તેમના અચપણનો એક દાખલો તેમણે મને આપ્યો હતો: તે એવો કે, નિશાળમાં ઉપલો નંબર મેળવવા માટે તેમણે પોતાની સ્લેટમાં વિષયવાર ખોટા નંબર મૂક્યા તેથી નંબર ઉપર તો આવ્યો, પણ

તથી તેમને ઘણા જ પસ્તાવો થયો. ઘેર જઈ જમ્યા પછી તેઓ હૈયાશટ રોવા લાગ્યા. તેમના પિતાએ કારણ પૂછતાં તેમણે કુસકાં લેતાં સાચી વાત કહી દીધી. આપે તેમને આશ્વાસન આપી જણાવ્યું કે બેઠા, તને તારા ખોટા કામનો પસ્તાવો થયો તેથી હું ખુશી થયો. હવેપછી એવું કામ તું નહિ કરે એવી મને ખાત્રી છે. કાષ્ટ કેસમાં સારા પૈસા મળનાર હોય, તથાપિ તેમાં જીત થવાનો સંભવ ન હોય, તો તેઓ અસીકાને કહી દેતા કે એ કેસ માંડવા જેવો કે તેમાં અપીલ કરવા સરખો નથી. ઘણા વકીલો એકબીજાને લઢાની મારવાની, પોતાનો લાભ મેળવવાનું, પુરાવા માટે ખોટી સલાહ આપવાની પેરવી કરતા, પરંતુ તેવું કામ તેમણે કદીપણ કરેલું જણવામાં નથી.

“ તેમના પિતાએ ચોપાટી તરફ ગંદકીગલીવાળા લતામાં જમા લીધી અને ત્યાં ઘર બંધાવ્યું, તેમાં બૂલેશ્વર છોડીને તેઓ રહેવા ગયા. ઉમરેઠમાં પણ ઘર બંધાવનાર કહાનદાસ કાકા જ હતા, કેમકે ગોકળદાસભાઈ એવા કામમાં પડતાં જ નહિ. ઘરની વ્યવસ્થા કેમ ચાલે છે તે પણ તેઓ જોતા નહિ, એટલે ઘરખટલાનું કામ પરસન બાબી (તેમનાં પત્ની), કહાનદાસ કાકા અને તેમના મોટા જમાઈ ગોકળદાસ ઉર્ફે શનૈયાલાલ કરતા મુંઝમું તેમણે સ્થાવર મિલકત પણ ઠીક મેળવી હતી. આગળ જતાં ન્યુકિવન્સરોડપર બે મોટા માળા બંધાવવામાં આગ્યા, એકમાં પોતે રહેતા ને તેનો બાકીનો ભાગ તથા બીજો આખો માળો બાહે આપવાથી તથા બોંયખળાવાળા મકાનોના બાડાથી તેમને સાફ ઉત્પન્ન આવતું હતું.

“ પોતે ઉમરેઠના વતની છતાં તેમને તેને માટે સારો ભાવ નહોતો; કેમકે તેમના નાતિલા તેમને પજવતા, નિંદતા ને શસ્ત્ર-ભાવ રાખતા. તેમણે પોતાની પહેલી પુત્રી સિવાય કાષ્ટનાં લગ્ન ઉમરેઠમાં કર્યાં નહોતાં; કેમકે ઉમરેઠમાં તેમને જોઈએ તેવા વર મળે એમ નહોતું. આ કારણથી પણ નાતવાળા તેમની નિંદા કરતા.

આવી સ્થિતિ છતાં પણ તેઓ લગ્નાદિ ઉમરેડમાં કરતા અને શુભ-  
શુભ પ્રસંગે વરા, લહાણાં આદિ કરતા. ઉમરેડની અંગ્રેજશાળા  
માટે તેમ જ ત્યાંના હવાખાના માટે તેમણે મકાન બંધાવી આપ્યાં  
હતાં. નાતની પજવણી છતાં પણ તેઓ સ્વચ્છાતિના વિદ્યાર્થીઓ  
વગેરેને મદદ કરતા એ તેમના મોટા ને ઉદાર મનની નિશાનીઓ છે.

“ ગોકળદાસભાઈનું જીવન ધણું સાદું અને અનુકરણીય હતું.  
તેમનો પોષાક, તેમનો સરસામાન, તેમનું રસોડું વગેરે સર્વમાં  
સાદાઈ ને કરકસર જોવામાં આવતી. પોતે કાળો લાંબો ડગલો,  
સફેદ પાટલુન અને બંડીનો ઉપયોગ કરતા. તે ખમીશ  
કે કદ કોલર વાપરતા નહિ. સરસામાન-ફરનિયર તવંગરને હાળે  
એવો કીમતી વસાવતા નહિ. માત્ર નવો માળો બંધાવ્યા પછી  
કુટબોક શોભીતો સામાન તેમણે ખરીદ્યો હતો. મુંબઈમાં ટુંકી  
જગાએ રહેનારને નાના પાટલા ને નાની યાળીઓ વાપરવાની જરૂર  
પડે છે, તે પ્રમાણે તેમને ત્યાં છેવટ સુધી એવી જ ચીજો જોવામાં  
આવતી. ખાનપાનમાં ખાઈ મેળું કાચું કે ચઢેલું તેઓ જોતા  
નહિ, તેમ તે માટે ટીકા પણ કરતા નહિ. જેવું પીરસે તેવું ને  
પોતાને જોઈએ તેટલું ખાઈ લેતા. એમ છતાં કાંઈ ઉમદા વાની  
હોય, તો તે પેટ ભરીને ખાતા અને પચાવી શકતા. તેમની પાચન-  
શક્તિ સારી રહેતી, તેનું એક કારણ સાદાઈ, બીજું નિયમિતપણું,  
ત્રીજું અંગકસરત અને ચોથું ઘાડનિદ્રા. ખાનપાનમાં તેમ બીજી  
સર્વ બાબતોમાં તેમનું નિયમિતપણું જોવામાં આવતું. અંગકસરત  
તો તેમણે હમેશ ચાલુ રાખી હતી. હાઈકોર્ટમાંથી સાંજના નીકળે  
તે કોલાએ થઈને ચાલતા ઘેર આવે. તેમની સાથે મારા જેવો  
મહાવરાવાળો જ ચાલી શકતો. જ્યારથી સેન્ડોની કસરત નીકળી  
ત્યારથી તેઓ સવારમાં ઉડીને તે કરતા. રખતો પડે ત્યારે તેઓ  
કાંઈપણ હવાખાવાને ઠેકાણે જતા. મોટે ભાગે તેઓ દુમસ જતા,  
કેમકે તેમને માટે સ્વ. બીમભાઈએ ખાસ મકાન બંધાવ્યું હતું,

તેમ સ્વ. લાલશંકર રજમાં ત્યાં જતા, તથા હું પણ રજ લખને ત્યાં જતો. રાજ સવારમાં ફરવા નીકળે, ત્યારે લાલશંકરનું હૃદય નળજી હોવાથી માત્ર એક માઇલ સુધી ચાલીને ઝાડની છાયા તળે તે બેસી જતા અને ગોકળદાસભાઈ તથા હું પાંચ સાત માઇલની રપેટી મારી આવતા અને લાલશંકર પાછા ઘેર આવવામાં અમારી સાથે સામેલ થતા. ધાડનિદ્રાની બાબતમાં તેઓ કહેતા, કે હું ચરનીરોડથી આગગાડીમાં બેસું અને ગ્રાન્ટરોડ આવતા સુધીમાં ઉઘી જઈ ! આગગાડીમાં પણ તેઓ ધસધસાટ ઉઘતા.

“ પોતાના ધંધા અર્થે તથા સાર્વજનિક કામો માટે તેમને ફરવાનું ધણું થતું. છોટાઉદેપુરના ચંદ્રસિંહ ઉપર આવી પડેલા બારે આરોપ સંબંધે તેમને લાંબી મુદત ગોધરે રહેવું પડતું, એ જ રીતે જૂનાગઢ વગેરે સ્થળોએ તેમનું વહીવટ તરીકે લાંબું રોકાણ થતું અને તે વડે પૈસાની પ્રાપ્તિ પણ ધણી સારી થતી.

“ પૂર્વે જણાવ્યું છે કે ધરના કામકાજમાં તેઓ ધ્યાન આપતા નહિ. તેમનાં ધર્મપત્ની ચુસ્ત વૈજ્ઞાનિક હતાં. તેઓ રાજ મંદિરે જાય, ત્યાં સેવાચાકરીમાં રોકાય એટલે ચોખ્ખા વગેરે વીણવાનું કામ કરે, અને ધરમાં દેવસેવા રાખી તેમાં ધણો વખત રોકે. તેઓ હતાં પણ જૂના વિચારનાં. તેમ છતાં પોતે તેમને કંઈ કહેતા નહિ. પોતાને કોઈ ધર્મ ઉપર આસ્થા હતી કે કેમ તે કહી શકાતું નથી, કેમકે તેમને કોઈ ધર્મનું પુસ્તક વાંચતા, પ્રાર્થનાદિ કરતા કે ધર્મ વિષે વાદવિવાદ કરતા પણ જોવામાં આવતા નહિ. એકવાર મેં અને લાલશંકરભાઈએ તેમને ધણું કહી અમુક ધર્મનાં પુસ્તક આપીને તે વાંચવા કહ્યું; કેટલેક દિવસે તેમણે અમને જણાવ્યું કે એવાં પુસ્તકોથી મને ઉલટો અણગમો થાય છે ! તેથી એક પુસ્તકનાં થોડાંક પૃષ્ઠ વાંચી તેમણે બધાં પુસ્તકો અમને પાછાં આપ્યાં હતાં; એમ છતાં તેઓ મનુષ્ય પ્રત્યેનાં પોતાનાં કર્તવ્ય કરવામાં ચૂકતા નહિ, તેમ તેમના સદ્ગુણ પણ મોટા ધર્મનિષ્ઠને વટાવે તેવા હતા.

“મુંબઈમાં રહેતાં છતાં પણ તેમને નાટકો, સિનેમા વગેરેનો ખ્યાલો નહોતો. તેઓ રમતગમતમાં પણ ભાગ્યે જ ભાગ લેતા. રમાં પણ છોકરાંછાંને રમાડવાનો આનંદ મેળવતા નહિ. તેમને તેમનું કામ બહુ કે પોતે બસા. કદી હવાફેરની જગાએ અમારી થિ હોય, ત્યારે પોલિશ બિઝિસ રમતા. બીજી કાંઈ જાતની રમત મો જાણતા નહોતા. નવલકથાઓ કે નાટકો કે કાવ્યનાં પુસ્તકો યુ તેઓ વાંચતા નહિ.

“એ જ રીતે મુંબઈમાં રહેતાં છતાં તેઓ સદાના નાદમાં પડ્યા હોતા, તેમ તેઓ શેરો ખરીદવા-વેચવાની ભાંજમડમાં પડતા નહિ. ક પ્રેમચંદ રાયચંદના વખતમાં જે કંપનીઓ ઉભી થઈ ને સદા સ્થા, તેમાં ઘણા લોકો ખરાબ થએલા, પરંતુ ગોકળદાસભાઈ આથી પણ ખચી ગયા હતા. સ્વ. લાલશંકરે અને મેં વડોદરામાં ત્યાં વણવાની મીલ કાઢવાનું નક્કી કર્યું, અને ગોકળદાસભાઈ સે અમે શેરો ભરાવા ગયા, ત્યારે તેમણે કહ્યું કે હું શેરોમાં જલગી પડ્યો નથી, અને હવે પછી પડવા માગતો નથી. તમારી જ હોય તો એક શેર ભરી આપું! લાલશંકર આથી ચીડાયા અને છડાઈથી બોલ્યા કે તમારા એક શેરથી અમારું દારિદ્ર્ય શીટી જવાનું ના. નવાઈ જેવું એ બન્યું કે તે પછી થોડી જ મુદતે તેમણે એક મીલમાં ૪૦ શેર ભર્યા ને આખરે લગભગ સઘળી જ રકમ મળી ! કેટલેક કાળે તેમણે નવસારીમાં ચાલતી સુતરીઆની કપાસીઆ રેમાંથી તેલ કાઢવાની મીલ લીધી, અને એ કામમાં પણ એમને સવું પડ્યું. વળી મલબારના જંગલની કંપની કાઢવામાં તેમણે ભગ્ન પડતો ભાગ લીધો હતો તે કંપની પણ મરવા પડી.

“તેઓ ધીમે ધીમે શરીરે અશક્ત થવા લાગ્યા. પગમાં કંઈ દરદ આવેલું, તે રૂઝાય નહિ, તેથી તેમની ચાલવાની કસરત અટકી . પછી વળી કાને બહેરાટ શરૂ થયો અને તે વધતો ચાલ્યો.

“સરકાર સામે તેમણે ઘણી લડત ચલાવી છતાં તેમની દેશ



પ્રત્યેની અડગ સેવા, અને તેમના ઉંચા સહયુક્તી આકર્ષાઇને સર-કારે તેમને ‘નાઇટ’નો માનવંતો ઇલકામ બક્ષ્યો, એટલે તેઓ ‘સર’ અને તેમનાં સ્ત્રી ‘લેડી’ પરસન લખાવા લાગ્યાં. અમારી નાતમાં કે ઉમરેડમાં આવું ઉંચું માન સરકાર તરફથી કોઇને મળ્યું નથી. તેઓએ ખરેખર નાતને, વતનને અને આખા ગુજરાતને દીપાવ્યું.

“ ખડાયતાના ઇષ્ટદેવ શ્રી ક્રાઇસ્ટીયન મહાપ્રભુનું બવ્ય અને ઘણું પુરાતની દેવળ વિજયપુર તાલુકાના ખડાત ગામની હદમાં સાબરમતીને કાંઠે આવેલું; તે પડી જવાની ધાસ્તીમાં આવી પડ્યું, કેમ કે નદીનો પ્રવાહ તે દિશામાં જતાં નદીના ઉંચા કરાડાને ખોદવા લાગ્યો, તેને બચાવવાનો કોઇ માર્ગ રહ્યો નહિ. તેથી એક નવું મંદિર બંધાવવાની જરૂર ઉત્પન્ન થઇ. મુજબ જમને મેં ગોકળદાસભાઇને વાત કરી અને અમારી બંનેની સહીનું એક વિનિતિપત્ર ખડાયતા કોમને મોકલવા માટે પ્રમિદ્ધ કર્યું. તેમણે મને કહ્યું કે તેમાં તમે પહેલી સહી કરો, મેં જણાવ્યું કે આપણી નાતમાં તમે જ એટલો છો માટે તમારી સહી પ્રથમ જ જોઇએ. ઘણા આગ્રહે તેમણે પહેલી સહી કરી. એ પછી અમદાવાદમાં ત્યાંના શેઠ કેશવલાલભાઈના ઉત્સાહથી મેળાવડો ભરવામાં આવ્યો અને લખણીનું કામ ચાલ્યું. તેમાં પોતે રૂ. ૨૦૦૦) ભર્યાં, એટલે મેં રૂ. ૧૫૦૦) ભર્યાં. તે રકમો સૌને ઓછી લાગી, તેથી મેં ઘણા આગ્રહ કર્યો ત્યારે તેમણે રૂ. ૪૦૦૦) ભર્યાં. ઇષ્ટદેવની કૃપાથી રૂપિયા એકલાખ ભેગા થયા, અને તે વડે નવું, વિશાળ ને સુંદર દેવાલય બાંધવામાં આવ્યું.

“ સર ગોકળદાસ, સ્વ. લાલશંકરભાઈ અને હું એ ત્રણ ત્રિપુટી ગણાવા લાગી. અમારી મિત્રતા ભાઇઓના સંબંધ કરતાં પણ અધિક હતી. લાલશંકર સ્વર્ગસ્થ થવાથી હું અને સર ગોકળદાસ જ રહ્યા. તેઓ જો કોઇનું માને તો માફ જ માને, તેમ સૌ ધારતા હતા. તેમનો બહેરાટ વધવાથી કોઇ ન સાંભળે એ રીતે વાતચિત

કરવાનું મુશ્કેલ થઇ પડ્યું, તેથી મેં તેમને એક લાંબો ભરંસાનો પત્ર લખ્યો, તેમાં લખ્યું કે આપના જેવા શ્રીમંતે એક મોટી રકમ કાઢીને કોઇ ઉપયોગી સંસ્થા સ્થાપવી જોઇએ. તેના જવાબમાં તેમણે મને જણાવ્યું કે એ પ્રમાણે કરવાનો એમનો અને એમનાં ધર્મપત્નીનો વિચાર થતો નથી ! પછી હું ધારતો હતો કે તેઓ પોતાના કોઇ વીલમાં સારી રકમ ધર્માદા ખાતે કાઢી જશે, પરંતુ તેવું પણ બન્યું હોય તેવું જણવામાં ન આવ્યું. તેમની મિલકત અમે અને બીજાઓ પણ ધણી વધારે ધારતા હતા, એમ છતાં તે રૂપિયા માત્ર બાર લાખની જણાઇ, તેમાંથી પણ તેઓ ધારત તો બેચાર લાખ રૂપિયા કોઇ સારી સંસ્થા માટે કાઢી શકત. ઉમરેઠના વતની મી. ગોવર્ધનદાસ બાળજને વિલાયત મોકલવાના કામમાં-માઇસોરની શિષ્યવૃત્તિ મેળવવામાં-તેમણે સારી મહેનત લીધી હતી, એટલું જ નહિ પણ મારા કહેવાથી મારી સાથે તેમણે મી. બાળજને ખૂટતા પૈસા અર્ધો-અર્ધ ધીર્યા હતા. આવી ઉદારતા વાપરીને તેમણે ખડાયતા જ્ઞાતિનો ને ઉમરેઠનો બીજો સનંદો નોકર પૂરો પાડ્યો. સર ગોકળદાસે જેવાં કાર્યં કર્યાં છે તેવાં કાર્યો ઉમરેઠના બીજા કોઇથી થઇ શક્યાં નથી, એ કહેવું સત્ય છે.”

થાય કેમ દ્રુણરૂપ હો, કલ્પવૃક્ષ કલિકાળ ?

ગુણ જેનો જે દાખવે, જગની એ ઘટમાળ !



## શેઠ કેશવલાલ હરિભાઈ

જન્મ:

વૈકુંઠવાસ:

ઋષિપંચમી, સંવત્ ૧૯૧૩

ચૈત્ર શુદ્ધ ૧૩, સંવત્ ૧૯૮૧

**ખ**ડાયતા પરિપક્વ પાંચમી જેઠક અમદાવાદમાં થએલી (સં. ૧૯૮૦) એની સ્વાગતસભાના પ્રમુખ શેઠ કેશવલાલ હતા. સંસ્મરણો લખતી વેળાએ તેમનાં તે વખતનાં દિદારદર્શનનું ચિત્ર પ્રત્યક્ષ થાય છે:—

અડસઠ વર્ષ જેટલી વૃદ્ધાવસ્થામાં, ઉગતા જુવાનોને શરમાવી દે, એવી રીતે છાતી કહાડીને ટટાર ચાલવાની ચાલ; રૂપાની ઘંટ-ડીના બુલન્દ રણકાર જેવો સદાય અચૂથરડાતો અવાજ; ઉછળતા પ્રચંડ જળધોધ જેવો બાષ્પ-ચુસ્સો; ગડીમન્થ ખેસ; શોકચિહ્ન સૂચક શ્યામલ પાંચડી; બગલાની પાંખ સરખું કડકડતું સ્વચ્છ-સ્વેત અંગરખું, સમોવડિયા કોક સાથી સરીખડી હાથલાકડી; દૂરદૂરનું ભાવિ આલેખતી તેજસ્વી આંખો ને વિચારશીલ, સદા-સૌમ્ય મુખમુદ્રા !

શેઠ કેશવલાલભાઈ જ્ઞાતિએ દસા ખડાયતા, ને વતની અમદાવાદના. અવટકે ‘ શેઠ, ’ તેમ ખેડા-માતર ને મહેમદાવાદ-અમદાવાદ એકડાના પણ પોતે શેઠ હતા.

ભાદરવા શુદ્ધ પાંચમ એટલે ઋષિપંચમી; સંવત્ ૧૯૧૩ ની ઋષિપંચમીએ તેમનો જન્મ.

શેઠને લલાટે જનનીસુખ નહતું લખાયલું. પૂરાં પાંચ વર્ષેય નહિ થયાં હોય ને તેઓ નમાયા થયા હતા.

કૌટુંબિક સંજોગો એટલા વિષમ, કે કંઈ પૂછો જ ના. સંજોગોની પ્રતિકૂળતા નડી અને ભાવ હતો એટલું ભણતર તેઓ ન બણી શક્યા. ગૂજરાતી સાતેક અને અંગ્રેજી ત્રણ-ચાર ધોરણ; એ તેમનું જ્ઞાણ શિક્ષણ.

—પણ શેઠનો અનુભવ ? શેઠનું સ્વાત્મશિક્ષણ ? શેઠની

સ્વ. દેશવલાલ હરિભાઈ શેઠ



જીવન-કેળવણી ? સૌ પરિચિતો સાક્ષી પૂરશે, કે શેઠનાં જ્ઞાન, ડહાપણ ને અનુભવ તો ભલભલાનાં શિર ઝૂકાવે એવાં હતાં.

શેઠ કેશવલાલ હરિભાઈ એટલે પુરૂષને છાજતા સમર્થ પુરુષાર્થવાદી: પ્રારબ્ધને ઘડનાર જ પુરુષાર્થ છે, એ તેમનો મુદ્રાલેખ; અને તેથી જ તેમનામાં સાહસનો ગુણ સૌ કરતાં વિશેષ જળહળતો.

જીવનની પહેલી પચ્ચીસીના પ્રારંભે જ શેઠ મયદાન પડયા-કોન્ટ્રેક્ટર તરીકેના સ્વતંત્ર ધંધામાં તેમણે અંપલાવ્યું. ( સન્ ૧૮૭૭ )

હુંગરાય પ્રદેશો, નિખિડવનો અને પાંખી કે પાંદડું સરખું ન શરકે એવાં ઉર્દૂ અરણ્યોમાં શેઠના પુરૂષાર્થનો પાયો સીસાના રસે નખાયો: મુંબઈ, વડોદરા અને મધ્યહિન્દની રેલ્વે ઉપરાંત અંગાળા-નાગપુર રેલ્વેનાં બાંધકામ-વચ્ચે વચ્ચે પૂણે બાંધવા સુદ્ધા-તેઓએ એટલાં સફળ ને સંતોષપ્રદ કરી બતાવ્યાં, કે જે જોઈને ઉપરી યૂરોપિયન અમલદારોનેય તેમની મુક્તકંઠે પ્રશંસા કરવી પડેલી; એટલું જ નહિ, પણ આવાં જખ્ખર કામોને મુદતસર પહોંચી વળવાનો પરવાનો એકલી ગોરી ચામડીએ જ નથી મેળવ્યો એમ શેઠે પ્રતીતિ કરાવી આપી હતી.

તે ઉપરાંત શેઠે mining ( ખાણો )નું કામ પણ હાથ ધર્યું હતું. સન્ ૧૯૦૨ માં તેઓએ મધ્યપ્રાંતોમાં કોલસા તથા લોખંડોનો Prospecting પરવાનો મેળવી, પોતાના હાથ હેઠળ યૂરોપિયન એક્સપર્ટ રાખી, તેમણે એ ધંધો કુશળ નિપણતાથી હાથ ધર્યો અને પોતે એમાં સફળ પણ થયા હતા.

ધંધો ધંધો ને ધંધો; એ શેઠનું જીવનસૂત્ર નહતું. ગૃહસંસારના નિર્વાહ પૂરતો દ્રવ્યપ્રાપ્તિ થયા પછી, કૂર્મ જેમ સર્વાંગને સંકેલી લે, તેમ જ્ઞાન-યોગની દિશામાં નિજદષ્ટિને વાળવી, એ તેમની મૂખ્ય મહત્વદ્રક્ષા હતી; પરંતુ પોતે એના પ્રવેશદારમાં પ્રવેશતા હતા, તે જ અરસામાં તેમના જ્યેષ્ઠ પુત્ર મણિલાલ વૈકુંઠ-વાસી થયા અને પ્રભુએ જાણે તેમના જ્ઞાન-યોગની કસોટી આંહી હોય એમ જ જનતા પામ્યું.

સ્વ. મણિલાલ એટલે શેઠને બહેન જમણે હાથ. તે શ્રમિત જીવનનું વિશ્રામસ્થાન હતા. એવા સદ્ગુણશાળી, કાર્યનિપૂણ અને પિતૃભક્ત પુત્રનો બત્રીસ વર્ષની ભરપૂર વયે વૈકુંઠવાસ કયા સ્નેહ-વત્સલ પિતાને ભગનાશ કર્યા સિવાય રહે ?

શેઠ એ કારી ઝખ્મને રૂઝાવનારી માત્રા પણ પોતાના જ્ઞાન-યોગમાં જ દીડી. તેમણે એ દિશામાં આસ્તેકદમ આગળ વધવા માંડ્યું; અને એ રીતે પોતાના ઉત્તરજીવનમાં, પરલોકનું પરમ ભાથું તેઓ તૈયાર કરતા હતા. જ્યારે બીજી બાજુથી સરયૂદાસજી અને રામબા તેમને જ્ઞાનદીપ સાઢી આત્મકલ્યાણને પંથે ચડાવી રહ્યાં હતાં.

પરંતુ એ નિવૃત્તિમય શાંત એકાન્તસેવનવાળી પુણ્યશાળી પ્રવૃત્તિમાંથી, શેઠને પાછા જ્ઞાતિએ પોતાના મણી ધસડયા ! આપણા ઇષ્ટદેવશ્રી કેટલકેજીનો અન્ધેર કારોબાર ઉઘાડો પડ્યો, જૂના મન્દિરની જીર્ણોવસ્થા, દેવામાં દૂબેલા સેવકોની 'વિનાશકાળે વિપરીત બુદ્ધિ'નું પ્રદર્શન અને ઇષ્ટદેવના પ્રતિષ્ઠાસ્થાનનું સ્થળાંતર કરવાનું અનિવાર્ય કાર્ય; એના ઉકેલ-નિકાલનું પરમ ધર્મકર્તવ્ય ઝીલનાર, જે સમયસર કાઠ અન્ય જ્ઞાતિપુત્ર બહાર પડ્યો હત, તે પોતે જ્ઞાનમાર્ગથી આ રસ્તે હરગીજ પાછા ન જ વળત, એવું સ્વમુખે આ લખનારને કહેલું.

શેઠ જ્ઞાન અને કર્મ (કર્તવ્ય) વચ્ચેનું આંતરચુક થોડી મુદત પર્થત તે તટસ્થ આત્મદૃષ્ટા તરીકે નિરખ્યાં ક્યું; પછી તે ઇષ્ટદેવે જ તેમને પ્રેરણા કરી હોય એમ પોતે અનુભવ્યું; શેઠ શ્રાદ્ધાટયર્ક-કૃતી સેવાનું બીડું ઝડપ્યું. સંવત ૧૯૭૫માં સમસ્ત ખડાયતાઓનું અમદાવાદમાં સંમેલન થયું. આપણી જ્ઞાતિના એ માનનીય મહાશયે ૨૫૦ સર ગોડળદાસ અને ૨૫૦ ૫૦ કાંટાવાળા જેવાનાં 'ચુસ્ત સંસાર સુધારક' હાથોએ પણ શેઠની વીરહાકલ સાંભળી અને તેઓ અમદાવાદ પધાર્યા. સંમેલન થયું; સેવકોનાં નવાબી દેવાંના હિસાબ

તપાસાયા: તેમના અન્વેર કારોબારની કાર્યવાહી પ્રકાશમાં આવી. મહુડી મુકામે નવું મંદિર બાંધવાની યોજનાઓ રચાઈ: ભંડોળનાં ભરણાં ભરાયાં: કાર્યવાહક સમિતિ નિમાઈ અને એના અધ્યક્ષ થયા આપણા કેશવલાલ શેઠ.

જ્ઞાતિ એટલે ઇષ્ટદેવની પૂજક: અને ઇષ્ટદેવ એટલે શ્રી કોટય-કર્ણ: શેઠ કેશવલાલ અત્યાર સુધી તેમના એકડાની જ્ઞાતિના શેઠ હતા અને એકડાની સેવા કરતા હતા; હવે તેમને! દષ્ટિકોણ બદલાયો, તેઓ ઇષ્ટદેવના સેવક થઈ રહ્યા અને તેમની જ સેવામાં તેઓ તન્મય થયા.

એ સેવા અન્વયદ્વાયુક્ત, ઇષ્ટદેવનું સ્મરણ આરાધન કરવા-વાળી ન હતી; પણ ટાઢ, તડકો ને ભૂખનાં દુઃખ વેડીવેડી, વૃદ્ધા-વસ્થાની અશક્તિમાં, ગામડે ગામડે ઘૂમીને, પોણા લાખ રૂપિયાનું ભંડોળ એકઠું કરવા જેવી પરસેવા પડાવનારી જાતસેવા હતી.

શેઠે સ્વયંકર્તવ્યથી ખતાવી આપ્યું, કે સમિતિના પ્રમુખ એટલે શોભાના માંડીયા નહિ; શેઠે ખતાવી આપ્યું, કે પ્રમુખના હોદ્દાને અંગે કેવી મંભીર જવાબદારી વળમેલી હોય છે: અને શેઠે સાખીત કરી આપ્યું; કે એ જવાબદારીને પહોંચી વળવામાં જ પ્રમુખ તરીકેનો માનનીય હોદ્દો દીપી ઉઠે છે: તે સિવાય કદી નહિ.

આ તકે ઉદ્દેશ્ય કરવો અસ્થાને નહિ જ મળાય, કે ઇષ્ટ-દેવના કાર્યમાં સર ગોકળદાસ, રા. બ. કાંટાવાળા, રા. સોમાલાલ મંગળદાસ અને રા. અમૃતલાલ હરગોવિંદદાસ વગેરેનોએ જોઈતો સેવાક્ષણો નહોતો એમ નહિ, પરંતુ સેવાના સમગ્ર ક્ષણાનું પ્રધાન અંગ જો કોઈ પણ હોય તો તે આપણા કેશવલાલભાઈ.

પોતે માંદગીને જિજીને હતા: એમ લાગતું હતું કે આ ક્ષણ-ભંગુર દેહમાંથી પ્રાણપંખીને ઉડી જવાના એ અંતિમ દિવસો જ હતા. શેઠના છેલ્લા શ્વાસોચ્છવાસ આવી રહ્યા હતા: એ ક્ષણે આ લખનાર શેઠજીની પથારી આગળ જઈ ચડ્યો; દષ્ટિમાં દષ્ટિ મળી અને.....

—અને, લખતાં કલમ કંપે છે: જીવ મુઝાય છે: હૃદય રડી ઉઠે છે: શેઠજીના નિસ્તેજ વદનપર ગ્લાનિની રેષાઓ તરવરી રહી: તેમની ઉંડી ઉતરી ગએલી આંખો આંસુભીની થઇ ગઇ: ‘ દીવો દીવાને પ્રકટાવે છે, તેમ આંસુ, આંસુને લાવે છે: ’ તે પ્રમાણે આ લખનારની આંખમાંથી પણ આંસુ ટપકમાં; તે ટપકમાં ખરાં, પણ તેનું કારણ અગમ્ય હતું. તરત જ સમજાયું, કે આ ક્ષણે તો મારે કઠિન કાળજીના બનવું જોઇએ. હું સંયમી થયો. શેઠને એક વાક્ય સંભળાવ્યું:—

‘ શેઠસાહેબ, કેમ પામર જીવ પેઠે તમનેય આમ ઓછું આણવું ન ઘટે. આપ તો જ્ઞાનમાર્ગના સંસારયોગી ! ’

—અને શેઠ સાવધ થયા. તેમની ગ્લાનિ અભોપ થઇ. મેં ઓછું આણવાનું કારણ પૂછ્યું. શેઠે કહ્યું: ‘ ઇષ્ટદેવના મંદિરનું બાંધકામ તો લગભગ પતી ગયું છે. પ્રભુની પ્રતિષ્ઠા જોવા જોટલું જવાયું હત તો... ’

—અને મેં શેઠની થતી ગેરસમજ સુધારી: ‘ ભૂલો છો; શેઠસાહેબ, આપનું લક્ષ્ય હતું મંદિરનો પુનરુદ્ધાર કરવાનું. આપ તાકિલા કેન્દ્રસ્થાને સર્વાંશે પહોંચી ચૂક્યા છો. ‘પ્રતિષ્ઠા’ તો હવે થશે જ; એ વિષે શંકાને સ્થાન જ શા સાર ? ’

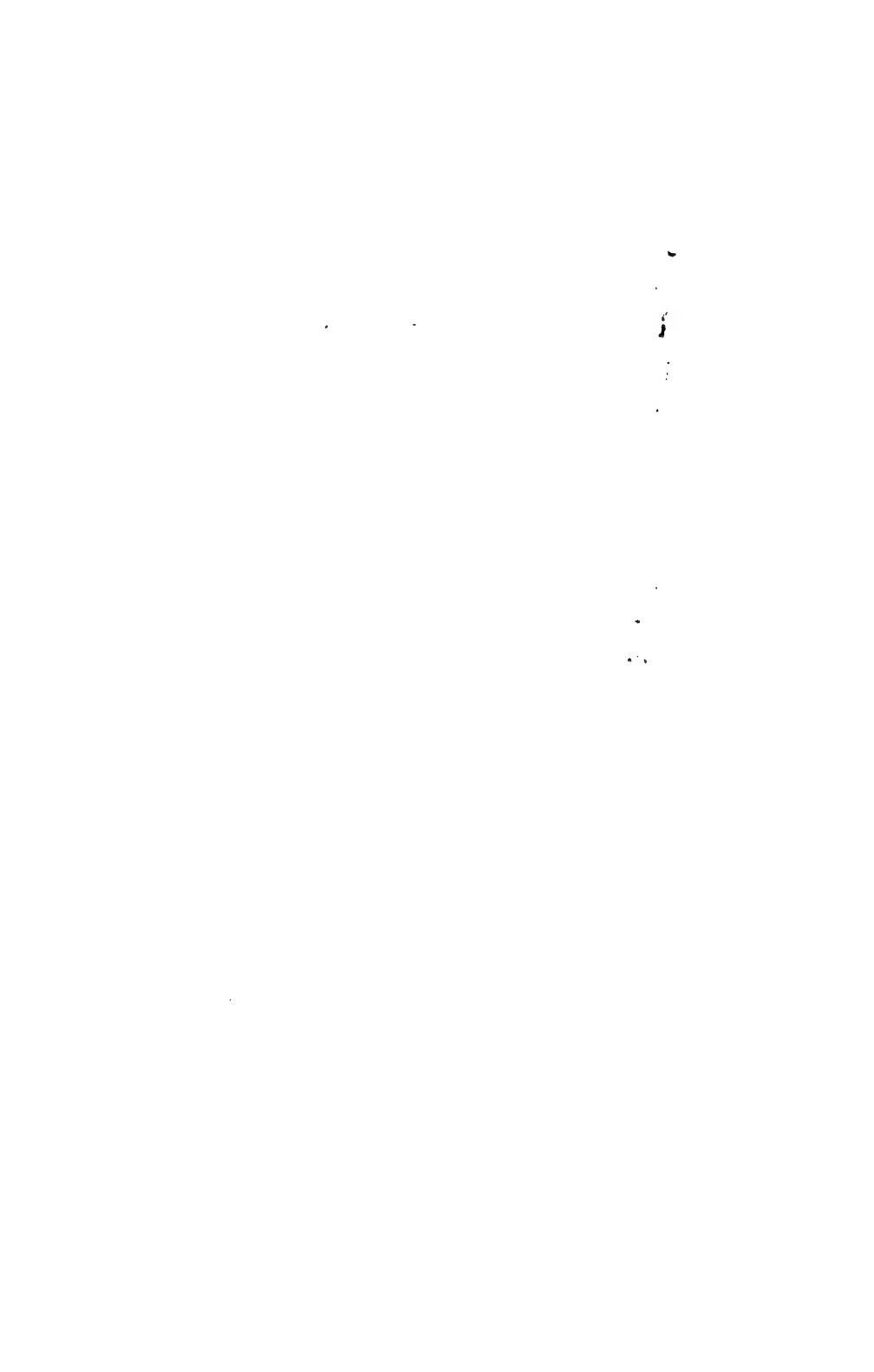
શેઠને શાંતિ મળી. વિચારશીલ વાચકગણ, શેઠજીના સંસ્મરણમાં હવે મારેય વિશેષ કહેવાનું નથી રહેતું. ઇષ્ટદેવનું નવું મંદિર, એટલે શેઠજીના ઉત્તરજીવનનું અમર સ્મારક.

શેઠજી પોતાની પાછળ, તેમનું સ્થાન દીવાલે એવા કુળદીપક પુત્ર શ્રીયુત રણછોડભાઈ અને પૌત્ર વગેરેનું વિશાળ કુટુંબ મૂકતા ગયા છે: તેમનું જીવન, ખાસ કરીને ઇષ્ટદેવની સંગીત સેવાદારા ‘ધન્ય’ બન્યું છે. એવા ધન્ય જીવનનો તો વૈકુંઠમાં જ વાસ હોય.

ફળે વૃક્ષો તાપ વેડી, પરાથે જીવન વહાં;

પરાથે પ્રાણુ ખર્ચીને, કૃતાર્થ તું કેશવ ! થયો.





જીવનસ્મરણો

સ્વ. યુનીલાલ તારાચંદ દલાલ



નડીઆદ

## શ્રી૦ ચુનીલાલ તારાયન્દ દલાલ

જન્મ:

વૈકુંઠવાસ:

ભાદ્રપદ પૂર્ણિમા, સં. ૧૮૧૧

દેવપોદી એકાદશી, સં. ૧૮૮૨

**અ**કાયતા પરિષદનું મંગળાચરણ નડીઆદમાં મંડાયું. ( ઇ. સ. ૧૯૧૬ ) પરિષદ-તાવના પહેલા સુકાની પણ નડીઆદના જ વતની; અને નડીઆદ એટલે જેણે શુદ્ધાતી હરિયાળી, લીલીછમ ને ક્ષણદ્રુપ ભૂમિનો ચાર ચોક. એ ગહુરત વસુન્ધરાએ જે અનેક રતનો નિપજાવ્યાં છે, તેમાંના એક, તે આપણા ‘રાજ્યસલામુષણ’ ચુનીલાલ તારાયન્દ દલાલ.

મહેસૂર અને દક્ષિણ હૈદરાબાદ જેવાં સ્થળો ગૂજરાતથી બહુ દૂર રહ્યાં; છતાં, હિમાલયની તળેટી જેવાં અતિ દૂરદૂરનાં સ્થળોમાં ઉગ્ર તપશ્ચર્યા સેવતા સંતમહંતો, જેમ દેશ્વરમાં પોતાની કલ્યાણ-દષ્ટિ ફેંકીને નિર્મળ વાતાવરણ ફેલાવે છે, તેમ આપણા દલાલ સાહેબેય, ગૂજરાતથી દૂર વસ્યા છતાં ગૂજરાત અને અકાયતા-માતિના હિતને વિચાર્યા નહતા. આરંભ થએલા નિર્દોષ પ્રમાણે પરિષદના પોતે પ્રથમ નાવિક હતા અને ‘અને ત્યાં સુધી સિબ્બ-ટનિની રહાયથી અભ્યાસ કરવા કરતાં ઉછીનાં નાણાં ( ભોન ) વડે

બહુવું બહેતર છે—’ એમ દૃઢપણે માનનાર એ મુરખીએ ત્રણેક હજાર રૂપિયા ‘ લોન ’ માટેય ઠહાડ્યા હતા; ‘ ખડાયતામિત્ર ’ની ‘ સેવક સર્નિત ’ના તેઓ સભ્ય હતા; અમદાવાદ-છાત્રાલયના પેટન હતા; આપણા ઇષ્ટદેવ શ્રી કોટયર્કજીના નવા મંદિરના બડો-ળમાં પણ પાંચમો રૂપિયા જેવી સારી રકમનો શાળો તેમણે બચાવેલો.

—અને એ સોયી સડિયાતી, બદ્ધે એ વૈકુંઠવાસી સન્નજનના અમર સ્મારકરૂપ સુન્દરતર સેવા, તે લગભગ સવાલાખ રૂપિયા જેટલી માત્રાએ ચૂકીની ‘દામોદરદાસ શિષ્યવૃત્તિ’નો, ખડાયતાજ્ઞાતિને અપાવેલો અલભ્ય હાલ.

એ શિષ્યવૃત્તિ હોય નહિ અને ખડાયતાજ્ઞાતિમાં હાલ જે થોડાકગ્રન્થ ગ્રેજ્યુએટસ, વકીલમંડળ કે પદવીધારકો દૃષ્ટિગોચર થાય છે તે થાય નહિ.

સ્વ. દલાલસાહેબ હતા એજીનિયર; ખરી વાત છે કે તેઓ જગદીશ ચંદ્ર બોઝ સરખા પ્રખર વિજ્ઞાનવેત્તા નહતા કે જાડુનાથ સરકાર સરખા જખ્ખર ઇતિહાસ-સંશોધક નહતા; તેઓ સાહિત્ય-મન્દિરના અનન્ય ઉપાસક નહતા કે નહતા પોતે સંગીત-કલાના નિપુણ નરવીર; છતાં તેઓ એવા હતા, કે જેવાં જીવન આપણી જ્ઞાતિમાં જુજ જતો જ જીવી જાણે છે.

વિચાર, ઉચ્ચાર ને આચાર, ત્રણેયનો એકસરખો સમન્વય: પોતે લાંચ રૂચતના કટા શત્રુ: આહાર વિહારે નરાતાર સાદા: આરોગ્યતાનો તો જાણે અવતાર ! હૃદયના નિખાલસ અને પ્રકૃતિએ નિર્બંધસની: દેહે કદાવર અને ચારિત્ર્યે શુદ્ધ સો ટચનું સોનું: તેઓ ફકીરી હાલતમાં ઉછર્યા અને અમીરી હાલતમાં આથમ્યા.

ત્રણ પુત્રો, એક સહોદર, એક દીકરી, સાત પૌત્રો અને જે પૌત્રીઓ: કાળજી દે એવી, પુત્ર-પરિવારરૂપ સંતોષપ્રદ, આવી

શ્રવંત સંસારવાડીના એ 'રસમાળી' હતા. નડીઆદના એ માનનીય નાગરિકનું નામ દેશભરમાં નામાંકિત! હજારો રૂપિયાના દરમાયાવડે રાતામાતા પેલા ગોરી ચામડીના એંછનિયરોની રૂબારૂબરી જ્ઞાન-શક્તિને આંછ દે, એવા પરિપક્વ અનુભવી, તે L. C. E. આપણા 'સ્પેશલ એંછનિયર' યુનીલાલભાઈ.

ઝોગણીસમી સહીના પાંચમા-છઠ્ઠા દાયકામાં જડાયતા જ્ઞાતિની કુખે સાતેક રત્નો એવાં નિપજેલાં, જેમણે સ્વયં પુન્યાર્થથી કુળ, કુટુંબ અને જ્ઞાતિનું નામ કીર્તિની કિતાબમાં વસાવી રેખાએ આલેખ્યું છે, તેમાંના એક, તે યુનીલાલ દલાલ.

તેઓ નડીઆદના વતની હતા, તેમ તેમનું મોસાળ પણ નડીઆદમાં; અને મોસાળ જ તેમનું જન્મસ્થાન.

સ્વર્ગસ્થનુ અભ્યાસશ્રવન પણ અનુકરણીય હનું. માવતરનો નિવાસ માતરમાં હતો, તેથી ગૂજરાતી શિક્ષણ તો તેમણે માતરમાં જ મેળવેલું; પછી નડીઆદ; અને ત્યારપછી માધ્યમિક શિક્ષણ અમદાવાદમાં લીધું. તેમાં સફળતા મેળવ્યા પછી તેમણે ઇજનેરી કક્ષાને કેન્દ્રસ્થ કરી. પોતે પૂના ગયા. ત્યાં ત્રણ વર્ષનો, એંછનિયરિંગ કોલેજનો 'કોર્સ' પ્રત્યેક વર્ષે પહેલા વર્ગમાં જ પસાર કર્યો ! તેઓ કોલેજના પ્રિન્સિપાલના માનીતા હતા.

મૈસૂરરાજ્યના ચીફ કમિશનરે તેમની એસિસ્ટન્ટ એંછનિયર તરીકે નિમણૂંક કરી—(૧૮૭૫ થી ૧૮૮૦) ત્યારપછી એ જ રાજ્યના પોતે એક્ઝિક્યુટિવ એંછનિયરને હોદ્દે ચડ્યા (૧૮૮૦ થી ૧૯૦૫) અને તે હોદ્દો, પૂરી એક પચ્ચીસી ઉપરાંત વધુ પાંચ વર્ષ ભોગવ્યો—ભોગવ્યો એમ શા માટે ? એ હોદ્દો સંગીન સેવાવડે શોભાવ્યો; અને સેવાના યત્કિંચિત્ સ્મરણરૂપ સ્તનજડિત હાર, રાજ્ય તરફથી તેમને સમર્પણ થયો.

મહૈસૂરરાજ્યના પોતે 'પેન્શનર' થયા, ત્યારપછી ચારેક વર્ષ જેટલી સેવા તેમણે ચીફ એજીનિયર તરીકે વડોદરારાજ્યને આપી હતી (૧૯૦૫ થી ૧૯૦૯) અને તે રાજ્યના તે સમયના દિવાન સ્વ. રૌમેન્ડ્ર વ્યન્ડ્ર દત્તનું ઉત્તમ પ્રમાણુપત્ર તેઓ મેળવી શક્યા હતા.

ના. નિઝામનરેશે તેમની તારીફ સાંભળી અને યુનીલાલભાઈને પોતાના રાજ્યમાં તેડાવ્યા. ત્યાં તેમણે એક કરોડ રૂપિયા જેટલી ગંજવર મૂડીની, ગંડીપેટ અને ઉસ્માનસાગરની યોજનાને સર્વાંશે સફળ કરી આપી.

‘ રાજસભાભૂપણુ ’ યુનીલાલ દલાલ, એટલે ખડાયતા જ્ઞાતિના ગણ્યાગાંઠ્યા એજીનિયરોની મણિમાળાનો અતિ કિમતી કાહિનૂર.

તેમના જ જેવા વયોવૃદ્ધ સાક્ષરશ્રી કાંટાવાળાએ, સ્વર્ગસ્થનાં, સ્વાનુભવપૂર્ણ આલેખેલાં સંસ્મરણો નીચે ઉતાર્યા છે:—

પ્રથમ પરિચય: સુમારે ચાલીશેક વર્ષપર તેમને પ્રથમ મળવાનો પ્રસંગ મને નડીઆદમાં મળ્યો હતો. ત્યાંના સ્વ. રૌઢ સાંકળચંદના પ્રયાસથી છોકરા છોકરીઓને ઇનામ આપવા માટે ખડાયતાઓનું સમેલન થયું હતું, તેમાં લાપણુ આપવા મને બોલાવ્યો હતો. સભા એક વાડીમાં મળી હતી. ત્યાં સર્વજણ, જમીનપર જનજમ પાથરેલી હતી તે ઉપર હારજંઘ બેઠા હતા. એક હારમાં ભાઈ યુનીલાલે બેઠક લીધી હતી. તેમણે માત્ર યુજરાતી પાઘડી, અંગરખું ને ધોતીકાં પહેરેલું હતું અને કપાળે વૈશ્ણવી તિલક કર્યું હતું, તેથી તે બીજા ગૃહસ્થોથી જુદા પડે એવું કાંઈપણ ચિહ્ન નહોતું. મારા મિત્રે ઇશ્વારત કરીને તેમને દેખાડ્યા, એટલે હું તેમની નજીક ગયો. તેઓ ઉભા થયા, અમે બેઠકએ અંગ્રેજી રીતે હાથ મીલાવ્યા અને કેટલીક વાતચીત કરી.

મહીસુરમાં મેળાપ: એ પછી સુમારે દશેક વર્ષે તેમને મળવાનો બીજો પ્રસંગ મળ્યો. મહીસુરનું કેળવણીખાતું અને

ખાસ કરીને મહારાણી ગર્લ્સ ( કન્યાઓની ) હાઇસ્કુલ (પાઠશાળા) જોવા માટે મને ત્યાં મોકલવાનો શ્રીમંત મહારાજસાહેબનો હુકમ થયો. એ વખતે બાઈ ચુનીલાલ દુમકૂરમાં એક્ઝિક્યુટિવ ઇન્જનેરના હોદ્દાપર હતા. દુમકૂર રેલ્વેનું સ્ટેશન હોવાથી હું સાંજના ત્યાં આવું છું એવો તેમનાપર તાર કર્યો. તેઓ મને સ્ટેશને લેવા આવ્યા. હું ત્યાં બે દિવસ રોકાયો; કેમકે ત્યાંની નિશાળો મારે જોવાની હતી અને તે ઉપરાંત બાઈ ચુનીલાલ સાથે કેટલીક વાતચીત કરવાની હતી. પોતાના કુટુંબને તાળું ને સાંઝે દૂધ મળે એટલા માટે તેમણે બેંસો રાખી હતી. તેમનું જીવન કેવળ સાદું જોવામાં આવ્યું. સવારમાં ચાને બદલે ડાશી અને તે સાથે ઘઉંના ભાખરા લેવાનો તેમનો નિયમો રિવાજ હતો. પોતે ખિસ્કુલ ધી વાપરતા નહોતા, તે જોઈ મને આશ્ચર્ય લાગ્યું.

**ધી બીનજરૂરી છે:** જમીને આરામ લેતી લેખાએ મેં તેમને પ્રશ્ન કર્યો કે તમે ખાવામાં બીલકુલ ધી લેતા નથી તેનું શું કારણ ? અંગ્રેજી તેમ દેશી વેશક ધી લેવાની જરૂર જણાવે છે. તેમણે કહ્યું કે જર્મનીના દાકતર કુન્હે એવો મત ધરાવે છે કે મનુષ્યને ધીની ખિસ્કુલ જરૂર નથી. વળી તે દાકતર ઓસક ઉપચારના સંબંધમાં પણ જુદી જ રીત બતાવે છે: એટલે કોઈપણ પ્રકારનું ઔષધ ન લેતાં માત્ર પાણીનો ત્રિવિધ પ્રકારે ઉપયોગ કરવાથી આરામ થાય છે. પછી તેમણે તે દાકતરનું પુસ્તક મને વાંચવા આપ્યું, તેમાંથી મેં ઘણા પ્રકારની નોંધ લીધી.

**બાંધકામ બાબત:** મહીસુરના એક લેખમાં મેં વાંચ્યું હતું કે એ રાજ્ય ખેતીવાડીને માટે પાણીનાં બાંધકામ પાછળ સૌથી વધારે ખર્ચ કરે છે, તેથી જંગી તલાવોની સંખ્યા આશરે ૧૦૦૦૦ની છે. ચુનીલાલએ કેટલાંક તળાવ બંધાવ્યાં હતાં, અને એ કામમાં તે ઘણા પ્રવીણ હતા. તેથી તેમની સાથે હું નજીકનાં તલાવ જોવા ગયો. તલાવો કિફાયતે કેમ બાંધવામાં આવે છે, એક એકરે કેટલું

પાણી આપવું નોંધ્યો, એક માઇલના ક્ષેત્રફળમાં એક ઈંચ વરસાદ પડે તો તલાવમાં ફેટલું પાણી આવે, એક માઇલ ચોરસ ખેતરે માટે ફેટલું પાણી નોંધ્યો, અમુક વિસ્તારવાળા તળાવ પાછળ ફેટલું ખર્ચ થાય, જેકુતો પાસેથી એકરે શું લેવામાં આવે છે, વર્ષમાં બે વખત ઠાંમર થાય છે તેના પાકથી જેકુતને ફેટલી પ્રાપ્તિ થાય છે, વગેરે સર્વ બાબતોની તેમણે મને માહિતી આપી, તે મેં નોંધી લીધી. એ માહિતી હુણવાડે હું દિવાન તરીકે ગયો ત્યારે ત્યાં પાણીનાં બાંધકામ કરવામાં મને બહુ કામ લાગી.

**ખડાયતાઓને ખાતર:** ત્રીજી બાબત, શેઠ દામોદરદાસના લહેણા રૂપીઆ તેમને નામે ધર્મોદા કામમાં વાપરવાની દરબારની ઇચ્છા હતી, તેથી તેમાંનો અમુક ભાગ ખડાયતાઓને શિષ્યવૃત્તિઓ માટે જૂદો પાડવાના સંબંધમાં શું કરવું તેને લગતી હતી. મુમારે રૂપીઆ છ લાખ રોકડી દામોદરદાસનું નામ કાયમ રાખવાનો દરબારનો વિચાર હતો, તેનો આશરે એક ચતુર્થાંશ ભાગ ખડાયતા કેળવણી ફંડ ખાતે કાઢવાની દરબારને અરજ કરવાના નિશ્ચય ઉપર અમે આવ્યા. સુભાગ્યે તેમનો પ્રયત્ન આખરે સફળ થયો. મહીસુર જઈ આવ્યા પછી અગારી વચ્ચે આ અને બીજાં કામ માટે પત્રવ્યવહાર ચાલ્યો.

ભાઈ સુનીલાભે મહીસુરમાં જે મહાભારત કામ કરી યશ મેળવ્યો તે મેરીટન વે નામના બંધારાને લગતું હતું. એ બંધારા પાળા ( ડેમ ) ની ઉંચાઈ ૭૨ ફૂટની કરવાની હતી ! તે ઉપરથી તેનો પાયો, લંબાઈ, અને જગ્યાઈ ફેટલી હશે તેની કલ્પના કરવી પણ મુશ્કેલ છે. એ કામમાં તેઓ પૂર્ણ રીતે ફતેહ પામ્યા હતા.

**વડોદરાને વડલે:** આ પછી ફેટલીક મુદતે ભાઈ સુનીલાભે પેન્શન લીધું. વડોદરામાં વીક ઇન્જનેરીની જગ્યા ખાલી પડતાં તે માટે સુનીલાભની પસંદગી થાય, એટલા માટે દરબાર ફિઝિશિયન દાકતર ગદ્દકરામ જે મારા મિત્ર હતા તેમની સાથે હું ૧૫૫૫



મળ્યો અને ચુનીલાલની લાયકી સંબંધે વાત કરી. તેઓશ્રીએ ચુનીલાલને બોલાવવા શ્રદ્ધાન કર્યું. મેં તેમને પત્ર લખી બોલાવ્યા. મુલાકાતમાં તેમની લાયકીની ખાતરી થતાં શ્રીમંતે તેમની નેમણૂક કરી. એવા મોટા હોદ્દા ઉપર તેમણે ચાર વર્ષ સુધી નોકરી કરી.

ઘણ્ટદેવને ચરણે: વડોદરા છોડ્યા પછી તેમને દેરાળાદમાં મોટા પગારની નોકરી મળી. ત્યાં હતા તેવામાં શ્રી કાલ્યાણી મહા-પ્રભુને માટે નવું દેવાલય બાંધવાની પેરની થઈ. એ સમયે લાલ ચુનીલાલે બનતી મદદ આપવાનું કહી મને જણાવ્યું હતું. કે જે નાણાંનું ઉધારણું કરવા માટે એક ડેપ્યુટેશન મોકલવામાં આવે તો તેઓ તેમાં સામેલ થશે, અગર તેમ નહિ બને તો ભાગલકોટ, મદ્રાસ, તિરુપુર વગેરેના શ્રીમંત બંધાવતા ગૃહસ્થો ઉપરના લક્ષ્મણ-પત્રો આપશે. બન્યું એવું કે તે વર્ષ દક્ષિણમાં દુષ્કાળ જેવું હોવાથી ભાગલકોટવાળા શેઠ રામદાસ દરબારે જણાવ્યું કે આ વર્ષ ડેપ્યુટેશન આવશે તો સારી રકમો ભરાશે નહિ. તે પછી ડેપ્યુટેશન મોકલવાની ગોઠવણ થઈ જ નહિ. તેથી દક્ષિણના બંધાવતાઓ તરફની જે મોટી આશા હતી તે શંકિભૂત ન થઈ.

લાલ ચુનીલાલ, હરિલાલ તથા મોતીલાલ પાસેથી નાણાં ભરાવવાનું મેં માથે લીધું હતું. તેમને ઘણા પત્રો લખ્યા હતા. ચુનીલાલએ પ્રથમ રૂ. ૧૦૦) ભરવાની ઇચ્છા બતાવી અને મારા અતિ આગ્રહથી તેમણે આગરે રૂ. ૫૦૦) ભર્યો.

લેન કે શિષ્યવૃત્તિ ? લાલ ચુનીલાલે દેરાળાદ ગયા પછી એક યોગના એવી ઘડી કાઢી કે દામોદરદાસના શંકમાંથી શિષ્યવૃત્તિઓ ન આપતાં ત્રિવર્ત્યોને ઉઠીના રૂપિયા આપવા. જે એ યોગના મહીસુર દરબારને રજુ થઈ હોત તો તે કદાચ મંજૂર થઈ જત; પરંતુ સહભાગ્યે તે યોગના તેમણે સર ગોકળદાસને તથા મને લખી મોકલી અમારો અભિપ્રાય માગ્યો. અમે બંનેએ તે મામે વાંધો ઉઠાવ્યો, અને તેમને જણાવ્યું કે એમ કરવાથી

લોકોનું મન ઉછીના રૂપિયા લેવાથી પાછું હટશે. તે કાને નામે આપવા-વિદ્યાર્થીને કે તેના માઆપને ? વિદ્યાર્થી ગુજરી નય અગર રૂપિયા વાળવા જેવી કમાઈ કરતો ન થાય, તો શું કરવું, માઆપ પોતાને નામે નાણાં લેવા તૈયાર નહિ થાય, રૂપિયા માટે દર-દરતાવેજ કરવા પડશે, અને વખતે કોર્ટે ચઢવાના પ્રસંગ આવશે. શિષ્યવૃત્તિઓ બંધ કરવાથી વિદ્યાર્થીઓને ઉંચી કેળવણી મેળવવાનું ખર્ચ સાધન બંધ થશે. જે જરૂર લાગે તો ઉછીનાં નાણાં ધીરવા માટે ખીજીં ૧૩ ઉભું કરવું. અમારા વિચારથી સંતોષ પામીને સુનીભાઈએ પોતાની યોજના મહીસુર મોકલવાનું બંધ પાડ્યું.

ધડો લેવા યોગ્ય: અવસાન પહેલાં આશરે સાતેક માસ ઉપર સુનીભાઈ મને મળવા આવ્યા. વાતચિતમાં તેમણે જણાવ્યું કે ‘હું તો હવે પરવારી બેઠો છું. કારણ પૂછતાં તેમણે ખુલાસો કર્યો કે મેં મારી સર્વ મિદ્ધત મારાં છોટરાંને સરખે હિસ્સે વહેંચી આપી; એટલે ત્રણ પુત્રોં ને એક પુત્રીને સરખે હિસ્સે રૂપિયા વહેંચી આપ્યા ! મને પેન્શન સાઈં મળે છે તેથી મને નાણાંની દરકાર રહી નથી.’

આ કામમાં સર્વથી વધારે આદર્પક મને એ લાગ્યું કે દીકરીને પણ દીકરા સમાન ગણીને સરખે ભાગે મોટી રકમ આપી, એ આ દેશમાં નહિ તો આપણામાં પડેલો જ બનાવ છે. ખાનપાન સંગ-ધીના સવાલ પૂછતાં તેમણે કહ્યું કે હું હજી પણ ધી બિલકુલ ખાતો નથી. મેં સવારમાં પાશેર અને સુતી વખતે અધોળ સુકી દ્રાક્ષ ખાવાનો રિવાજ રાખ્યો છે, તેથી દરત સાજ આવે છે ને શરીર સાઈં રહે છે. હવે હું થોડી મુદતમાં તોડરીથી વિરક્ત થઈ વતનમાં બાકીના દિવસો નિર્ગમન કરવા ધાઈં છું.’

તેમની સાદાઈ તો જેવીને તેવી જ જણાઈ હતી.

લલકલયાં કેસુડાં રૂડાં, મુગન્ધહિન શા મૂલનાં ?

સાદાં શ્વેત ગુલાબ, પરાગે ગણાય કુલીન કુળનાં :

જનો શીઠ મુગ્ધ બને મોઢે, સર્જન સરળપણે સોઢે.



મી. નાનુભાઈ પેલાભાઈ હરિવલ્લભદાસ, મુરત

જીવનસ્મરણો

સ્વ. ડૉક્ટર બાઈ હરિવંશભાઈ



સુરત

# ૧ શેઠ ઘેલાભાઈ } હરિવલ્લભદાસ ૨ શેઠ કીકાભાઈ }

જન્મ:

બેકુંઢવાસ:

૧ વૈશાખ શુદ્ધ દ્વાદશી, સંવત ૧૯૦૬. ૧ માગસર વદ દ્વાદશી, સંવત ૧૯૫૭

૨ પોષ શુદ્ધ એકાદશી, સં. ૧૯૧૦. ૨ આસો શુદ્ધ ૧૪, સં. ૧૯૬૪

**રવ.** મનઃસુખરામ સૂર્યરામ ત્રિપાઠીકૃત ' અસ્તોદય ' નામનું એક પુસ્તક છે. તેમાંની અનેક ઉચ્ચ ભાવનાઓ પૈકી જે એક ભાવનાનો તેમાં ઉલ્લેખ છે, તે એ, કે મનુષ્યમાત્રમાં મહદપદને પામવા જેવાં કે જન્મજર સાહસ ખેડવા જેવાં વિશિષ્ટ સંસ્કારખીજ ઠરેલાં હોય છે. સમય, સ્થિતિ અને સંજોગોને સાનુકૂળ કરી બેવાય, અને એ ઉત્તમ ખીજને જરનાં પોષક તત્ત્વો મેળવાય, તો કાળે કરીને અગમ્ય રીતે એ ખીજના શ્લુગા ફૂટે અને કાંઈ સુંદરતર વક્ષ પેઠે ફાલે-ફળે.

‘ સુરતવાળા ’ રવ. કીકાભાઈ અને ઘેલાભાઈ શેઠના જીવનને ઉપર્યુક્ત ભાવના ધણે અંશે અંધણેસતી છે.

ધરના ગરીબ: અભ્યાસ નહોતો: સુરતમાં એક ચોકસીની દુકાને જીજ્ઞ પગારની નોકરી !

આ કોટિના સફીનો, દેશમશહૂર 'ટાઇપ શાઉન્ડરી'ના માલિકો થાય, અને તે સમયનો અછતનો પ્રસ્તુત ધંધો ધમધોકાર ચલાવે એ તેમના સાહસિકતાના પૂર્વસંચિત સંસ્કારશીઘ્રતું જ પરિણામ નહિ, તો ખીજું શું ?

શ્રીમાન્ બેલાભાઈએ સુરતની એક ચોકસીની દુકાનમાં દર-માયાથી રહેવા સાથે પોતાના જીવનનું નાવ ઝૂકાવ્યું. ત્યાં તેમણે જે અવધુ જ્ઞાન મેળવ્યું, તે સોનાચાંદીના ગિરિ કામનું.

એ રીતે ઉદ્યોગનું એક દાર તેમને માટે ઉદ્યતું અને શ્રીમાન્ બેલાભાઈએ સુરત છોડ્યું. પોતે મુંગઢ ગયા. ત્યાં દુકાન ખોલી. પોતાના ન્હાના સહોદર કીકાભાઈનેય સાથે લીધા. એ દુકાને એક દાયક વીત્યું અને હીક હીક નફો મળ્યો.

—પરંતુ તેમના જીવનનું મૂળ લક્ષ્ય જીવું હતું. પૂર્વસંચિત સંસ્કારશીઘ્રતા વિદ્યાસક્રમનું ક્ષેત્ર પોતે શોધી રચા હતા અને તે, 'મુંગઢ સમાચાર' પત્રના મૂળ માલિક શેક માણેકજી મિનોચેહેર હોમજીદારા પ્રાપ્ત થયું. તેઓને તેમનો સહવાસલાભ મળ્યો. એ શેક માર્કિત પોતે 'ટાઇપ શાઉન્ડરી'ના અંગની જે મૂખ્ય હિસ્મત કલેક્ટરો મેટ્રેસિસ યનાવવાની, તેનું તેમણે જ્ઞાન મેળવ્યું.

તે દિવસ તેમના જીવનનો ધન્ય દિવસ હતો. તે દિવસે જ તેમના પૂર્વસંચિત સંસ્કારશીઘ્રતા અંદર ઉદયગ્યો. લઘુઅન્ય કીકાભાઈની સાથે, શ્રીમાન્ બેલાભાઈએ 'ટાઇપ શાઉન્ડરી'માં ઝંપલાવ્યું અને પ્રથમ સાહસયજ્ઞે મુંગઢ જેવા વિશાળ ક્ષેત્રમાં સ્વતંત્ર 'ટાઇપ શાઉન્ડરી'ના શ્રીગણેશ બેસાડ્યા.

તેમની ફાઉન્ડરી, તે વખતે મુંબઈમાં ભાંગવાડીવાળે રચેલ હતી. તે એવો સમય હતો, જ્યારે આજના જેટલો ‘ ટાઇપ ફાઉન્ડરીઝ ’નો સુકાળ તો મુદ્દલેય ન મળે; મૂળે તો છાપખાનાં જ છૂટાંછવાયાં; સાં ‘ નિર્ણયસાગર ’ જેવી એકાદ ફાઉન્ડરી સિવાય ખીજી ફાઉન્ડરીનું અસ્તિત્વ જ નહિ; અર્થાત્ શેઠ કીકાભાઈની ફાઉન્ડરી ખીલકુલ ખીનહરિફ હતી. આજ તો એ વાતને ચાલીશ વર્ષ જેટલો વખત વીતી ગયો છે. ઇ. સ. ૧૮૮૩નો દેશકાળ વિચારીએ, તો તે વખતના વર્તમાનપત્રોના યુગની કાંઈક ઝાંખી થાય.

ફાઉન્ડરીની સ્થાપના થઈ, સારે બે ત્રણ અંગ્રેજ અને બે ત્રણ પ્રકારના ગૂજરાતી ફાઉન્ડે તથા એકાદ બે ફારિશ્તંગ મશીન-વડે કામ ચાલતું. ઉપર જણાવ્યું તેમ તે વખતે છાપખાનાં ઓછાં અને વાચનપ્રચાર પણ આજના જેવો ન મળે; એટલે ફાઉન્ડરીનો ધંધો ધીકતો તો ન જ હોય એ દેખીતું છે. છતાં તે ટકુમચુ ચાલવા માંડી અને તેમાંથી બે પૈસાની પ્રાપ્તિ પણ થઈ—પ્રાપ્તિ થઈ તો ખરી, પણ પછી જીવનકસોટીનો ભયંકર પ્રસંગ ઉત્પન્ન થયો.

ફાઉન્ડરીને સ્થપાયે પૂરાં ચાર વર્ષ પણ થયેલાં નહિ, અને અણુધારી આગ લાગી ! આખી ફાઉન્ડરી ભસ્મભૂત થઈ ગઈ, સંજોગો પડ્યાયા. મોટી ચૂડી મેળવવી ક્યાંથી ને ફાઉન્ડરીનો પુનરુદ્ધાર કરવો શી રીતે, તે પ્રશ્ન ગંભીર થઈ પડ્યો; પણ એવા વિકટ પ્રશ્નો જ જીવનની કસોટીરૂપ છે, અને એવી કસોટીમાંથી પસાર થવું, એ જ પુરુષનો સાચો પુરુષાર્થ.

કસોટી, એટલે કસોટી જ: ‘ પડતી ’ નહિ. સ્વર્ગસ્થ શ્રીમાનો વિકટ કસોટીથી હતાશ ન થયા. સ્વયં અભિલાપની સફળતા ખાટે મક્કમ રહ્યા અને દયાળુ પિતાએ આ સાહસિક સંજોગોને સાચ દીધો. સ્નેહી અને શુભેચ્છકોનાં સહાય દિલમાં પરમાત્માએ પ્રેરણા

ઉતારી. નાણાંમદદ આવી મળી અને એ રીતે નવેસરથી ફાઉન્ડરી ચાલુ થઈ.

હાલ મુંબઈ-કાલ્યાદેવીપર ફાઉન્ડરીનું જે મકાન છે, તે માસિક એકવી રૂપિયાને ભાડે લેવાયું અને તે વખતથી તે અઘાપિપર્યંત એ જ મકાનમાં ફાઉન્ડરીનું કામ ધમધોકાર ચાલી રહેલું છે.

કાલ્યાદેવીપર નવેસરથી ફાઉન્ડરી સ્થપાયા પછી સંવત ૧૯૫૭ ની માગસર વદ દ્વાદસીએ શ્રીમાન્ ઘેલાભાઈ વૈકુંઠવાસી થયા; તે વખતે શેઠશ્રી નાનુભાઈ (ફાઉન્ડરીના હાલના એકલા માલિક)ની ઉમ્મર માત્ર ચૌદ વર્ષની ! એટલે ફાઉન્ડરીના સંચાલો બોલ્ને શેઠ નાનુભાઈ અને તેમના કાકાશ્રી કીકાભાઈને શિર આવી પડ્યો.

કામની અંચળાઈ અને સાહસનો ગુણ પોતાના મહુમ પિતા તરફથી શેઠ નાનુભાઈને વારસામાં મળેલો. તેને પ્રભાવે છેક ન્હાની જ વયથી તેઓ કર્તવ્યકુશળ અને કલાનિપુણ બની ગયા. પરિણામે ફાઉન્ડરીના અંગતું તમામ દેવું ટુંકી જ મુદતમાં ભરપાઈ થયું- એટલે નફો તેઓ મેળવી શક્યા, પણ ત્યારપછી સુખશાંતિના આનંદપ્રદ દિવસોનાં પનોતાં પગલાં મંડાવ, તે અરસામાં શેઠ નાનુ-ભાઈના કાકાશ્રી કીકાભાઈનો કાળ થયો ! (સંવત ૧૯૬૪)

કાકાનો કાળ, નાનુભાઈના જીવનને સખ્ત આઘાતરૂપ નિવડે એ સ્વાભાવિક હતું. છતાં લગ્નમણીની લતા જેવી અત્યંત દોમળ લાગણી રાખીને, હતાશ હૈયે બેસી રહેવું એ જામતી જતી ફાઉન્ડરીના બાળ માલિક (શેઠ નાનુભાઈ)ને ન જ પોપાય. બાવીસ વર્ષની ઉંમરે જીવવાનીમાં જ શેઠ નાનુભાઈએ, જીવનની પહેલી પચ્ચીસીને જીવલંત બનાવનારાં સાદસ ખેડવા માંડ્યાં અને આજ એ બે લાખની મીઠકતવંતી ફાઉન્ડરી, 'શેઠ કીકાભાઈ હરિવલ્લભદાસ અને સન્સ' ને નામે, માત્ર ગૂજરાતમાં જ નહિ, ઇલાકામાં જ નહિ, પણ દેશભરમાં મશહૂર છે.



અંગ્રેજી-ગૂજરાતી અને મરાઠી ટાઇપો ઉપરાંત ઉર્દૂ અને કૅનેડી ભાષાના ટાઇપો પાડવાની પહેલ કરનાર જો કોઈ પણ ફાઉન્ડરી હોય, તો તે શેઠ કીકાભાઈની જ. વળી વિલાયતી જેવા વાંકા મરોડના છતાં અખંડ ઇંગ્લિશ ટાઇપ તૈયાર કરવા માંડ્યા તે પણ એ જ ફાઉન્ડરીએ—[ઇ. સ. ૧૯૦૭.] ‘ઇલેક્ટ્રો ટ્પોક’ બનાવવાની પહેલ કરનાર પણ એ જ ફાઉન્ડરી: એક વાક્ય ઉમેરીને એમ પણ કહી શકાય, કે ચોક્કસ ફાઉન્ડરીઓની નવી નવી સ્થાપના, પ્રસ્તુત ફાઉન્ડરીના જ કારિગર-કામદારોને આભારી છે.

ઠેકા ધિરીશ ઇસ્ટ આફ્રિકાથી માંડીને રાજપીપળા દરબારી પ્રેસ, નિઝામ મીંઠ, હૈદરાબાદ સેન્ટ્રલ જેલ પ્રેસ, જયપૂર જેલ પ્રેસ, યરોડા જેલ પ્રેસ, અમૃતસર મ્યુનિસિપલ પ્રેસ, ધારસ્ટેટ પ્રેસ, રેવા સ્ટેટ પ્રેસ, તાતાપબ્લીસીટી ડારપોરેશન લીમીટેડ, ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા, ભાવનગરસ્ટેટ પ્રેસ, બનારસસ્ટેટ પ્રેસ તથા બલુચિસ્તાન ગેઝેટ વગેરે દરબારી અને સરકારી છાપખાનાં પણ શેઠ કીકાભાઈની ફાઉન્ડરીના જ ટાઇપો ખરીદે છે—એ તેની ઉત્તમ બનાવટનું પ્રમાણુપત્ર નાનુંસૂતું ન જ ગણાય.

આ ફાઉન્ડરીમાં અંગ્રેજી, ગૂજરાતી, મરાઠી, હિન્દી, દેવનાગરી, જૈની, ઉર્દૂ તથા કૅનેડી ટાઇપ તૈયાર થાય છે. ઉપરાંત તરેહવાર બોર્ડર, ઇલેક્ટ્રોટ્પોકસ, લેટ, સ્પેસ. કાદરેટ, મેટલ શરનિયર, આસરલ, કેસ, રેંક, ઘોડા, રોલર, આસ કંપોઝિંગ-સ્ટીક, જેવી, એસ વગેરે છાપખાનાને લગતાં તમામ સાહિત્ય તૈયાર હોય છે.

આ એ જ ટાઇપ ફાઉન્ડરી, જેને સન્ ૧૯૦૬માં સુરતમાં મળેલ પ્રાંતિક પરિષદ સાથેના ઔદ્યોગિક પ્રદર્શનદ્વારા સુવર્ણપદક એનાયત થયો હતો; તેમ જ પાંચમી ખડાયતા પરિષદ પ્રસંગે અમદાવાદમાં થએલા જ્ઞાતિકલાપ્રદર્શન તરફથી, ફાઉન્ડરીના બેનમૂન નમૂનાઓ બદલ સંતોષપદક પ્રમાણુપત્ર મળ્યું હતું.

આ રથજે શેઠ નાનુભાઈ માટે પણ એક વાક્ય લખવાની હાલત ત્યજી શકાતી નથી. તેઓ પોતાની સુપ્રસિદ્ધ ફાક્ટન્ડરીદારા જેમ એક હાથે કમાઈ જાણે છે, તેમ બીજા હાથે દિલાવર દિલે પ્રણયદાન પણ કરી જાણે છે. તેમનું ધર્મ-ભક્તિપરાયણ શાંત ને નિર્મળ જીવન પૂર્વજોના પવિત્ર આત્માને સંતોષ આપનારૂં છે. 'ખડાયતામિત્ર'ના ગ્રાહકોને 'કળિયુગની વાતો' પુસ્તકની બેટ આપનાર શેઠ નાનુભાઈ (સં. ૧૯૮૨) એટલે સુરતના વિદ્યોત્તેજક ભડોળના આઘ ઉત્પાદક શેઠ નાનુભાઈ એટલે સમસ્ત ખડાયતા કેળવણી મંડળના પેટ્રન; શેઠ નાનુભાઈ એટલે સુગંધની ખડાયતા-સમાજના સંસ્થાપકોમાંના એક અને એ સંસ્થાના હાલના ઉપપ્રમુખ; શેઠ નાનુભાઈ એટલે ખડાયતા છાત્રાલયના પ્રથમ વર્ગના સભ્ય; શેઠ નાનુભાઈ, એટલે આપણા ઇશ્વરમંદિરના દારોગારી મંડળના સભ્ય અને પંદરસો રૂપિયા જેવી નાદર રકમ એ ખાતે બક્ષીસ કરનાર બક્ષીસદાતા; અને સંક્ષેપમાં શેઠ નાનુભાઈ એટલે ખડાયતા શાંતિના સાચા શુભચિંતક.

સાહસ ઉદય મ અંતથી, ફળે પુરુષપ્રયત્ન;

મરજવા નર મેળવે, રતનાકરનાં રતન.

અવનમરણી

રવ. લલુભાઈ પ્રાણવલ્લભદાસ પારેખ



નવીઆદ

## શ્રી. લલ્લુભાઈ પ્રાણવલ્લભદાસ પારેખ

જન્મ:

ચૈત્ર શુદ્ધ ૬, સંવત્ ૧૯૦૬

વૈકુંઠવાસ:

ચૈત્ર શુદ્ધ સંતેમી, સં. ૧૯૬૭

**આપણા** પુરાણપવિત્ર આર્યાવર્તપર પરદેશી સત્તાનાં અનેકવાર આક્રમણો થયા છતાં, પડયા-આપડયા એ ભારતવડલાનાં મૂળ હજી મજબૂત જોવાય છે તે શાથી? કાંઈ પૃથ્વીએ મારો ઉત્તર એક જ હોય, કે ‘સ્વર્ગાદપિ ગરિયસી’ આપણી જનની જન્મભૂમિના દેહ અને આત્માનું અતૂટ બંધારણ ધર્મવડે બંધાયેલું છે તેથી. સૃષ્ટિનો ઝીલણહાર શેખનાગ ગણો વા ન ગણો; ભરતખંડનો અવિચળ પાયો તો ધર્મ જ છે, અને ભારતજતાનું પ્રધાન લક્ષ્ય ભક્તિ. એના ભક્તિ-પરાયણ જીવનનો જોડો જગતભરમાં નહિ જડે; અને તેથી જ પૃથ્વી પરના અન્ય ખંડોની પ્રજા કરતાં, આપણો આત્મા પરમાત્માના અગોચર ધામથી વિશેષ પાસે છે.

જેમને ભમકમરી પશ્ચિમની જ સંસ્કૃતિનાં સ્વપ્ન આવતાં હોય, ગળથૂંથીમાં જ જેમણે વિદેશી વિદ્યાનાં રસપાન કર્યાં હોય, માતાના ધાવણમાંથી જ જેમને હૃદયબૂલામણો યુધ્ધ તે તર્કવાદનો પ્રસાદ

મળ્યો હોય અને એ રીતે જેઓ નાસ્તિક દશામાં ફર્યા હોય તેઓની આંખો પણ હવે આસ્તેકદમ ઉઘડવા માંડી છે અને પ્રો. મેકસમુલર તેમજ જર્મન ફિલસૂફ હર્મન જેકોબી જેવાએ આપણાં વેદ ઉપનિષદ ને શાસ્ત્રસ્મૃતિઓ ને વિજ્ઞાનસાહિત્યની સુક્ત કંઠે પ્રશંસા જ નહિ, પણ એ આધ્યાત્મિક યોગના સફળ પ્રયોગ અજમાવ્યા પછી તો, ઉપર્યુક્ત નકરા નગ્નસત્ય વિષે શંકાને સ્થાન જ ન હોય.

—છતાંય વસ્તુસ્થિતિ વિપરીત જોવાય છે. આપણે આપણું ગુમાવીએ છીએ અને સાચ્યા સુવર્ણને ભોગે પિત્તળ પાછળ લટું બનીએ છીએ. ધર્મભક્તિ પ્રત્યેના પ્રભુપ્રેમરૂપ પારસને વેડરી દધ વિદેશી માયાના મોહક આરસને ગળે વળગાડી, તરીપાર ઉતરવા મિથ્યા મથી રહ્યા છીએ. લોકની લૂલી એવું ય લવી જાય છે, કે પૌર્વાત્યને પ્રતિકૂળ એવી અંગ્રેજ કેળવણીને જ એ દયાજનક દશા આભારી છે—એણે જ ધર્મભક્તિથી વંચિત આપણાં જીવન કરી મૂક્યાં છે ; તે ગમે તેમ હો : કારણના કાલ્પડા ઉકેલવાનો આ પ્રસંગ નથી. આ પ્રસંગે તો એટલો જ ઉલ્લેખ કરવાનો, કે અંગ્રેજ કેળવણીપર થતાં દોષારોપણમાં જે અપવાદને અવકાશ છે. એ જ કેળવણીવડે જેમનાં જીવન ભારોભાર ભરાયલાં છતાં, તેઓ જ્ઞાન-દીપ સાહી, સંસારના પામરજીવોનું જીવતર ધન્ય બને, એવાં ધર્મભક્તિપરાયણ જીવન જીવી ગયા છે અને પછવાડેની જનતા વાસ્તે ધાર્મિક સાહિત્યનાં અમર સંભારણાં મૂકતા ગયા છે. દૃષ્ટાંત વાસ્તે દૂર દૂર દષ્ટિપાત નહિ કરવો પડે. આપણા જ ઇલાકામાં એવાં ધર્મિષ્ઠ રત્નો ક્યાં નથી નીપજ્યાં ? લોકમાન્ય ટિળક એટલે જીવનના પ્રત્યેક વાસોન્વાસે પૃથ્વિપરાયણ મહાન આત્મા : એમને કારાગ્રહ સેવવો પડ્યો ; પણ પ્રવૃત્તમસ્ત જીવને જંપ ન જ વળ્યો. તેમના લલાટે નિવૃત્તિનો નિર્દેશ હતો જ નહિ. બાળ ગંભાધર ટિળકે કારાગ્રહનો અવકાશકાળ ‘કર્મયોગ’ જેવું શકવર્તી સાહિત્ય રચીને અતિ કિમતી બનાવ્યો—એ તેમની અપૂર્વ

ધર્મ-કર્મપરાયણતા ! ખીજું દૃષ્ટાંત ‘અક્ષનિષ્ઠ પંડિત’ મણિલાલ નલુભાઈનું છે. ઉપમાએ તેઓ ‘અભેદમાર્ગ પ્રવાસી’ હતા અને જ્ઞાનયોગને પ્રધાનસ્થાન દેતી તેમની ગીતા તથા સર્વ ધર્મના દોહનરૂપ તેમના ‘સિદ્ધાન્તસાર’થી કાણુ અનભિજ્ઞ હશે ?

—અને એ નડીઆદવાળા ‘અક્ષનિષ્ઠ’ પંડિત મણિલાલ નલુભાઈ દ્વિવેદીના સામ્ય સુદૃઢ, તે આપણા સ્વધર્મનિષ્ઠ લલ્લુભાઈ પ્રાણુવલ્લભદાસ પારેખ. કૈલાસવાસી મણિભાઈ સાથેનો મૈત્રી-પ્રસંગ, આગળ ઉકેલાશે ત્યારે વાચકને પ્રતીતિ થશે કે તેઓ સ્વધર્મ-સિદ્ધાન્તે ભિન્ન મતાનુયાયી છતાં એકખીજનાં હૃદય સ્નેહના તારે કેવાં વણાયલાં હતાં !

અન્ધશ્રદ્ધાથી ‘સ્વધર્મનિષ્ઠ’ની પંક્તિમાં બેસવું એ એક વાત છે અને દૂધ સરખી શુદ્ધ સાત્ત્વિક શ્રદ્ધાથી, યુદ્ધિની શુદ્ધિથી, આત્માનાં ઉર્ગ અવગાહનથી, પ્રેમસંકિતપૂર્વક, સારાસાર વિવેક-શક્તિના જ્ઞાનખળથી સ્વધર્મનિષ્ઠ થવું એ મૂખ્ય વાત છે. શ્રી. લલ્લુભાઈ, પશ્ચિમની સંસ્કૃતિને વરેલા હતા અને છતાં સ્વધર્મનું સંરક્ષણ અને ભગવદ્-ભક્તિનાં દરેક લક્ષણ, તેમના હૃદયના પ્રત્યેક ધડકારે ધડકતાં હતાં.

‘કાન્ત’ અથવા મણિશંકર ભટ્ટનેા દેહોત્સર્ગ થયો. તેઓ પણ પ્રભુપન્થના અનન્ય ઉપાસક હતા—મુમુક્ષુ હતા; છતાં સ્વપસન્દગીનાં સમ્પ્રદાયદાર, તેમના અન્તકાળ પર્્યંત ઉગ્રડેલાં તેમણે ન દીકાં ને કાન્તનેા અશાન્ત આત્મા અશાન્ત અવસ્થાએ જ અલોપ થયો; ત્યારે આપણા લલ્લુભાઈ પારેખને તો ધર્મસમ્પ્રદાયની અમર જડીયુટ્ટી વેળાસર જ હાથ લાગી હતી ; એટલી તેમની વિશેષ વિશિષ્ટતા.

એવા પવિત્ર જીવનની ઝાંખી કરાવવાનેા આ એક અપૂર્ણ પણ પ્રામાણિક પ્રયત્ન છે. જે કંઈ છૂટાંછવાયાં-વેરાયલાં સંસ્મરણો મળી આવ્યાં છે, એટલાથી જ જનતાને પરિતોષવા પ્રેરાઉં છું :—

સાતિએ દસા ખડાયતા : તેમનું વતન નડીઆદ : પોતે નડી-  
આદની નાણાવટી કોમના, શેઠ કુટુંબના નાજીરા હતા.

તેમના પિતાનું નામ પ્રાણુવલ્લભદાસ. પ્રાણુવલ્લભદાસનાં  
માતાના પિતા, તે નડીઆદ અને ખેડા જિલ્લામાં “બાપા”  
નામથી પ્રસિદ્ધ “નરસિંહ બાપા.” એ “નરસિંહ બાપા”ના  
કુટુંબની નીતરેલ ભક્તિસુધા, પ્રાણુવલ્લભદાસના કુટુંબમાં ઉતરેલ  
જણાય છે.

પ્રાણુવલ્લભદાસ, ધીરધારનો ધંધો કરતા. આવક સામાન્ય  
ગણાય : પરંતુ પ્રતિષ્ઠિત પુરુષ તરીકે તેમના મિત્રો વગેરેનું યૂથ  
ખડોળું હતું.

પ્રાણુવલ્લભદાસને ત્રણ પુત્રો. તેમાંના વચટ પુત્ર, તે લલ્લુભાઇ.

શ્રી. લલ્લુભાઇએ અભ્યાસનો આરંભ વતનમાં કરેલો ; પછી  
અંગ્રેજીના પીઠ અભ્યાસ વારતે તેઓ અમદાવાદનિવાસી થયા. પુત્ર  
અંગ્રેજી ભણીને નોકરીને જોતરે જોડાય, તે વૈષ્ણવ નાણાવટી-પિતાને  
દૃયતું નહિ ; પરંતુ પુત્રના ઉત્સાહ તથા આગ્રહને અવલમ્બી,  
તેમણે અંગ્રેજી શિક્ષણ માટે અમદાવાદ જવાની રજા આપેલી.  
રજા તો મળી, તથાપિ શિક્ષણની સાધનસાનુકૂળતા કરી આપી,  
અંગ્રેજી ભણાવવાના દોષના ભાગીદાર થવાનું પિતાએ પસન્દ  
કરેલું નહિ ! તેથી, શ્રી. લલ્લુભાઇને સ્વાશ્રયથી જ નિર્વાહ ચલા-  
વવા સાથે અંગ્રેજીનો અભ્યાસ કરવો પડેલો ; અને જણાવવાની  
જરૂર નથી, કે ખમીર, ખાંત અને શિક્ષણ મેળવવા પ્રત્યેના અપૂર્વ  
ઉત્સાહથી પોતે તેમાં સફળ નિવડયા હતા.

ઉપર જણાવ્યું તેમ શ્રીમાન પારેખ વિદ્યાર્થી અવસ્થામાંથી  
જ સ્વાશ્રયનું સ્વાત્મશિક્ષણ પામેલા ; એટલે મ્હોટપણે તે શિક્ષણ  
તેમને અતિ ઉપયોગી નિવડ્યું અને આ એક નિર્વિવાદ સત્ય  
છે, કે વિદ્યાર્થીજીવનમાં જ સ્વાશ્રય શિખવાની જેમને ફરજ પડી  
હોય એવી વ્યક્તિને, તે શિક્ષણ જીવનના વિકાસક્રમમાં જેટલું ઉપયોગી

નિવડે છે, તેટલું ઉપયોગી ખીલું કોઈપણ પ્રાપ્ત કરેલું સાધન નિવડતું નથી; તેમાંય વળી તે સ્વાસ્થી સંજ્ઞન જો બલવાદી હોય, તો તો તે અટલ optimismવાળો નિવડે છે. તેને મન જગત્ મિથ્યા નહિ પણ હરિષ્પ હોય. અર્થાત્ જીવન જલ-તરંગવત્ નહિ પણ 'Life is earnest, Life is real' લાગે. તેને મન સંસાર-વ્યવહાર ઉપાધિ અને કલેશમય નહિ, પણ પૂર્ણાનન્દ હરિની આનન્દાત્મક લીલારૂપ લાગે. અમુજનો ભલે સુખદુઃખની છાંયડીને "વિકાર" માને; પરન્તુ તેને મન તો તે નશ્વર પ્રતિબિમ્બમાં પણ પ્રભુની લીલાનો સાક્ષાત્કાર થાય. શ્રીમાન્ પારેખના જીવનમાં પ્રસ્તુત ભાવના નૈસર્ગિક રીતે જ વણાયલી હતી; અને તેથી જ પોતે ન્હાનામાં ન્હાની મનાતી વિમતો કે ક્રિયામાં પણ રસ અને આનન્દ અનુભવતા. કશી વાત તેમને નડામી કે નિર્થક લાગતી નહિ; તેમજ દરેક વ્યવહાર્ય-કાર્યમાં તેઓ કેવા ચોક્કસ, સ્થિર મતના અને મક્કમ હતા, તેનાં કેટલાંક સ્મરણોત્ આપણે 'ઉપસંહાર' વિભાગમાં વિડંગાવસોકન કરીશું.

પોતે સત્તર વર્ષની વયે 'મેટ્રિક્યુલેશન'ની પરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ થયા (૧૮૬૭) અને બે વર્ષે એફ. ઇ. એ.ની પરીક્ષા તેમણે પસાર કરી. (૧૮૬૯)

ત્યારપછી અમદાવાદ, રાજકોટ અને ખેડાની હાઇસ્કૂલમાં શિક્ષક તેમજ મૂખ્ય શિક્ષકનો હોદ્દો ભોગવ્યો. એમ પાંચેક વર્ષ વી.યાં. પછી 'ડિસ્ટ્રિક્ટ પ્લીડર'ની પરીક્ષામાં પોતે ફત્તેહમંદ નિવડ્યા. (૧૮૭૪) ઉપરાંત 'સર્પાડિનેટ જર્જ' અને 'હાઇકોર્ટ પ્લીડર'ની પરીક્ષાઓ પણ પસાર કરી, અને ત્યારથી તેમણે સરકારી નોકરી છોડી.

અનુકરણીય અભ્યાસકે જીવનની ઉગ્રમાળી સ્મૃતિઓને અમર કરી, પાંચેક વર્ષ શિક્ષાશુરનો પવિત્ર હોદ્દો ભોગવી, શ્રી. લલ્લુભાઈ



ન્યાયખાતામાં જોડાયા. શરૂઆત, તળાજમહાલના ન્યાયાધીશ તરીકે થઈ ચઢ્યાં તેઓ એ વર્ષ રહ્યાં. ત્યારપછી એ બ્રિટિશ-નાગરિકે બ્રિટિશ હદમાં જ એ માનવન્તો હોદ્દો ભોગવ્યો. કપડવંજ, અમદાવાદ, ઘોળકા, ઓરપાડ, સુરત, પૂના વગેરે સ્થળોના ન્યાયાસનને તેમણે સંતોષપ્રદ રીતે અને અદલ ઇન્સાફી સેવાવડે શોભાવ્યો અને સરકારે પણ તેમની સેવાની વાજબી જૂજ કરીને અમદાવાદ તેમજ નડીઆદની સ્મૃતિ કોઝિઝ અદાલતના જજ તરીકે નિમ્ના.

તે નિમણુંક સન્ ૧૯૦૯ના એપ્રિલ માસની પહેલી તારીખે થઈ અને નિવૃત્તિનિવાસ સ્વીકારાયો ત્યાં સુધી એ અધિકાર તેમણે ભોગવ્યો.

ક્ષણભર આપણે થોભીએ અને ‘ન્યાયધીશ’નું સ્વરૂપદર્શન આશ્વેખી લઈએ. વાદી-પ્રતિવાદી વચ્ચે પાડાખાર પડે અને ઉભય પક્ષના વકીલ-એરિસ્ટરો, ભેળને પકવી નાખતી તર્કસિદ્ધ દલીલોવડે પોતપોતાના પક્ષને, કાયદાના કાયતા પ્રયોગે બળવાન બનાવવા મથે. “કુતર્કે તાણે ગામભણી અને શિયાળ તાણે સીમભણી”! આવો દેવાસુર સંગ્રામ જામે અને તેવા રકાસ ને રસાકસીભર્યા રોજ-રોજના સંગ્રામસૂરને મગજનું સમતોલપણું જાળવી લઈને સાંભળવા, વકીલોની દલીલો અને વાકુજી વચ્ચે દટાઈ ગએલી સત્ય વસ્તુસ્થિતિને, સારાસાર વિવેકશક્તિથી શોધી કહાડવી, અને દિવસોના મન્યતને અન્તે નર્થું નવનીત જ તારવી આપવારૂપ નિર્મળ ન્યાય તોળવો, તે ન્યાયાધીશી. વકીલો કહેવાનું કહી છૂટે-છૂટકારાનો તેઓ દમ ખેંચે, અને તેમનો મગજમાર હળવો થાય, ત્યારથી ન્યાયાધીશનો મગજ બોળે વધવા માંડે-તે ઠેક ન્યાયનો નિષ્કર્ષ નીકળતા સુધી. તેમના ફેંસલાઓના એકાદ દષ્ટાન્ત તરીકે પારસીઓના ઉદવાડાના આતશ બહેરામનો મુકદ્દમો મોજુદ છે. તેમનો ફેંસલો નામદાર પ્રિવિ કાઉન્સિલે પણ મંજૂર રાખેલો છે! જુઓ

Indian Law Reports.

આવા અહોનિરન્તરના માનસિક મનોવ્યાપારવાળો ન્યાયાધીશ, કયા ફાળલ સમયે, ખીજાં શાં જનહિતકર્મોમાં પ્રવૃત્ત રહી શકે ?

-છતાંય જ્યારે તેઓ જનતાના જીવનને ઉન્નત બનાવનારી સંગીન સેવા બજાવે, ત્યારે તો તેવા મહાપુરુષ આગળ સહસા જ હૃદય ઢળી પડે.

મહાદેવ ગોવિંદ રાનડે ય ન્યાયાધીશ હતા; છતાં ચુસ્ત સંસાર-સુધારક હતા અને નામાંકિત દેશનેતા હતા; પોતે ન્યાયાધીશ જેવા ઉચ્ચ હોદ્દાધિકારી હતા, છતાં નરી સરળતાના જ પૂજક હતા; સાદા-ઇમાં જ એમનાં સૌજન્ય શોભી ઉઠતાં; એમની પરોપકારવૃત્તિમાં જ પ્રભુતા તરી આવતી; લલ્લુભાઈ પ્રાણવક્ત્રભદ્રાસ પણ, ‘સુધારક’ નહિ, પરંતુ અધમ જીવોના ઉદ્ધારક; પોતે પુષ્ટિસૃષ્ટિના પરમ અનુયાયી હતા અને એ શુદ્ધાદૈત સમ્પ્રદાયનાં, પ્રેમ, સ્વાર્પણ, એકાશ્રય અને ભક્તિયુક્ત સર્વોદ્દૃષ્ટ તત્ત્વોનું રહસ્ય ને મહત્ત્વ, સ્વરચિત પ્રધોમાં તેઓએ એવું ઠાલવ્યું છે, કે જાણે રસના જ અમૃતઘોષ ! જે રસનાને એ દૈવી આસ્વાદમાં રસ પડ્યો, તે તેમાં જ તર-બોળ બની રહે !

શ્રીવલ્લભચરિત્ર, શ્રીકૃષ્ણલીલામૃત, શ્રીમાલાપ્રસંગસાર, શ્રી કામાખ્ય દોષવિવરણ, શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજીનું વૃત્તાન્ત, શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યજીકૃત તત્ત્વદીપ નિગ્રંથ વગેરે પુસ્તક પ્રસાદીનાં સર્જન, એ તેમની શાશ્વત સામ્પ્રદાયિકસેવા.

‘આલડછેટ અને સૂતક,’ ‘શબ્દાર્થબોદ,’ Giras Guarantee Hand Book, વોમ્પસ એફ સાઇલેન્સનો ગર્જીર અનુવાદ વગેરે પુસ્તકો અને વિવિધ નિગ્રંથો ને ભાષણો; એમની સમાજ, રાજ્ય ને સાહિત્યસેવા.

આપણે જોયું, કે શ્રી ૦ પારેખ, ન્યાયાધીશ હતા અને વિદ્વાન લેખક હતા; ઉપરાંત જ્ઞાતિ અને સમાજના સામ્ય સેવક પણ હતા, તે આપણે નીચેનાં સ્મરણોપરથી જોઈ શકશું:—

બાળલગ્ન, મરણ પછવાડેનાં રૂદનકૂટણ, લગ્નને અંગે થતાં અઢળક ખર્ચ, વધારે પડતા વરાવાજન, સિમંતનિમિત્તનાં નાતભોજન વગેરે રૂઢિચિંતોમાં થવા ઘટતા આવશ્યક અને અનિવાર્ય સુધારા વિષે જ્ઞાતિને તેઓએ પયગમ્મરી સન્દેશ પાઠવ્યા હતા. વૈષ્ણવ પરિષદોમાં તેમજ સર્વધર્મસંમેલનમાં વાચેલા અંગ્રેજી ગૂજરાતી નિબંધો પણ એટલા જ અસરકારક અને શ્રોતૃગણને ઉચ્ચ ભૂમિકાએ પહોંચાડનાર ગણાયા છે. “નેશનલ ઇન્ડિયન એસોસિએશન”ની સુરતની શાખાના તેઓ માનદ ખજાનચી હતા. છપ્પનીઆના કાળ-મુખા દુષ્કાળથી કોણ અનભિજ હશે ? દયાળુ દિલના એ દાનવીર તે પ્રસંગે અમદાવાદમાં ઉધડેલા કેંદેલ શર્માના માનદ સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટ હતા; ગૂજરાત વૈશ્યસભાના આઘ કિર્પાદેકોમાંના આગળ પડતા પોતે પ્રણેતા હતા; એ જ અંસ્થા તરફથી પ્રકટ થતી “વૈશ્યપત્રિકા”ના આત્મારૂપ હતા. ડોક્ટરની ‘ટેમ્પલ કમિટી’ના તેઓ ચેરમેન હતા. સન્ ૧૯૦૬ થી વૈષ્ણવ પરિષદનો થએલો શુભારમ્ભ લગભગ તેમના જ પ્રયત્ન પ્રયાસને આભારી છે. એ પરિષદના માનદ મંત્રી અને સંયુક્ત ઉપપ્રમુખ પણ એ જ હતા, અને જ્ઞાતિના વિદ્યાર્થીઓને શિષ્યવૃત્તિના અસામાન્ય લાભ અપનાર પેલી સવાલાખ રૂપિયાવાળી દામોદરદાસ શિષ્યવૃત્તિ મેળવવામાં પણ તેમનાં મન્યન નહાનાંસૂનાં નહતાં. તેઓ એની એટવાઈઝરી કમિટીના પણ સભ્ય હતા. એમની સેવાધમશતું જવલંત દૃષ્ટાંત જાણવું છે ? પોતે હોદ્દાપરથી નિવૃત્ત થયા, અને નડીઆદના તેમના ‘શ્રીકૃષ્ણલવન’માં નિવૃત્તિ નિવાસ સ્વીકારવાનાં મંગલ મુહૂર્તને ડોકો વાગ્યો, ત્યારે અમદાવાદના શ્રીમતો ને ધિમંતો, વજીલો ને બેરિસ્ટર તથા બહોળા લાભવગ ધરાવનાર એ માનનીય મુરખીને આહવાર વિશાળ જનતાએ

તેઓને માનપાનથી નવાજવા વાસ્તે ભારે તૈયારીઓ કરવા માંડી. શ્રી૦ પારેખે એ વાત જાણી; અને તેમણે સૌને સુણાવી દીધું, કે માનની મને અપેક્ષા નથી; એ સંતોષ તો ‘ક્ષણિકમ્’ છે: મને માન જ આપવું હોય, તો ફક્ત એક જ રીતે આપી શકાશે અને તે સંસ્થાપિત ‘વૈશ્યસભા’ના પાયાને નાણાંની કાંકરેટથી મજબૂત બનાવીને. પૂજ્ય પારેખના માયાળુ મિત્રોએ એ પુણ્ય પડકારને તરત જ વધાવી લીધો. માન આપવાને આગલે દિવસે જ મિત્રોની મહેફીલ જામી. ભંડોળનાં બરણાં બરાયાં અને ‘વૈશ્યસભા’ને ચરણે શ્રી૦ પારેખના માનનિમિત્તે પોણા લાખ રૂપિયા જેવી નાદર મૂકીની અંજલિ સમર્પણ થઈ ! ( તા. ૩૦મી માર્ચ, ૧૯૦૯ ).

એ વૈશ્યસભાનો જન્મ-ઇતિહાસ પણ જાણવાબેગ છે. કાલ્પન્ય ક્ષણે વચાવતા પીજના સુન્દરતર ને સફળ ફળુમા ફૂટે અને ક્રમે ક્રમે અંકુરમાંથી વૃક્ષસ્વરૂપે તે ફાલે ફળે, એ જ પ્રમાણે કાંઈ વિરલ યોધડિએ, વૈશ્યસભા વાસ્તે વિચારખીજ વચાવું હતું.

સ્વ. લલ્લુભાઈ અમદાવાદની સ્મોલ કોઝ કોર્ટના જજ હતા, તે અરસામાં અહલાબાદના ડિસ્ટ્રિક્ટ જજ અને સંયુક્ત પ્રાંતોના પ્રખ્યાત સંસારસુધારક લાલા બૈજનાથ સ્વ૦ લાલશંકરભાઈને ત્યાં મહેમાન હતા. જ્ઞાતિએ તેઓ વૈશ્ય હોઈ, અમદાવાદના વૈશ્ય અગ્રણીઓને મળવાનું તેમણે મન બતાવ્યું. તેપરથી નિમંત્રણ થયાં. સ્વ૦ લલ્લુભાઈને જો કે સંસારસુધારકોની કાર્યશક્તિપર મોડ નહોતો, છતાં મુલાકાત આપનારની ઇચ્છાને સન્માનવા ખાતર જ તેઓએ જામેલી મહેફીલમાં હાજરી આપી. તે પ્રસંગ eventful નિવડ્યો. વાતવાતમાંથી વિશિષ્ટ વિચારખીજ ઉત્પન્ન અને અંકુરિત પણ થયું. ઉદારચિત્ત શેઠ મોતીલાલ લીરાભાઈ પણ ત્યાં હાજર હતા. તેમણે વૈશ્યજ્ઞાતિના વિદ્યાર્થીઓને અમદાવાદમાં રહેવા-જમવાની સગવડ સારૂ સંસ્થા સ્થાપવાનો વિચાર રજુ કર્યો. લુખ્યો વિચારમાત્ર જ નહિ; તેમણે સ્પષ્ટ કહ્યું, કે નિરાશ્રિત

વૈશ્ય બાળકો વાસ્તે અમદાવાદમાં જે આશ્રમ સ્થપાય, તો પોતે ભંડોળમાં દસહજાર રૂપિયા ભરશે.

સ્વ. લલ્લુભાઈએ મોતીલાલ શેઠની લહરીને વાયુની લહરી સાથે બળી જવા ન દીધી, પણ ઝીલી લીધી અને ત્યાં જ તેઓએ તેમ જ તેમના કેટલાક મિત્રોએ મળીને ભંડોળ ભરણું શરૂ કર્યું: પરિણામે ૩૦ સત્તર હજારની રકમ એ સ્થળે જ જાહેર થઈ.

વાયુવેગે કામ આગળ વધ્યું. પોતે તેના માનદ મંત્રી તરીકે નિયત થયા. વૈશ્યસભાના ઉદ્દેશો રચાયા. સભા સરકારને દક્તરે નોંધાઈ. સત્તરહજાર જેટલી નજીવી મૂડી છતાં શ્રી. પારેખે “શુભસ્ય શીઘ્રમ્” સૂત્રાનુસાર સંસ્થાના શ્રી મણેશ પણ ખેસાડ્યા. પાંચકુવા દરવાજા બહાર આપણી જ્ઞાતિના સ્વ. ચિમનલાલ કપુર-ચન્દ્રનું મકાન છે, તે બાંહે રખાયું અને ત્યાં ‘સભા’નું મંગળાચરણ મંડાયું. ધણાય શંકાશિલ સજ્જનોના દિલમાં વસવસો વસતો, કે આટલી ટૂંકી મૂડીમાં સંસ્થા કેમ નભશે? શ્રીમાન્ પારેખનો પ્રત્યુત્તર એક જ હતો :—“સહકર્તવ્યો વાસ્તે દુનિયામાં દ્રવ્ય દેનારનો તોટો નથી; પરંતુ અંતઃકરણપૂર્વક કાર્ય કરનારની જ અછત છે; કામ કરનાર હશે તો ખીર્ન બધાં સાધન મળી આવશે.” અને હવે ‘વૈશ્યસભા’નો ઇતિહાસ બોલે છે કે શ્રી. લલ્લુભાઈની આ સાત્ત્વિક છતાં અવિચળ આસ્થા ફલિત થઈ છે.

સન્ ૧૯૦૯ ના એપ્રિલની પહેલી તારીખથી પોતે ન્યાયાધી-શીમાંથી નિવૃત્ત થયા અને પોતાને વતન, પોતાના જ ‘શ્રીકૃષ્ણભવન’નાં પવિત્ર દ્વાર તેમણે ઉઘાડ્યાં.

પોતે ‘વન’માં પ્રવેશ્યા હતા અને ‘વાનપ્રસ્થ’ થયા હતા; તથાપિ જનતા તો તેમના પુણ્યજીવનની સેવા લેવા સદૈવ રસપિપાસુ રહેતી. ચન્દનકાષ્ઠને ઠેક ઘસાઈ જતા સૂંધી ઢાણ છોડી દે છે? પ્રકુલ ફૂલડાંની મંજુલ સુવાસ પૂરેપૂરી જ લેવાય છે ને? શ્રી. લલ્લુભાઈની શક્તિ અને સેવાભક્તિનોય પૂરેપૂરો કસ કહાડવામાં આવ્યો. તેઓ

નડીઆદ પણ પ્રવૃત્તિમય નિવૃત્તિ જ બોમતી શક્યા-નરી નિવૃત્તિ તો નહિ જ.

નડીઆદમાં શ્રીમદ્ અનિરૂદ્ધાચાર્યજીના નેતૃત્વ હેઠળ પુષ્ટિમા-ગીય પુસ્તકાલય તેમણે સ્થપાવ્યું. નડીઆદની, સનાતનધર્મ મહા-મંડળની શાખાના પ્રમુખનો હોદ્દો તેમણે સાચવ્યો-શોભાવ્યો; નડી-આદની ‘થિયોસોફિકલ સોસાયટી’ ના પણ તેઓ પ્રમુખ હતા.

સ્વભાવના સરલ, મનના મિલનસાર, હૃદયના રસિક, વૃત્તિએ દયાળુ; નીતિ, ન્યાય ને પરગણુપણું, એ તેમના જીવનનાં ઉમદા તત્ત્વો હતાં.

શ્રીવલ્લભચરિત્રની દ્વિતીયાવૃત્તિના મુદ્રણકાર્યથી પરવારી, તેઓ શ્રીમદ્વાચાર્યચરણની પુણ્યભૂમિમાં-ચમ્પારણ્યની યાત્રાએ ગયા. ‘ત્યાં દર્શન કરી જગદીશ આદિ ધર્મતીર્થોમાં અટન કરી, ગયાજી ગયા.’ અને ગયાજીમાં તેમનો સ્થૂળ દેહ લથડ્યો: શ્રી. પારેખ ખીમાર પડ્યા. સારવાર સાર સ્વલ્પકાળ તેઓ કલકત્તા રહ્યા અને પછી મુંબઈ આવ્યા, અને મુંબઈ જ તેમના વૈકુંઠવાસ વાસ્તે નિર્માણ થયું હશે, એટલે ‘પોતાના કુટુંબપરિવારની હાજરીમાં, ખડુ જ શાંતિપૂર્વક, ભગવચ્ચરણરવિંદમાં તેઓએ સ્થિતિ કરી.’ [ ચૈત્ર શુદ્ધ સાતમ, સંવત ૧૯૬૭ ].

ઉપસંહાર:—સાદામ્ અને સ્વચ્છતા; સુવ્યવસ્થિતપણું અને નિયમિતતા; સ્વમાન અને નિરભિમાનપણું; બાહ્યાંતર વિશુદ્ધિ-આચાર વિચારે એકરૂપતા, એ તેમના વિશિષ્ટ ગુણો હતા. કપડાં પહેરવામાંય એકસામ્ એટલી બધી કે અમુક મારકાનાં જ કપડાં ખરીદાય: અમુક સંખ્યામાં એકવડી અસ્ત્રી કરેલાં જ તે હોય; અસ્ત્રીની બેળતો જરાએ ડાખ હોવો ન બેઘએ. આંતરે દિવસે કપડાં બદલવાં જ બેઘએ. જમવામાં પણ તેટલી જ સુવ્રડતા. કુટુંબના આખાજીવન-સહ એકસાથે બેસી જમવાનો સામાન્ય નિયમ. ન્હાનામાં ન્હાના બાળકોના પાટલા પણ પોતાની બન્ને બાજુમાં નંખાતા; તેમાં પણ

રસિકતા: પાટલા, થાળી, વાડકા, ચમચા યથું દરેકનું જુદું જુદું અને દરેકની ઉમ્મરને અનુરૂપ. તેમાં ગમે તેવું અને ગમે તે મૂકે તે ન ચાહે. પીરસવામાં પણ ક્રમ-નિયમ. પીરસણુ બાળકોને પ્રથમ પીરસાય. પછી મોટેરાઓને. જમવાના પદાર્થો અને વાનીઓ બાજત પણ તેમજ. જમવાનો સમય પણ નિર્ણિત. સેવા પૂજા વખતે પણ ન્હાનાં બાળકો સેવા કરવા આવે તો તેમનો પણ વિધિપૂરઃસર સત્કાર. સેવા કરવાનાં રેશમી અને કસબીકારવાળાં પીતાંબર, ઝીણા રેશમી ઉપરણા અને પીળી ટોપીઓમાં માળાતિલક સાથે બાળકો પણ સેવા કરવા બેસતા.

પોતાના હોદ્દાનાં અત્યંત જવાબદાર કામોમાં, જાહેર સંસ્થાઓના વહીવટમાં, સાહિત્ય અને સંપ્રદાયની સેવામાં તથા દરેક મહત્વના કામમાં જે રસ અને જે Thoroughness થી પોતે કામ કરે, તે જ રસ અને Thoroughness થી કોટુમ્મિક બાળકોના નિર્દોષ આનંદ અને રમતગમતોમાં પણ પોતે સહભાગી થાય. મિનિટે મિનિટ કિમતી ગણી તેનો બરાબર હિસાબ રાખનાર-સામાન્ય જનને નજીવી જણાતી આવી બાજતો માટે તેઓ વખત કેમ ડાહી શકતા, તેતો જેને અનુભવ હોય તે જ સમજે. ઉન્હાળાની રજાઓ એટલે બાળકોના આનંદની ઝડતુ. મીઝમાનો અને મિત્રોએ મળવાની sessions; પોતે કોઈ શીતળ ટેકરી ઉપર ઉનાળામાં એકાંતવાસ ભોગવવા કરતાં પોતાની અત્યંત વહાલી જન્મભૂમિમાં કુટુંબમંડળની વચમાં રહી લાંબી રજાઓ ભોગવવાનું વંચારે પસંદ કરતા. તે સમયે આખું કુટુંબ ભેગું રહેતું. મિત્રો અને મીઝમાનોનો પોતાને ત્યાં મેળો ભરાતો. મિત્ર અને કુટુંબવર્ગમાં કેરીમાળાનાં જમણ થતાં. રાતના સંગીત-વાર્તાઓ વગેરેના આનંદ અનુભવાતા. નડી-આદના તેમની ગાતિના યા બીજા કામકામના સંખ્યાબંધ શખ્સો કાયદા, બ્યવહાર વગેરે સંબંધી સલાહ અને મદદ માગવા આવતા. તે સર્વની હકીકત શાંતિપૂર્વક સાંભળી દરેકના મનનું સુંદર

રીતે સમાધાન કરતા. બધાના Honorary સલાહકારનું કામ પણ પોતાના paid appointment ની ફરજોના જેટલી જ પૂર્ણતાથી અને આનંદથી કરતા. સત્ય 'લલ્લુભાઈ મુનમદ'નું નામ નડિયાદમાં નાનાં મોટાં સહુને પરિચિત. તે સાથે અભ્યાસ પણ ચાલુ રહેતો. ખૂબી તો એ હતી કે પોતાની આસપાસ પાંચ સાત બાળકો નિર્દોષ રમતો રમતા હોય તેમની વચ્ચે પોતે ગંભીરમાં ગંભીર વિષય ઉપર જરાએ વ્યગ્રતા સિવાય કામ કરી શકતા. આ બધું જે જમતને મિથ્યા માને તેનાથી કેમ બને? તે તો જીવનને પ્રભુની પ્રસાદી-અણુમોલ-અલબ્ય પ્રસાદી માનતા. તેમને મન તો વ્યવહાર પણ સેવારૂપ હતો. તેથી સદા હસમુખા અને આનંદમગ્ન રહેતા. કદીએ લાંબા વખત સૂંધી તેઓ વિપાદ-યુક્ત રહેતા નહિ. વિપાદ અને ક્ષોભની ઊંચાઓ શ્રાવણની વાદળીઓ માફક તેમના ચિદાકાશ ઉપર લાંબો વખત ટકી રહેતી નહિ.

જેમ ઘરના બાળકો ઉપર પ્રીતિ, તેમજ બીજાનાં બાળકો ઉપર એટલી જ પ્રીતિ. દાખલા તરીકે દીવાળીના દિવસોમાં તેમની પોળમાં દારૂખાનાની લડાઈ થતી. ત્યારે તે ખાંચાના છોકરાઓના આ મુરખી પોતે સાંજના જમ્યા બાદ એટલે ગાદી તકીઓ નાખી મોટરાઓ વચ્ચે બેસતા અને વાર્તાવિનોદ કરતા. તે વખતે છોકરાઓ લડાઈની તૈયારીઓ કરતા. પોતાના સાધનનો અને વ્યૂહનો વિચાર કરતા. તેમાં પોતે રસપૂર્વક ભાગ લઈ સૂચના આપતા. બ્યારે વચમાં મોટરાઓ આવી લડાઈને વખોડી કાઢતા ત્યારે પોતે બહુ જ ગંભીર મુદ્રાથી કહેતા કે ક્રીકેટ વગેરે વિદેશી રમતો રમવામાં discipline અને sporting spirit ની જરૂર છે તેના કરતાં વિશેષ જરૂર દારૂખાનાની લડાઈ જેવી ગંભીર રમત રમવામાં છે. આ લડાઈ જે fair play થી રમવામાં આવે તો રમનારાઓમાં ધણી ઊંચી કાબેલીઅત આવે; તેની સાથે જીવન-યુદ્ધને અંગે જોષિતા સાહસ-અળને કેળવવાનો પણ પ્રસંગ મળે. આ જાતનું



સાહસ બળપ્રદ છતાં સાવધાનતાથી તાકીમબદ્ધ થયા વગર કેળવવાનું નથી; તે સિવાય જ હાલના જીવાનો “હોલા ભડકણ” અને નિર્માલ્ય બને છે. જે છોકરાઓ પાસે દારૂખાતું ન હોય અથવા ખૂટે તેને પોતે આપતા અને sporting spirit કેળવવા બહુ સુંદર રીતે સમજ આપતા. છોકરાંઓમાં એક જાતનું self-respect અને natural dignity આવી રીતે તે કેળવતા. તેઓ કહેતા કે આપણી જાત ત્યારે જ ખરી કે જે મેળવવામાં આપણે કાંઈ પણ નિન્દિત ક્રિયા કે સાધનનો ઉપયોગ કર્યો ન હોય, સામે પક્ષ વખાણે તેવા અનિન્દિત શૌર્યથી પ્રાપ્ત કરેલો વિજય તે જ માત્ર વિજય છે. જ્યારે આ લડાઈમાં કાંઈને ઇજા થતી ત્યારે પોતે જાતે સારવાર કરવા ચૂકતા નહિ. અણુસમજી માથાપો વાગનાર છોકરાના ઉપર ગુસ્સે થાય તો તેમને વારતા અને તેમના મનનું સમાધાન કરતા. આથી બાળકો હમેશ તેમનો સકવાસ શોધતા. ઘરના બાળકોની સાથેના વિનોદમાં પણ ગમત સાથે જ્ઞાન આપતા. તેમના મોટા પુત્ર ગોકળદાસના પહેલા સંતાન ક્રાંતિલાલ (બાબુભાઈ)ના જન્મથી કુટુંબમાં ઘણો હર્ષ થાય તે સ્વાભાવિક હતું. પોતાના મમતાળુ સ્વભાવ પ્રમાણે સાંજના વાળુ કર્યા પછી બાળ-વિનોદ સમયે બાબુ-ભાઈને પાંચ વર્ષની વયે અંગ્રેજીમાં બારીસ્ટરનું ભાષણ કરતાં શીખવાડતા ! નાના બાળકના મીઠા પ્રત્નાપથી સહુને હાસ્ય તે વિનોદ થતાં. આજે પ્રભુકૃપાથી તે બીજા ફલિત થઈ ભાઈ ક્રાંતિલાલ ખરેખરા બારીસ્ટર થયા છે અને હાઈકોર્ટમાં ‘ my Lord ’ ફરીને શરૂઆત કરી છે.

આ ન્હાની ન્હાની જાણીતી બાબતો એ દર્શાવે છે કે ચરિત્રનાયક મોટા પદવીધારી નહોતા ; કાન્યેસનાં પ્લેટફોર્મ મળવનાર નહોતા, પણ દુનીઆના ખરા little Greatman હતા. તેમનાં જીવન ક્રિદસન લાંબટ જેટલાં પ્રકાશ અને ગંધવાળાં નહોતાં, પણ રનેલ્ટૈલ-પૂર્ણ ગૃહપ્રદીપ જેવાં હતાં. આપણું આખું જીવન

ગૃહદીપની મદદથી ચાલે છે. ક્રિસ્ટન લાઘટ તો કવચિત જ જરૂરતું નિવડે છે. નિત્યજીવનને જોઈતો ખોરાક આવાં જ જીવનો પૂરો પાડે છે. આવાં જીવન તે આપણી મોટી દોલત છે. હીરા ચળકે ધણા, પણ તેનો ઉપયોગ કવચિત જ થાય ; તેમ Humanityને તો હીરા હમેશ નથી જોઈતા. જોઈએ છે ખરા, પરંતુ કવચિત ; પણ હમેશ તો સર્વત્ર ચાલે તેવા ચલણી સિક્કા જોઈએ છે. જો હીરા ન હોય તો જગતનો વ્યવહાર બંધ પડે નહિ, પણ ચલણી સિક્કા ન હોય તો વ્યવહાર દુર્ઘટ થઈ પડે. આવી વ્યક્તિઓ ચલણી સિક્કા જેવી છે.

તેઓ માનતા કે મનુષ્યની ખરી કિંમત તેની પોતાની લાયકાતથી થાય છે—નહિ કે તેની પરિસ્થિતિથી. રાજા થનાર માણસ મહાન છે એ કહેવું યથાર્થ નથી, તેમ જાડુ સાફ કરનાર માણસ અદ્વય છે તે કહેવું પણ યથાર્થ નથી.

It is not the nature of the work in which you are engaged that entitles you to the epithet of "great" or "small." It is the spirit in which you perform the task allotted to you by Providence that earns for you the title of real greatness or the opprobrium of pettiness. In that way the door-way, not only of goodness but, of real greatness is open to every one.

તેમને સોંપાયલાં સરકારી કામને સાંગોપાંગ પાર ઉતારવામાં તેઓ પોતાની ફરજ કેવી તન્મયતાથી અદા કરતા, તેનું એકાદ દર્શાવત ટપકાવીશું :—

માયકવાડ સરકારના તાઆમાં સંખેડા પાંડુમેવાસના મેવાસી હાકોરનાં ન્હાનાં ન્હાનાં સંસ્થાનો છે. જ્યારે કર્નલ વોઈરે એનો

બંદોબસ્ત કર્યો ત્યારે ત્યાંના ઠાકોરોને સરકારની બાંહેધરી ( Guarantee ) આપી આ સ્થળમાં શાંતિ સ્થાપી હતી. ગેરેન્ટી હોવા છતાં ગાયકવાડ અને ઠાકોરોને વખતોવખત તકરારો થતી અને તેનો નીકાલ ગેરેન્ટીની રૂઢિએ સરકારે કરાવવાની ફરજ હોવાથી સરકાર Special Settlement Officer તથા ઠાકોરોનો કેસ રજુ કરવા British Girasia's Agent નીમતા. શ્રી. લલ્લુભાઈને સને ૧૮૯૦ ના અરસાથી સરકાર, જ્યારે જ્યારે આ તકરારો થતી ત્યારે British Girasia's Agent નીમતા. આ બેઠોના કેષસને પુષ્ટિ આપવા આખા વિષય ઉપર પ્રમાણુબૂત ગ્રંથ Giras guarantee Hand Book તૈયાર કરી છપાવી. આ પુસ્તકનું સઘળું ખર્ચ પોતે જતેજ કર્યું હતું. તેમના આ વિષયના જ્ઞાન સંબંધી વડોદરાના રેસીડેન્ટના સને ૧૯૦૭ના સરકારી રિપોર્ટના શબ્દો પૂરતા છે :—

I take this opportunity to place on record the great assistance received from Mr. Seddon and Mr. Lallubhai P. Parekh, who both took great pains to thoroughly investigate the intricate questions which British Guarantee to the guaranteed estates in the Baroda Territory, has given rise to Mr. Seddon's previous experience in Revenue & Settlement work and his subsequent special connection with these giras questions, and he was first Assistant to the Resident in 1903 up to the present time has made his opinion very valuable in connection with such matters. Mr. Lallubhai P. Parekh was formerly British

Girasia's Agent and his knowledge and experience of Giras matters is **exceptionally great.**

I would mention here that he represented the Girasias at the Conference held in 1895 and compiled a work entitled "Hand Book of Giras Guarantee." It would I consider be impossible to find two officers better qualified than Mr. Seddon, & Mr. Lallubhai to give an opinion on Giras questions & when it has happened occasionally in the recent Conference that their opinions have differed. I have found considerable difficulty to decide which of them is in the right.

હવે, તેમનું ધાર્મિક જીવન કેમ વડાયું તે આપણે જોઈએ:-

(૧) અનન્ય વૈષ્ણવતાવાળા માતૃપિતાથી જન્મ

(૨) વૈષ્ણવ-કુલાચાર

(૩) પાશ્ચાત્ય કેળવણી અને સ્વધર્મના સિદ્ધાંતો જાણવાની ઉત્કટ ઇચ્છા. પુષ્ટિમાર્ગીય સિદ્ધાંત ત્રયેા અમુદ્રિત હોવાથી તથા તન્માર્ગીય જ્ઞાનવાળા શાસ્ત્રીઓના અભાવે મળેલી નિરાશા. સંસ્કૃત શિખવામાં પણ મળેલી નિરાશા. તેથી અંગ્રેજ સાહિત્ય માર્ગે ધર્મ-તત્ત્વ જાણવાનો યત્નેા વિચાર; અમદાવાદમાં પ્રાર્થના-સમાજનો ઉદયકાળ, વિદ્વાનવર્ગમાં તે પ્રતિનો મોહ; પ્રારંભે પ્રાર્થનાસમાજમાં જોડાવું.

(૪) પ્રાર્થનાસમાજીઓના મૂર્તિપૂજકો પ્રત્યેના અયોગ્ય વર્તનથી ક્રુબ્ધ થયેલી ન્યાયવૃત્તિએ તોડેલો તે સંબંધ (જનાવ એવો અન્યો હતો, કે એક ગૃહસ્થ હાકોરથી પીત્તજના લાલજ લાવીને

પોતાના બાળુ દરમ્યાન પોતાને દક્ષિણી જોડો કાઢી મૂર્તિને મારવા લાગ્યો અને કહેવા લાગ્યો કે, જો આ મૂર્તિમાં, પાસે ઉભા રહેલા મનુષ્ય માફક જીવ અથવા સત્વ હોય તો તરત મારો હાથ પકડે અથવા મને મારે; તે મૂર્તિ તેમ કરતી નથી માટે તેમાં સત્વ નથી. આવી fallacious દલીલ અને વર્તનથી પોતે ઘણા દિલ્લગીર થયા. જો પ્રભુનો સાક્ષાત્કાર આવી undiluted બેવકૂફીથી થતો હોય તો શાસ્ત્રો દુશ્વર તપશ્ચર્યા કરવા શું કામ પુકારી પુકારી સંબોધે ? )

( ૫ ) આ જ સમયમાં Theosophical સોસાયટીની સ્થાપના: તેમાં ‘અલ્પનિષ્ઠ પંડિત’ સ્વ. મણિલાલ નલુભાઇની સોગતથી જોડાયા. મણિભાઇની દોસ્તી છેક આમરણાંત રહી. એ મીઠી મૈત્રીના નાતાએ Theosophical Literature નો સુંદર અભ્યાસ થયો. તેની Fellowship પ્રાપ્ત થઇ અને આમરણાંત નડીઆદની Branchના પોતે પ્રમુખ રહ્યા. પણ પ્રભુની ગતિ ન્યારી છે. આ જો મિત્રાની મૈત્રી અલ્પવિદ્યાએ જોડી, પણ એ અલ્પવિદ્યાનાં સ્વરૂપ ન્યારાં નિવડ્યાં. એક શંકરના માયાવાદના પ્રખર આચાર્ય નિવડયા ત્યારે ઇતરે શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજીના અલ્પવાદનો વારસો ગુજરાતી સાહિત્ય અને ગુર્જરી પ્રજાને અપ્યો. આ સંબંધ બન્ને મિત્રાને ઘણો ઉપયોગી અને આનંદપ્રદ હતો.

( ૬ ) વીરમગામવાળા શ્રીમદ્ ગોસ્વામીશ્રી જ્યોત્સ્નાલાલજી મહારાજ સાથે ધોળકા મુકામે સમાગમ થયો. ( સન ૧૮૯૦-૯૧ ) પુષ્ટિમાર્ગીય આચાર્યો સંબંધી ખુદલા દિલથી વરાળ કાઢવામાં આવી. મહારાજશ્રીની સત્યપ્રિય અને નિષ્પક્ષ ન્યાયયુક્તિથી ઉદ્ભવેલો પૂજ્યભાવ. ભક્તિમાર્ગના સિદ્ધાંતો અને સાહિત્ય જાણવાની થએલી શરૂઆત. શ્રીમદ્ ભાગવતનો અભ્યાસ.

( ૭ ) ૧૮૯૩માં સંગીત અને સંસ્કૃતના અભ્યાસનો આરંભ. સંગીતનાં મૂળતત્ત્વો જાણી લઇ તે અભ્યાસ ચૂકી દીધો,

પણ સંસ્કૃતનો અભ્યાસ ચાલુ જ રહ્યો.

(૮) સને ૧૮૯૬માં અમદાવાદમાં ગોસ્વામીશ્રી નર-  
સિંહલાલજી મહારાજની સાથે સમાગમ અને પુષ્ટિમાર્ગીય સાહિત્ય  
પ્રસિદ્ધ કરવાની વિચિત્રિ.

(૯) સને ૧૯૦૧-૦૨માં પૂનામાં પ્રો. મગનલાલ ગણપતરામ  
શાસ્ત્રી એમ. એ. નો સમાગમ અને સાંપ્રદાયિક સાહિત્યના અભ્યા-  
સને મળેલો વેગ.

(૧૦) સને ૧૯૦૩માં અમદાવાદ આવ્યા બાદ શ્રીમદાચાર્ય-  
ચરણુજી જીવનચરિત્ર રચવાનો આરંભ; નડીઆદના વૈષ્ણવ-કુળ-  
મણિ શાસ્ત્રી મોહનલાલ દાશીરામનો સમાગમ અને આમરણાંત  
સોખત.

(૧૧) ગોસ્વામી બાળકોની સાથેનો ઉત્તરોત્તર અધિકાધિક  
સુન્દર ગ્રંથ વગેરે.

આવા શુદ્ધ સ્વધર્મનિષ્ઠ પિતાના જન્મે કર્તવ્યનિષ્ઠ પુત્રો હાલ  
હયાત છે. જ્યેષ્ઠ પુત્ર શ્રીમાન ગોકળદાસ પોતાને વતન-નડીઆદમાં  
ત્યાંની મ્યુનિસિપાલિટીના ઉપપ્રમુખ તેમજ જ્ઞાનરરી મેજસ્ટ્રેટને હોદ્દો  
છે અને તેમના પુત્ર ચિ. કાન્તલાલ મુખ્ય મ્યુનિસિપાલિટીના  
મેજસ્ટ્રેટ હોદ્દો હવે એરિસ્ટર થયેલા છે; બીજા પુત્ર શ્રીમાન  
મોતીલાલ બારૈયાસ્ટેટના દિવાનનો હોદ્દો દીપાવી રહ્યા છે.

આસોરજીવાસ-હવાતણી, જીવવા કાળ જરૂર;

સ્વધર્મના ત્યમ પોષણે ઝળકે જીવનનૂર.

## શ્રી. છાટાલાલ કેશવલાલ શાહ

જન્મ:

વૈકુંઠવાસ.

આવળ વદ ૧૦, સંવત્ ૧૯૩૬

ભાદ્રપદ વદ એકાદશી, સંવત્ ૧૯૭૪

સંવત્ ૧૯૭૪માં સર્વભક્ષી કાળ ભયંકર ‘ઇન્દ્રદ્યુએંઝા’નું કલેવર લઇને આવતયો. કોઇ વિકરાળ રાક્ષસે તેનું નિર્દય કાચું પહોળું કચું હોય અને તેમાં અસંખ્ય નિર્દોષ જીવો ફસાઇ પડે, તેમ ‘ઇન્દ્રદ્યુએંઝા’ના એપી રોગે અપાર જીવનના ભોગ લીધા. ઘણે ઘેર તાળાં વસાયાં. સંસારચોક સ્મશાનસૂતો ખન્યો. દશે દિશાએ ધરતી ખાવા ધાય. સર્વત્ર સુનકાર! જ્યાં જુઓ ત્યાં કકળાટ અને કકળતી આંતરડીના કરુણ પોકારભર્યા જ હાહાકાર!

સ્વ. છોટાલાલ કેશવલાલ શાહ



અમદાવાદ



કાપથી લાલચોળ બનેલી અગ્નિની જીવલેણ જ્વાળાને, કવિએ કાળજીભરી ઉપમા આપે છે. એના ઝપાટામાં આવનાર સૌ કોઈ સ્વાહા થવાના; પછી તે પુણ્યવાન હોય, શુણ્યવાન હોય, કે મોં તે હોય. કાળજીભરેલા જીવનો કોણિયો કરી નાખવામાં જ રસ ધરાવે છે.

તે સાલમાં આપણને-આપણી જ્ઞાતિને-ઉપયોગી, એવા ધણા જીવનદીપ હમેશને માટે હોલવાયા; એમાંના એક, તે આપણા છોટાલાલ કેશવલાલ શાહ.

તેમનું જન્મસ્થાન અમદાવાદઃ નિવાસસ્થાન પણ અમદાવાદઃ એકડો મોડાસાના દસાખરાયતાના બાવનગામનો.

શ્રીયુત કેશવલાલ હરજીવનદાસ તેમના પિતા થાય. કેશવલાલભાઈને બે દીકરા; મોટા છોટાલાલ અને ન્હાના નન્દલાલ.

છોટાલાલભાઈનો અભ્યાસ મેટ્રિક સુધીનો; પણ અનુભવજ્ઞાન એમ, એ. કરતાંય ચાર ચંદરવા ચડે. મેટ્રિકને મંદિર પહોંચ્યા પછી છોટાલાલભાઈ અમદાવાદની આર્યન સ્કૂલમાં શિક્ષક થયા; પરંતુ જ્ઞાતિના જ શિક્ષક થવાને સર્જનક્ષમ એ સંજ્ઞન, શાળાખાતામાં ઝાઝો સમય કેમ કઢાડી શકે? શિક્ષકનો હોદ્દો ભોગવ્યે થોડી જ મુદત વીતી હતી અને એમના પિતા વૈકુંઠવાસી થયા; પરિણામે ગૃહકુટુંબમાં પોતે જ મોટેરા હોવાથી, અંસારભાર સાથે સ્વતંત્ર ધંધા વહેપારનું તંત્રચંત્ર ચલાવવાની ધરજ તેમને માથે આવી પડી.

‘આપારે વસંતી લક્ષ્મી’ એ સૂત્ર જીહું નથી; તથાપિ વેપાર ખેડતાં આવડે, તે જ એ સૂત્રસિદ્ધાન્તને સિદ્ધ કરી શકે. શ્રી. છોટાલાલને એ શક્તિ વરી હતી. તેમણે ખંત, ખમીર અને સાહસખળે વડિલોપાર્જિત ધંધાને વિકસાવ્યો-એટલું જ નહિ, પણ લક્ષ્મીદેવીને પૂરેપૂરાં પ્રસન્ન કર્યા, અને એ રીતે મૂળની મૂડી-મદકતમાં, અસાધારણ વધારો થયો; અમદાવાદની વેપારી આલમમાં છોટાલાલભા-

ધનું ચોક્કસ સ્થાન અંકિત થયું અને તે ઉપરાંત મુંબઈ અને નવ-સારી જેવાં સ્થળોમાં પણ વેપારદ્વાર ખુલાં રાખવામાં તેઓ સફળતા પામ્યા.

એવા ધણાય ધંધાર્થી દીઠા છે, જેઓ સ્વપ્રમાંય ધન્ધાની ધાલમેલ ને બોલાચાલી કરતા હોય છે. ચોવીસેય કલાક ધન્ધો, ધન્ધો ને ધન્ધોઃ ખાતાં પીતાં, હરતાં ફરતાં, ખેસતાં ઉઠતાં, પ્રત્યેક પળે કેવળ ધન્ધાની જ ધમથ ! સ્વ. છોટાલાલભાઈ એમાંના નહતા. તેઓ ધન્ધાર્થી હતા, પરંતુ ધન્ધા પાછળ જ લટુ બનેલા નહતા. કમાવું અને કમાતાં કમાતાં જ કરમાઈ જવું, એ તેમનું લક્ષ્યગિન્દુ નહતું. પોતાના કુટુંબ પોષણથી જ એમનો આત્મા સંતુષ્ટ નહતો થતો. કુટુંબ ઉપરાંત બહોળા કુટુંબરૂપ સ્વશ્રાંતિના જ હિતમાં તેઓ પોતાનું હિત સમજતા-અને આ તેમનો ગ્રહણીય ગુણ હતો.

હાંકરિયાનં કિનારે આવેલા રણિયામણા મણિનગરના અર્ધ માલિક શ્રીયુત છોટાલાલભાઈ, અમદાવાદ છાત્રાલયના આદ્ય મંત્રી હતા-જ્યારે છાત્રાલયનો તરતનો જન્મ થએલો; અને શ્રીમાન્ અમૃતલાલ હરજોવિન્દાસ પરિખ તથા શ્રીયુત નરહરિભાઈ દારકાદાસ પરિખ જેવા તેના માનદ મંત્રીઓ હતા, ત્યારે છોટાલાલભાઈએ પણ તેમાંના એક સહમંત્રી તરીકે ઉદાર સેવાશળો આપ્યો હતો.

વારંવાર છાત્રાલયની મુલાકાત લેતી, છાત્રો પ્રત્યે દેખરેખ રાખતી, છાત્રાલયની ખીલવણી માટે અંતર્પૂર્વક મગ્યા રહેવું, એ તેમની જાતુ પ્રવૃત્તિ હતી : બીજા શબ્દોમાં કહું તો છોટાલાલભાઈ છાત્રાલયના પ્રધાન આત્મારૂપ હતા : છોટાલાલભાઈનો જાતભોગ જેવોતેવો નહતો.

હવે તો છાત્રાલય સ્વતંત્ર મકાન ધરાવે છે, અને એ નરસિંહ મહંતાની વડેલ ચીલે ચડી ચૂકી છે ; પરંતુ છાત્રાલયને

જ્યારે ભાડાનું મકાન હતું અને પંદરસતર ઊંચાની જ્યારે શર-  
આત હતી, ત્યારે જ તેના નિભાવ-ટકાવ અને વિકાસ-વિસ્તાર  
માટે પૂરો પરસેવો પાડવાનો હોય ; છોટાલાલભાઈએ તે સંજોગોમાં  
જ માનદ મંત્રી થવાનું બીડું ઝડપ્યું હતું અને બેઘડક એમ કહી  
શકાય, કે તેઓ હાથમાં લીધેલા કાર્યને સંતોષપ્રદ રીતે પહોંચી  
વળ્યા હતા.

છાત્રાલયના પોતે માનદ મંત્રી હતા, એટલેથી જ એમની  
સેવાનો આંક આંકવાનો નથી. વૈકુંઠવાસી પિતાના સ્મરણાર્થે,  
છાત્રાલયને એક એરડી બંધાવી આપવા સારૂ છસો રૂપિયા જેવી  
સંગીન રકમ તેમણે બચાવી રાખી હતી ; ઉપરાંત સાત રૂપિયાની  
તેઓ માસિક મદદ આપતા હતા અને છાત્રાલયના સ્વતંત્ર  
મકાન માટેની ચારેક વીથાં જમીન, નામની જ કિંમતે કાયમને  
પટે સમર્પણ કરવામાં શેઠશ્રી માણેકલાલભાઈ જેટલી જ તેઓએ  
દર્શાવેલી ઉદારતા વિસ્મૃત થઈ શકે તેમ નથી.

છોટાલાલભાઈ, આપણા કેળવણીમંડળને પણ નહતા ભૂલ્યા.  
એકહજાર રૂપિયા ભરી તેઓ તેના પેટ્રોલ થયા હતા : સિવાય  
“ ગૂજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી ”ના, “ ગૂજરાત વૈશ્યસભા ”ના  
તેમજ અમદાવાદ બેરોશંખીમાંની શાળાના તેઓ જીવનસભ્ય હતા.  
ગૂ. વ. સોસાયટીના મકાનમંડોળ ખાતે પણ તેમણે સારી રકમ  
ભરી હતી.

આ તો તેમની મૂખ્ય અને નરી નજરે તરત તરી આવે  
એવી ગચ્છતર સખાવતો ; પરંતુ ન્હાની ન્હાની સેવા મદદો અને  
પરોપકાર વૃત્તિભરે તેમનાં પુણ્યદાન તો પૂબળ હતાં.

જન્મનાં પાંતરીસ વર્ષ એટલે બરજીવણી. એટલા સ્વદેષ  
જીવનમાં જ આયુષ્યની અવધો વીતે તે ખગાયતા જ્ઞાતિનું અધૂરું  
ભાગ્ય જ ગણાય. છોટાલાલભાઈ માટે ખગાયતા જ્ઞાતિ મમરૂર હતી

અને ઝોટથી જ આશાભરી હતી: તે આશાનો સમુર્જિત સૂર પૂર જ્ઞાનમાં પ્રકાશ પ્રકટાવે. તે દરમિયાન તો, ‘જેનો અહીં ખપ, તેનો ત્યાં ખપ’ એ ઉખાણા પ્રમાણે ઇન્દ્રિયએ જાનો કાળપંજો તેમના પર પડ્યો અને જ્ઞાતિની મહત્વાકાંક્ષા મનમાં જ રહેવા પામી.

છતાં, જીવનના છેલ્લા શ્વાસપર્યંત પણ છોટાલાલભાઈ જ્ઞાતિહિતને હેડે ધરાવી રહ્યા હતા, એતો, તેઓએ પોતાના ‘વિવ્ર’માં જ્ઞાતિના વિદ્યાર્થીઓ વાસ્તે પાંચહજાર રૂપિયા જેવી નાદર મૂડી અલગ કઢાવના કરેલા ઉલ્લેખપરથી જ પ્રતીત થાય છે.

તેઓ સ્વભાવે કંરેલ હતા; સાહસિક પણ ઝોટલા જ; માયાળુ અને મુત્સદ્દી પણ પક્ષાઃ દયા, ક્ષમા અને શાંતિ, એ, તેમની ગંભીર મુખકાંતિપર અખંડ તરવરતા તેજોર્જિત સદ્ગુણ હતા.

‘ઇન્દ્રિયએ જા’ની ઝપટથી પાંચેક દિવસની ખીમરી ભોમવી, ભાદરવા માસની કૃષ્ણએકાદશીના પવિત્ર દિવસે, સંવત ૧૯૭૪માં તેઓ કૃષ્ણધામવાસી થયા. પછવાડે તેમના લઘુઅન્ધ નંદલાલભાઈ અને સ્વર્ગસ્થનો સુખી પુત્રપરિવાર એવો છે, કે જેમના વડે સ્વર્ગસ્થનું નામ, જ્ઞાતિના ઇતિહાસમાં અખંડ ઉર્જિત સ્વરૂપે કાયમ રહે, તેવાં સોનેરી સ્વપ્ન ભવિષ્યને પડદે, આપણે સંતોષપૂર્વક નિરખી શકીએ છીએ.

કુલવાળીનાં કુલડાં, ફેરે પરને કાળ;  
એવા સર્જનથી સદા, ચોહે સકળ સમાજ.



અવનન્દમંથ્રો

સ્વં મોતીલાલ મૂળજીભાઈ પરિખ



કલ્યાણ

## શ્રી. મોતીલાલ મૂળજીભાઈ પરિચય

જન્મ

વૈકુંઠવાસઃ

માગશર વદ ૮, સં. ૧૮૮૩

આવણ શુદ્ધ ૧૦, સં. ૧૯૧૦.

[ આ સદ્ગત્ સર્જન, કઠલાલવાળા શ્રીયુત શંકરદાસ દ્વારકાદાસ પરિખના દાદા થાય. તેમની જ કસાયલી કલમે લખાયલાં પ્રસ્તુત સંસ્મરણો નીચે આપ્યાં છે. —પ્રકાશક ]

**આ.** જ બાપીસ-તેગીસ વર્ષ પૂર્વે, સી-તેર વર્ષની પાકી ઉમ્મરે એક દેહત્યાગીના આલેખેલા જીવનપ્રસંગો વિષે સહજ પ્રશ્ન થાય, કે ભાઈ, એ જૂના જમાનાના માણસ વિષે આજ શું? તેના જવાબની જે વિધવિધ વિગતો મારા મન સાથે રમી રહી છે, તે અહિં યથાર્થ મૂકવાની મારી શક્તિ નથી. છતાં એમના દાવકા, વિવેકભર્યા જીવનમાંથી ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ—મનુષ્ય-જીવનના જીવનમંત્રો સહજ તરી આવે છે, તે દર્શાવવા ગયાશક્તિ પ્રયત્ન કરીશ.

જગત્ ઉપર પ્રવર્તિ રહેલા વિગ્નાનના જમાનાને કારણે કહો, કે સાંપ્રત વિદેશી રાજનીતિના પ્રભાવે કરી પલટાતી જતી આર્થિક દશાને લીધે માનો-ગમે તેમ પણ-આજ આપણે આદર્શ આર્થજીવન જીવવું બૂલી ગયા છીએ. પશ્ચિમવાસીઓના અનુકરણ-

વાદમાં પડી જઇ આપણે હાલ જે આધુનિક જીવન ગાળીએ છીએ, તેમાં અને એક જૂના જમાનાના સંસ્કારી જીવનમાં કેવો મોટો તફાવત પડી ગયો છે, તે વાચતાં, વિચારતાં કે તેવું મનન કરતાં મને પોતાને, મારા કોઇ કુટુંબીને કે હરકોઇ વાચકને કાંઈપણ લાભ થાય, એ હેતુથી એ જૂના જમાનાની વાતોમાં ઉતરવા હું પ્રેરાયો છું.

જેમને હું મારા ધર્મગુરુ તરિકે માન્ય કરું તેવા કોઇ ગુરુ પાસે મેં ધર્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું નથી. વલિક હોઇ ધર્મગુરુ તો છે. ; પણ મેં નહિ કરેલા-કુળાચારે મારા વડીલોએ મારે માટે શ્રીમદ્ વલ્લભકુળ સંપ્રદાયના એક ધર્મગુરુ પસંદ કરેલા. તેમણે મારે બ્રહ્મસંબંધ છેક બાલ્યાવસ્થામાં કરાવેલો. એ ગુરુના ધર્મ ઉપદેશનો મારી અત્યારની જીંદગી સુધી મને એકપણ પ્રસંગ મળ્યો નથી. નથી તેમણે આપ્યો કે નથી મેં શોધ્યો. કદાપિ મેં પ્રસંગ શોધ્યો હોત તો મને સંદેહ છે કે મારા આચાર વિચાર ઉપર બાળ્યે જ વિશેષ છાપ પડી હોત. છતાં હું છેલ્લાં આઠ દશ વર્ષથી માનસિક વાનપ્રસ્થાવસ્થા કેમ ભોગવી રહ્યો છું અને લોકસેવા કે દેશસેવા સિવાયની કોઇ પ્રવૃત્તિ કેમ ગમતી નથી ? કોઇ મંડળ કે મિત્રોના ધનથી લોકોને જ્ઞાનમાર્ગે દોરવા પુસ્તકો લાવું, શાળાઓ સ્થાપું અથવા વાવફૂવા કે જળાશયો સમરાવું કે તરસ્યા મુસાફરો માટે પાણીની પરબો મંડાવું અથવા મુસાફરો માટે ધર્મશાળાઓ બંધાવું : મારામાં આ આચાર, વિચાર કે સંસ્કાર ક્યાંથી ? કોઇ ધર્મગુરુએ મને જ્ઞાનસાગરમાં ઝમકોળ્યો નથી. પણ, હા. એ માટે હું એક સન્તપુરુષનો તો ઋણી ખરો જ, અને તે મહાત્મા ગાંધીજીનો-હું તેમને મારા રાજગુરુ કે ધર્મગુરુ કહું ; પણ તેઓ મારું કે કોઇનું ય ગુરુપદ સ્વીકારે તેમ ક્યાં છે ? મહાત્માજી બસે તેમ કહે-એ તો એ પરમ જ્ઞાનીનો શુદ્ધ ત્યાગ-વૈરાગ્ય છે. મહાત્માજીનો સહવાસ અને સમાગમ, તેમનાં ધર્મજ્ઞાન અને સદ્ઉપદેશ,

તેમનું નિર્મળ ચારિત્ર્ય અને પવિત્ર જીવન-એ બધાની મારા આચાર-વિચાર અને રહેણી ઉપર તત્કાળ કેમ અસર થઈ ? હમણાં હમણાં આ વિચાર મારા મનમાં રમ્યાં જ કરે છે અને ઉંડા ઉતરતાં લાગે છે કે જોડખાતરવાળી જમીન ઉપર વરાપ ટાણે જોખનો વરસાદ પડેથી જેમ પાક ખીલી નીકળે, તેમ આ દેહ પૂરા આયંધર્મસંસ્કાર પામેલા એક અદ્ભુત જીવનકૃતિવાળા પુરુષથી બંધાયેલો છે અને ક્ષીણ થતું થતું પણ એ લોહી હજી આ શરીરમાં વહી રહ્યું છે. તે પુરુષ-જેનું પિતૃઋણ અદા કરવા, અને જેના ચરણે આ લેખરૂપે સૂક્ષ્મ શ્રદ્ધાંજલિ અર્પવા આજ હું પ્રેરાયો છું, તેમનો જન્મ સંવત્ ૧૮૮૩ના મામશર વદ ૮ ના રોજ કંકાત્રના વીશા બડાયતા વાણીઆમાં 'પટવા' કૂળના નામે ઓળખાતા મૂળજી જીવણદાસને થયો હતો.

તેમના જન્મ વખતે કુટુંબનો વેપાર નાણાંની ધીરધારનો હતો અને નાના ગામને છાજે તેવી ટૂંકી મૂડીની શરાશી પેઢી ચાલતી-બાબાશાહી, શક્રાઈ અને કલ્લદારના વટાવ ઉપરાંત જતી આવતી વણઝારાની પોકો સાથેની લેવડદેવડમાં ટીક કમાણી હતી. નાણાવટીનો ચોખ્ખો-કિચ્છો વેપાર, નામાના કીટ, અને બુદ્ધિના ઝીણા-એવા કેટલાક અનુકૂળ સંજોગોને લઈ નાત અને ગામની પટલાઈમાં વડીનો મુખ્ય ભાગ લેતા. આવા કાંઈક આગેવાન ગણાતા કુટુંબમાં મોતીલાલનો જન્મ થયો હતો.

ક્યાં કર્મનાં ફળ ભોગવવાં જ પડે. એ કેમ અને ક્યારે, એ કુદરતની કળાને કોઈ કળી શક્યું નથી. આમ 'મૂળજી જીવણ'ની પેઢીના પૂણ્યપાપના સરવૈયે ખાદ આવી ! અને ઓચિની આકૃતરૂપે તે પ્રકટી નીકળી. કોઈ વણઝારાને નાની રકમની અમદાવાદના 'મયા દયા'ની પેઢી ઉપરની હુંડી આપી. મયારામ દયારામની પેઢી માણેકચોકમાં પેસતાં ડાબા હાથ ઉપર આજ ન્યાં લગલગ પહેલી જ શરાશી પેઢી ખેસે છે, તે દુકાનમાં ખેસતી. છપ્પનમાં



મીલોના શેરોની મંદીનો ઘોંઠો લાગવાથી એ પેઢીને, પોતાની સહર સ્થિતિ છતાં સોસવું પડ્યું. ત્યારથી એ પેઢીના શેડ પૂંજ-ભાષને માથે દુઃખનાં ઝાડ ઉગ્યાં. અનેક ધર્મસંકટોમાં પણ એ જૂના જમાનાના અને વિચારના પુરુષનો દૃઢ ટેક હતો કે : મારા લેણદારોને સોળેસોળ આતી અને તે ઉપર કાંઈક વ્યાજ આપીને મરૂં-માત્ર એ સાચી ટેકની ભક્તિના રાગમાં જ એઓ પોતાનું દુઃખમય જીવન જીવી શક્યા. તેઓ કબીરપંથી હોઈ, ખાડીઆમાં આવેલા કબીરપંથીના મંદિરની ગાદીને વંદન કરવા દરરોજ સંધ્યા-કાળ પછી નીકળતા. બારઆની ચૂકવાઈ ત્યાંસુધી દિવસે ઘર બહાર નીકળ્યા નહિ કે જીવનપર્યંત સાંકડીશેરીનું નાકું વટાવી માણેક-ચોકની ભૂમિ ઉપર ફરી પગ મૂક્યો નહિ. પોતાની આંટની એ કીમત અને કદર, તેને માટે હૃદયની સચોટ લાગણી કે ધ્રા અને લાજ કે મર્યાદા આજ ક્યાં છે ?

હું મારા દાદાના જીવનપ્રવાહમાંથી ‘મયાદયા’ ની પેઢીના ઇતિહાસમાં ઉતર્યો. પણ આ ટૂંક પ્રાસંગિક નોંધમાં રહેલી નૈતિક ભાવનાની મારા મન ઉપર જે છાપ પડેલી, તે દર્શાવવા પૂરતો જ હું તે અંદિ આપવા લોભાયો છું. હવે મૂળ વાત ઉપર આવું. વણુઝારને આપેલી એ નાની રકમ ૫૦ હુંડીમાં કાંઈક દગો રખાયો. નાની રકમ મોટી કરી દેવામાં આવી. ગામડાની સાધારણ નાણાવટીની દુકાન, આવી મોટી રકમની હુંડીના સોદામાં કેમ ઉતરી હશે એવો સંદેહ પડવા છતાં પેઢીની સહર આંટ અને સાચો વહેવાર, એટલે હુંડી ખડી તો રખાય જ કેમ ? હુંડી સીકરાઈ અને પરિણામે કડલાણની મૂળજી જીવણની પેઢીના દુઃખના દહાડા આવ્યા. અમદાવાદવાળા ખપર કહેવા, તપાસ કરવા અને આવા મોટા જોખમમાં ન ઉતરવાની સહેજ સલાહ આપવા મુદ્દામ કડલાણ આવ્યા. હુંડીનો ભેદ ખુલ્લો થયો. ઘણી તજવીજ છતાં પત્તો લાગ્યો નહિ. તે સાથે ચાલતો વહીવટ અટકી પડ્યો અને

લહેણું વસુલ કરી, દેવું અદા કરવાની વડીલોને માથે માડી ફરજ આવી પડી.

પોતાની છેક બાક્યાવસ્થા પસાર થતાં તે સમયે મળતું સામાન્ય અક્ષરજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી પોતાના વડીલોની પાસે વ્યાવહારિક જ્ઞાનથી મોતીલાલે તાલીમ લીધી હતી. તે કાળમાં બહુતર બહુનારાઓ માટે લગભગ પ્રત્યેક વર્ષે બદલાતી આવૃત્તિઓવાળાં પાઠ્યપુસ્તકો નહોતાં, કે અક્ષરમરોડ માટે ‘દસ્કત શિક્ષક’ કે ‘પટેલ’ ની કોપીઓ નહોતી; અથવા ફૂટપટ્ટી, કંપાસમોકસ કે કોષ્ટંગના રંગની પેટીઓ કે પીંછીઓ નહોતી. ત્યારે જો કોષ્ટપણ ચોપડી મારા દાદાનું ‘Encyclopedia’ હોય તો તે માત્ર સંવત ૧૯૦૫ માં મુંબઈમાં બહાર પડેલી અને શિલાલેખથી છાપેલી, ‘અમની હોતરી વીઠલ શંખારામ’ની ‘શંનશાર ચોપડી’ હોય તેવું અનુમાન થાય છે. આ ચોપડી ખરીદાનો પોતાના હસ્તાક્ષરનો તે ઉપર ઉલ્લેખ છે.

દુકાનના અંગનું કામકાજ કમી થએલું, તેથી અથવા કદાપિ મૂળથી જ દસ્તાવેજ લખવાનો વહીવટ હોય તેથી-ગમે તેમ પણ-કંઠલાલના જૂના દસ્તાવેજો મોટે ભાગે મારા વડીલોના હાથના લખેલા નીકળે છે. જોળ મરોડ, પાકા અક્ષર અને શુદ્ધ લખાણનો વારસો ચોથી પેઢી સુધી તો ઊતરી આવ્યો છે. મૂળજી જીવણદાસના એકેએક વારસનો અક્ષરમરોડ હજી પણ જળવાઈ રહ્યો છે-તે એટલે સુધી કે મોતીલાલના સૌથી નાના દીકરાને વિલાયત ગયે આજ ચોત્રીસ વર્ષ થયાં, અને ગુજરાતી લખવા વાચવાનો મહાવરો છૂટી ગએલો છતાં, હજી તેમનું શુદ્ધ ગુજરાતી, સ્પષ્ટ લખાણ અને અક્ષરમરોડ તેનો તે છે. ઉમ્મરસાયક થતાં મોતીલાલે વડીલોની દેખરેખ નીચે દુકાનનો પાછો વહીવટ સંભાળી લીધો અને સાથે સાથે દસ્તાવેજોના લખાણની તાલીમ

લેતા રહ્યા. પણ એ કામો ઉછરતા જીવાનની મહત્વાકાંક્ષાને યોષવા અપૂર્ણ લાગ્યાં. પોતાની તેમજ વડીલોની ઇચ્છા મોતીલાલને કાંઈ ધંધામાં જોડી દેવાની હતી. ચાલતા ચલણમાં વડીલોએ કપડવણજ, નડીઆદ અને અમદાવાદ સારા સંબંધો બાંધ્યા હતા અને તે સંબંધ ઠીક સચવાઈ રહ્યા હતા. મૂળજીભાઈને માથે આવી પડેલી આફત માટે સૌને ચિન્તા અને લાગણી થતી. તેમ 'મોતી' મોટી ઉમ્મરનો થયો છતાં ઠેકાણે પડ્યો નથી એ વાતની એ સંબંધીઓ કાળજી કરતા. એ અરસામાં એટલે આશરે સંવત ૧૯૦૬ ની સાલમાં 'કાલિદાસ બાપા' ઉંઠાળાની રજાઓમાં ઘેર—કપડવણજ—આવેલા, તેઓ કઠલાલ મળવા આવ્યા, ત્યારે 'મોતી'ના કામકાજની આવડત અને બાવિની ચર્ચા થઈ અને એ મસલતના પરિણામે એમ ડ્યું' કે 'મોતી'એ 'કાલિદાસ બાપા' સાથે ધોધા જવું.

'કાલિદાસ બાપા'—'મહેતા' કૃળને નામે જાણખાતા કપડવણજના એક જૂના ખાનદાન કુટુંબના સુપુત્ર હતા. કપડવણજ તાલુકાની આસપાસના દેશી રાગરજવાડાઓમાં મહેતા કુટુંબની સારી લેવડદેવડ હતી અને તેથી તેઓ બારે માન મરતખો ધરાવતા હતા. બ્રિટિશ રાજ્ય સ્થપાયું તે સમયમાં આવાં ખાનદાન કુટુંબોમાંથી હોંશિયાર અને ચાલાક ગૃહસ્થોને પસંદ કરી તેમની યોગ્યતા મુજબ નાના મોટા અધિકાર આપી, રાજઅમલમાં જોડી, તેમની મારફત રાજકારમાર ચલાવવામાં આવતો. એ વહીવટને અનુસરી કાલિદાસભાઈની સદર અમીન તરીકે પસંદગી થયેલી, ત્યારે નહોતા આટલા કાયદા કાનુન કે નહોતી વિવિધ પરીક્ષાઓ ; કે નહોતું આધુનિક શિક્ષણ કે જેના પુણ્ય પ્રતાપે (?) પચાસ રૂપીઆની સરકારી નોકરી માટે એમ. એ, એલ.એલ. બી. અને બી. એ. ના સમુદાયમાંથી બસો ત્રણસો જણ પોતાનું અહોમાગ્ય

અજમાવવા તલપાપડ થતા હોય ! કાલિદાસભાઈ સમાજમાં ' કાલિદાસ  
 બાપા 'ના ઉપનામથી સંબોધાતા હશે કે કેમ તેની તો ખબર નથી,  
 પણ અમારા અને તેમના કુટુંબમાં હજી પણ તેમનો પ્રસંગ  
 નીકળતાં ' કાલિદાસ બાપા 'ના નામથી વાત થાય છે. કાલિદાસભાઈ  
 મારા દાદાને ઘેરા લઈ ગયા-પોતાની પાસે રાખી દીવાની કચેરીની  
 ફેટલીક વહીવટી તાલીમ આપી. બાદ અત્રે કારકુન તરીકે  
 કચેરીમાં દાખલ કર્યાં. દ્વંદ્વ મુદતમાં કાલિદાસભાઈની ધોળકા  
 બદલી થઈ. એટલે તેમની સાથે તેઓ ધોળકા આવ્યા. આ  
 બધાય સમય મારા દાદા કાલિદાસભાઈને ઘેર રહેતા. અત્રે  
 રાજનો અમલ જેમ જેમ ઠારે પડતો ગયો તેમ તેમ ધારાધોરણ  
 અને કાયદા કાનુનો દાખલ થયાં. કાલિદાસભાઈ ધોળકા આવ્યા  
 બાદ તરત જ સદર દીવાની અદાલત જેને હાલ હાઈકોર્ટ કહેવામાં  
 આવે છે તેના વડા જડજે સરકયૂલર કાઢ્યો કે સઘળા સદર  
 અમીનો-સબજડજેએ મુંબઈ આવી અમુક સમયમાં પરીક્ષા  
 પસાર કરી જવી. કાલિદાસભાઈ સહેજ ધૂંચાયા. ઘેર આવી વાત  
 કરી. મારા દાદાએ કહ્યું કે એમાં શું ? મેં હાલમાં તાજે અભ્યાસ  
 કર્યો છે અને હું આપની પાસે જ રહું છું તેથી ચાલુ વહીવટમાં  
 હરકત નહિ આવે, એવું સાહેબને સમજાવીશું. એકવાર ત્યાં ચાલો,  
 પછી પરમાત્મા જે ભુદ્ધિ સૂઝાડશે તે પ્રમાણે વર્તિશું. આમ સંકેત  
 જોડવી મારા દાદા અને કાલિદાસભાઈ-બન્ને-એ સરકયૂલરને  
 માન આપી મુંબઈ ગયા. ઇલાકાના બીજા સદર અમીનોમાં એએ  
 સૌથી પહેલાં પહોંચી ગયા. થોડાંક ફળફળાદિ લઈ પ્રથમ સાહેબને  
 બંગલે મળવા ગયા. સાહેબ ફરવા ગયા હતા. દરમિયાન મહમ  
 સાહેબે તેમનો સત્કાર કર્યો. બેસાડયા ; અને વાતચીતમાં ઉતર્યાં.  
 આ બન્ને શ્રદ્ધસ્થોએ એ બંને બાઈસાહેબને મુંબઈ આવવાનું  
 કારણ અને કાલિદાસભાઈને નોકરીમાં કોણે અને કેમ રાખેલા,  
 એઓની શ્રદ્ધસ્થાઈ, જ્ઞાનદાતા, કામકાજનો અનુભવ અને આખરે

સરક્યૂલરની વાત કરી. મડમ સાહેબને લાગ્યું કે આવા-લીપુતું પાણી સદ્ગૃહસ્થો—જેઓ રાજને મદદરૂપ થઈ પડ્યા છે તેમની પરીક્ષા થી ? બાઈના હૃદય ઉપર પડેલી ઉંડી છાપે જડજ સાહેબના મન ઉપર ભારે અસર કરી અને ‘ કાલિદાસ બાપા ’ પરીક્ષાની લપમાંથી છૂટ્યા, એટલું જ નહિ પણ એ મડમ સાહેબ અને તેમની મારફતે થએલા જડજ સાહેબ સાથેના પરિચયે મારા દાદાની જન્મારાની લાવટ ભાગી. તેમની તીવ્ર યુદ્ધિ, યુવાન ઉમ્મર અને કાયદાનું તાજું જ્ઞાન—એથી વાતચીતમાં સાહેબ ઉપર સારી છાપ પડી. તેઓ સાહેબે તેમને વકીલ થવાની સલાહ આપી. થોડોક વધારે અભ્યાસ કરીને પરીક્ષામાં બેસજો, તમને સશુંદ આપીશું, એવું વચન મળ્યું. આથી મારા દાદાને ઘણું પ્રોત્સાહન મળ્યું. ‘ કાલિદાસ બાપા ’ તથા મારા દાદા કેટલાક દિવસ મુંબઈમાં ગાળી, ઘેર—એટલે પાછા ઘોળકા આવ્યા. કાલિદાસભાઈનું કામ નિયમીત હારે પડ્યું. મારા દાદાએ વકીલની પરીક્ષા માટે જરૂર પડતો અભ્યાસ ચીવટથી શરૂ કર્યો અને ટૂંક સમયમાં મુંબઈ જઈ પરીક્ષા આપી અને બોમ્બે સદર દીવાની અદાલતની સન ૧૮૫૨ની તા. ૭ મી એપ્રિલને દિને, અમદાવાદ જીલ્લાની સશુંદ મેળવી.

વકીલ થઈ મુરબ્બી કાલિદાસભાઈની સલાહથી તેમણે ધંધુ-કામાં પોતાનું પ્રારંભ અજમાવ્યું અને લગભગ સંવત્ ૧૮૩૫-૩૬ સુધી એટલે પચીસ-છવીસ વર્ષ એકનિષ્ઠાથી પ્રામાણિકપણે વકીલાત કરી આપખળથી માનપ્રતિષ્ઠા સાથે ધન સંપાદન કર્યું. વકીલાતના ધંધામાં બેત્રણ મોટાં કામો તેમને હાથ ચઢેલાં. બીમનાથની ગાદીના વારસા માટે એક મોટો કેસ જિમ્મો થએલો અને તેમણે મહંત મજરાજગરજી ઇશ્વરગરજીને આખરે ગાદી અપાવેલી—એ કેસમાં તેમને ઘણી સારી રકમ મળેલી—‘ શેઠ બલુભાઈ બહાદર ’ નામે એક શાહુકારનો કેસ લગભગ દશ વર્ષ સુધી લઢેલા—અને

તેમાં જશ મળવા સાથે ધનપ્રાપ્તિ ઠીક થઇ હતી અને કાંઈક વિશેષ કમાણી સ્થાનિક સરકારી વકીલ તરીકે તાલુકાદારી સેટલમેન્ટ ઓફીસર પાસે ચાલેલા કામોમાંથી થએલી. ‘તાલુકદારી એક્ટ’ થવાથી તાલુકદારો અને નાનામોટા રજવાડા પાસેના શાહુકારોના લહેણાના હક્ક સાચીત કરવાની જરૂર પડેલી. તે કામમાં.....સાહેબ (નામ યાદ નથી આવતું)ની સ્વારી લગભગ ચાર મહિના સુધી ધંધુકા મૂકામે રહી હતી અને સળજડજલ તરીકે રવ. રા. ૫. લાલશંકર ઉમિયાશંકરની ખાસ ભલામણથી તે કામો ખાતે તેમની ખાસ નીમનોડ થઈ અને તાલુકદારોના દેવા લહેણાના ફેંસલા ચૂકાયા. એ કામમાં સરકાર તરફથી તેમણે કરેલા કામની સારી રકમ.....સાહેબે ઘણી ખુશીથી મંજૂર કરેલી. તેમના વખતમાં ધંધુકા ખાતે થઈ ગએલા સળજડજલે પૈકી રા. ૫૦ લાલશંકર ઉમિયાશંકર અને મુનશી હરદેરામ અનુપરામ સાથે ઘાડ સંબંધ બંધાએલો. હરદેરામભાઈ ઉમરેકથી રીટાવર થઈ ડોકારના શ્રી રણછોડજીના મંદિરના વહીવટદાર નીમાએલા ત્યાંથી પ્રસંગોપાત અમદાવાદ આવતા-જતા-એ ખૂબ ગુલાબી પુરુષની આછી સ્મૃતિ આજ પણ લેખકના હૃદયમાં ચિત્રાએલી છે અને રાવખહાદુર લાલશંકરભાઈએ તો જીવનપર્યંત ડૉટમ્મિક ભાવથી નાતો જળગવી રાખેલો. લાલશંકરભાઈ સાથેના પરિચયનો પાયો કેમ, ક્યારે અને શી રીતે નંખાયો, તેનો ટૂંક પ્રસંગ મને કહેવામાં આવેલો. લાલશંકરભાઈ ધંધુકામાં સળજડજલ નીમાયાની ખચર જહેર થઈ ચુકી હતી. અને એક બે દિવસમાં ચાર્જ લેવા આવશે એવી ધારણા રખાતી હતી. એક રહ્યારે લગભગ નવ સાડાનવ વાગે, ભરાવદાર ચહેરા ઉપર ટૂંકી આછી મૂછેવાળા એક ઠીંગણા કદના પ્રતિભાશાળી યુવાન મારા દાદાના દિવાનખાનામાં પેસતાં જ જળમના છેડા ઉપર લપ લપ બેસી ગયા. એક હાથમાં કંતાનનું પાકીટ અને બીજા હાથમાં વાંસના હાથાની મારે વગ્ગનદાર છત્રી

અને નેતરની જાડી-માથે ગફાવાળી લાકડી-હતી. બાજુમાં પાકીટ અને છત્રી-લાકડી મૂક્યાં. પંચીજી અને પહેરણ પહેર્યાં હતાં, માથે મોટી પાકડી અને ખેસનો છેડો બગલમાંથી છાતી ઉપર થઇ ખભે નાંખેલો હતો. મારા દાદાએ આવનાર મહેમાનને પૂછ્યું કે : લાઇ, ક્યાંથી આવ્યા ? તેના જવાબમાં પહેરણના પડખાના ગજવામાંથી તરત જ એક કાગળ કાઢી તેમના હાથમાં મૂક્યો. અમદાવાદથી ઉમેદભાઇ વઢીલનો બજામણનો કાગળ વાચતાં જ માલૂમ પડ્યું કે તેઓ તો નવા સમજડજ સાહેબ લાલશંકરભાઇ હતા. મારા દાદા તકીએથી ઉઠીને તેઓ સાહેબને યોગ્ય માન આપી સત્કાર કરવા ગયા. પણ સાદા અને નિરબિમાની લાલશંકરભાઇ એ સ્વીકારે તેમ ક્યાં હતું ? રાણપુર સુધી ગાડી ચાલુ થઇ હતી. ત્યાંથી ઘોડાના ટપ્પામાં ધંધુકા જવાનું. ટપ્પાવાળા મુસાફરોને દરવાજે ઉતારતા. લાલશંકરભાઇ ટપ્પામાંથી ઉતરી મજુરને બોલાવ્યા વગર પાકીટ હાથમાં લટકતું પકડી, ‘ મોતીલાઇ વઢીલ ’નું ઘર શોધતા મારા દાદાને ઘેર આવી પહોંચ્યા. આજ સમજડજ સાહેબ કે વઢીલ સાહેબ તો શું, પણ વઢીલનો ગુમાસ્તો મજુર વિના ચલાવે કે ? ના, કેમકે તેના મમજમાં ‘ પોઝીશન ’નો કીડો પેદા થયો છે. આજ તો વઢીલ સાહેબનો ગુમાસ્તો પણ કેસના કાગળો, પાણીનો પ્યાલો, નાનો હાથરૂમાલ, વાળ હોળવાનો ડાંસકો અને નાનો આયતો એટલા વજન સાથેની નાની આમડાની હેન્ડ-બેગ ઉપાડતાં શરમાય અને પાછળ ચાલતા ગામડીઆ અસીલ પાસે રોક કરી ઉપડાવે ! મારા દાદાની વઢીલાતના વૈભવમાં દિવાન-ખાનામાં જાજમ અને એક નાની ઇસ્કોતરી અને એક જે.ળ તકીઓ હતાં. જેમ સમજડજ સાહેબ પંચીઆ અને પહેરણબેર ગામમાં દાખલ થયા અને જાતે પાકીટ ઉંચકી ઘર પૂછતા, મારા દાદાનું ઘર બોળતા, જવામાં ખમચાયા કે શરમાયા નહિ, તેમ મારા દાદાએ માત્ર દશ અંકરમાં ઉપર વઢીલાતનાં પચીસ છત્રીસ વર્ષ ગાળ્યાં

અને જે પ્રતિષ્ઠા અને ધનનો વારસો મૂકી ગયા છે, તેમાં હજી ત્રીજી પેઢીના દહાડા નીકળે છે. આજ જમાનો એ આઘો છે કે એવી સાદાઈ કૃપણતાની પરાકાષ્ટા મનાય !

ઘેર કાંઈ ખાસ ધીકતું કામકાજ હતું નહિ, એટલે “ મોતી-લાલ ” વકીલ થઈ ધંધુકા ગયા. તેમની પાછળ પાછળ તેમના નાનાભાઈ હીરાચંદને વડીલે ધંધુકા મોકલ્યા. ઘેર અને બહાર આજ સુધી ‘ મોતી ’ના નામથી સંબોધાતા-મારા દાદાને-વકીલની પદવી સાથે સૌ દોષ મોતીભાઈ કહેવા લાગ્યા. મોતીભાઈને ખીજ બે ભાઈ હતા. હીરાચંદ અને ઇશ્વરદાસ. હીરાચંદ ધંધુકા રહ્યા, પણ વકીલ થવા પૂરતો તેમનો જીવ અભ્યાસમાં ચાંટ્યો નહિ. તેઓએ કેટલાક સમય બાદ કઠલાલ પાછા આવી આખી જીંદગી કાપડના ધંધામાં કાઢી. તેમણે કઠલાલ-ભાનેરના એકઝાના વડીવટની લગામ પોતાના હાથમાં લીધી હતી અને યુદ્ધિની ઝીણવટ, સમયસૂચકતા અને જે કાર્યક્ષતાથી નાતપટલાઈ કરી ગયા, એ તેમની કારકીર્દી દષ્ટાન્તરૂપ છે, એમ કહેવામાં કાંઈ અતિશયોક્તિ નથી. ઇશ્વરદાસે તો ચીવટથી અભ્યાસ કર્યો અને ખેડાજીલાના સચુદ્ધ મેળવી. તેમણે કપડવણુજની કોર્ટમાં વકીલાત કરેલી. કુટુમ્બના એ ખીજ વકીલ પાડ્યા. તેઓ સંસારના લ્હાવા લેવા લાંબુ જીવ્યા નહિ. ટૂંક આયુષ્ય ભોગવી દેવલોક પામ્યા. મોતીભાઈના વકીલ થવાથી કુટુમ્બના ધંધાનું વલણ બદલાયું. ભાઈઓ કે છોકરાઓ, સૌની વકીલ થવાની આકાંક્ષા થઈ અને તે મોટે ભાગે પાર ઉતરી, એમ કહેવાય. મોતીભાઈને ત્રણ દીકરા-કેશવલાલ, દારકાદાસ અને જેઠાલાલ. એ ત્રણે વકીલાતે વળગ્યા. સ્વ. કેશવલાલભાઈ અમદાવાદ હાઈકોર્ટ કોર્ટના વકીલ થયા અને એક પ્રતિષ્ઠિત વકીલ તરીકે ત્રીસ વર્ષ સુધી વકીલાત કરી. સ્વ. દારકાદાસે વઢોદરાજાજીની સચુદ્ધ મેળવી હતી અને જેઠાલાલ ખેરીસ્ટર થઈ હાલ લંડનમાં રહી પ્રિવિકાઉન્સીલમાં વકીલાત કરે છે. સ્વ. હીરાચંદના મોટા દીકરા સ્વ. માણેકલાલે પોતાની



કાપડની દુકાનનો ભાર ઉપાડી લીધો અને ન્હાના સ્વ. છોટાલાલ ડિસ્ટ્રીક્ટ પ્લીડર થવાના પ્રયાસમાં પડ્યા. તેઓ પહેલા પ્રયાસમાં નિષ્ફળ નીવડ્યા, દરમિયાન મીલની નોકરીમાં રહી ગયા અને આખી જીંદગી મીલઉદ્યોગમાં જોડાયલા જ રહ્યા. તેમાં પણ તેઓ સારી પાયરીએ ચઢી ગયા હતા અને મેનેજર તરીકે મોટી રકમનો પગાર પ્રાપ્ત કરતા હતા. સ્વ. ઇશ્વરદાસને ત્રણ દીકરા હતા. તેમાંના સૌથી ન્હાના વકીલ થયા. પણ દુરદૈવે જે દિવસે સણુંદ આવી તે જ દિવસે આ દેહ છોડી પરલોક સીધાવ્યા. તેમના બે મોટા ભાઈઓ પૈકી એકે કાઠીઆવાડના પોસ્ટલ ડીપાર્ટમેન્ટમાં જીવન પૂરું કર્યું, અને કચ્છભૂજના પોસ્ટમાસ્ટરના હોદ્દા ઉપરથી રીટાયર થયા. બીજા સ્વ. હરગોવિંદદાસે વડોદરાનાજનના કેળવણીખાતાને જીવન અર્પણ કર્યું હતું. છેક ત્રીજા પેઢી સુધી વકીલાતના ધંધાની સેર સૂકાઈ નથી, એમ કહી શકાય. દારકાદાસના બીજા પુત્ર ચિ. નરહરિ, બી. એ., એન્ડ્રોલ, બી. થઈ અમદાવાદમાં વકીલાત કરતા થઈ ગયા હતા, અને અતિ ટૂંકે મુદતમાં કરેલા કામકાજથી નરહરિ કેશવલાલભાઈનો ઠામ સાચવશે એવું વકીલમંડળના કેટલાક જૂના જાણીતા વકીલોનું પ્રમાણપત્ર મેળવવા લાગ્યશાળી થયા હતા; પણ વિધિએ તેમના લેખ વકીલાત માટે જૂજ જ લખેલા. વકીલાતમાંથી કોઈ દેશીરાજના મોટા અધિકારવાળા હોદ્દા ઉપર ચઢશે, એવા જોષીઓના જોષ આજ તો જૂઠ્ઠા પડ્યા છે. તેઓ ન રહ્યા વકીલ કે ન થયા કોઈ હોદ્દેદાર અધિકારી. તેઓ સહેજમાં ગાંધીજીના સત્યના તેજમાં અંજળા કે પ્રેમબળના પાશમાં મુગ્ધ બન્યા. અમેતેમ પણ આજ તેઓ મહાત્માજી પાસેના મર્યાદાંક્યા ગુજરાતી આશ્રમવાસીઓમાં જૂનામાં જૂના આશ્રમવાસી છે. આમ મોતીલાલ વકીલ થતા કરી કુટુંબના એકેએકની જીવનપ્રવૃત્તિની દિશા બદલાઈ ગઈ, એ ઉપરની નોંધથી સહેજે દેખાઈ આવે છે.

મોતીલાલ સંવત્ ૧૯૩૫-૩૬ માં વકીલાત લગભગ બંધ

કરી ધેર આવ્યા. અને સંવત્ ૧૯૩૬ ના ચૈત્ર વદ ૧૧ ને વાર  
 શુક્રવાર તા-૫મી મે, ૧૯૮૦ ના રોજ પોતે ઉપાર્જન કરેલી તથા  
 વડીલોની મિલકતમાં ભાઈઓ ભાંચે આવેલાં ઘર, દુકાન વગેરે તમામ  
 મિલકત પોતાના દિકરાઓને વહેંચી આપી. પોતાના મોટા દીકરા  
 કેશવલાલ ધંધે ચઢી ગયા હતા, તેથી પોતે-મોતીલાલએ પાછળથી  
 વડીલાતના ધંધામાં કે ધીરંદારમાં કંઈ પેદા કરે તે બે નહાના  
 દીકરાઓને મળે, તથા બીજા કેટલાક એવા વ્યાવહારિક અગત્યના  
 ઠરાવ સાથે ધર, દુકાનો તથા દાગીનાની ત્રણે ભાગે અને રોકડ  
 રકમની ચાર ભાગે વહેંચણી કરી. રોકડના ત્રણ ભાગ દીકરાઓને  
 આપ્યા અને એક ભાગ પોતાની પાસે રાખ્યો. આ ચોથા ભાગની  
 રકમનો આંક મારે અતરે જાહેર કરવો ન જોઈએ. એ તો એક  
 ખાનગી-કૌટુંબિક બાબત રહી. પરંતુ એ રકમનો તેમણે કેવાકેવા  
 વિલાગમાં સફળ્ય કર્યો તે દર્શાવવાની ખાતર તેનો ઉલ્લેખ કરું તો  
 વાંચક મારા અવિવેક માટે ક્ષમા કરશે. આ રકમ રૂ. ૧૮૦૦૦ ની  
 હતી. પોતાની આ ખાનગી સ્ત્રીલીકમાંથી તેમણે સૌથી પહેલું વડીલો-  
 ની પેઢીનું દેવું અદા કરવાનું કામ હાથમાં લીધું. તેમના નાના ભાઈ  
 હીરાચંદ જેઓ સ્થાપક કુટુંબમાં જ રહેતા હતા, તેમના મદદથી પ્રથમ  
 તેમણે એ કામ આટોપ્યું. પોતે પાછલા વહીવટથી કંઈક માહિતગાર  
 હતા અને તેમની ગેરહાજરીમાં હીરાચંદ વહીવટથી સારી પેઠે જાણીતા  
 થયેલા, એટલે બંને ભાઈને એ કામ પતાવતાં લાંબો કાળ વીત્યો નહિ  
 કે ઝાઝી મુશ્કેલી નડી નહિ. આ રીતે વાનપ્રસ્થ થયા પછી તેમનું  
 પ્રથમ કાર્ય તે પોતાના કુટુંબને ત્રણમુક્ત કરવાનું હતું. આ  
 કામમાં તેમણે ગણેલા સમય સાથે મળતાં શરૂઆતનાં લગભગ ચાર  
 વર્ષ એટલે સંવત્ ૧૯૩૬ થી ૪૦ સુધી પોતાના દીકરાઓને વહેંચી  
 આપેલી મિલકતનો અંતેર કરવામાં કાઢ્યાં. સંવત્ ૧૯૩૬ ની સાલમાં  
 જ દારકાદાસ અને જેડાલાલના ભાગમાં આવેલાં અસંખી જૂનાં ઘર  
 ઉકેલ્યાં અને ગામના પ્રમાણમાં સારી બાંધણીનાં બે મોટાં ઘરો

બંધાવવાની શરૂઆત કરી. આ કામ લગભગ '૪૧ ની સાલ સુધી ચાલ્યું. આ સમય દરમિયાન ભાગમાં વહેંચી આપેલી રોકડ પુંજ પોતે કરેલી ધીરધારમાંથી વસુલ કરી દીકરાઓને રોકડ સુડી કરી આપી. ઘરોતું બાંધકામ લગભગ પૂરું કર્યું અને મિલકતની વ્યવસ્થાનો ભાર પણ દરેક દીકરાને પોતાને શિર નાખી દઇ પોતે કૌટુંબિક ફરજોમાંથી દારક થયા અને આત્મશુદ્ધિ ને જીવનસુકિતાના માર્ગે વળ્યા. ઘણું કરી સંવત્ ૧૮૫૦ કે બાવનની સાલમાં પોતાના કુલ પરિવાર સાથે શ્રીજી અને કાંકરોલીની જગ્યાએ ગયા. પરિવાર એટલે ખાસો પચીસ માણસનો કાજનો હતો. ગુમાસ્તા અને નોકરને પણ આ લાભ આપવા ચૂકયા નહોતા. કાંકરોલીમાં છપ્પનભોગ હતો. તે પ્રસંગનો ખાસ તાકડો સાધ્યો હતો. લગભગ બે માસ શ્રીજીમાં અને એક માસ કાંકરોલીમાં મળી ખાસા ત્રણ માસ સુધી પોતે પોતાના પરિવાર સાથે શ્રીના ધામમાં રહી ઠાકોરજીનાં દર્શન અને સેવાનો લ્હાવો લીધો અને આપ્યો. ત્યાંથી આવ્યા પછી કે પહેલાં-મને આજ તે બરાબર યાદ નથી આવતું-પરંતુ એવો જ એક બીજો અપૂર્વ પ્રસંગ-લાલ-પોતે લીધેલો અને પોતાના સકળ પરિવારને તેમણે આપ્યો હતો. આપણા શ્રી ઇષ્ટદેવના મહોત્સવ-કાર્તિક શુદ્ધ ૧૨-ઉપર સૌને તેડી મયા અને સાબરમતી કિનારે આવેલી જાંચી ટેકરી ઉપર શ્રી ઇષ્ટદેવના ધામમાં લગભગ પાંચ દિવસ શ્રી ઇષ્ટદેવની સેવામાં સમર્પણ કર્યાં. આ બે પ્રસંગોમાં તેમણે પોતાની પાસેની લગભગ અડધી રકમનો સહવ્યય કર્યો હશે. સિવાય પણ તેમના ધર્મદાનના જીદા જીદા પ્રકાર છે. ઉચ્ચ કામના મરીબ માણસોને ગુપ્ત દાન કરતા, એની વિગતો અહીં શું આપી શકાય ? પોતે પાસાબંડી, પંચીજી અને પાઘડી પહેરતા, અને અંગવસ્ત્ર રાખતા. તેઓ પહેરતા તેવા પ્રકારનાં કપડાં હરહંમેશ દાનમાં આપતા અને તે ખાતર પોતાની પાસે દરેક વસ્તુ સંખ્યાબંધ રાખતા. અનેક પ્રસંગે પોતાની પાસેનું વસ્ત્ર આપી દેતા

અને રહામાનું પોતે લઈ ઘેર આવતા. ઘેર આવ્યા બાદ તે પણ કોઈ ગરીબગરબાને આપી દેતા. એક વખત પોતાના અંગવસ્ત્રના બદલામાં કોઈનું જૂનું, મેલું ધોતીજી લઈ આવેલા; ત્યારે મારા મોટા કાકાએ તેમને ટોકેલા—ત્યારે પોતે કહેલું કે મેલું કે શટલું ગમે તેવું, બે ઘડી માટે મારે શું ? કપડાં સાથે તુળસીની માળાઓના ગંઠાની વાત તો હું ભૂલી શકું તેમ નથી. તેઓ મથુરાથી વખતોવખત તુળસીની માળાઓ જથાજથ મંગાવતા અને વહેંચતા. મારા મોટા કાકાના એક સુધરેલા સહૃદય મિત્રે તેમની પાસે માળા માગી. કહ્યું કે બાપા, મને એક માળા ન આપો ? બાપા કહે: કેમ તમે શું કરશો ? પેલા ગૃહસ્થે કહ્યું કે: હું ફેરવીશ. કાંઈ નહિ તો શુદ્ધ તુળસીની માળા તમારી પ્રસાદી તરીકે સંઘરીશ. ઉપર જઈ એક ઉપરની બારી ઉઘાડી ખૂબ મારી : ક્યાં ગયા.....ભાઈ, હોય આ માળા, ભાવથી ફેરવજો. આ પ્રકારે દાન, ગુપ્તદાન અને વસ્ત્રદાનની પ્રણાલિકા જીવનપર્યંત ચાલુ રહી—કોઈ માસમાં મોટી રકમનો ઉપાડ થઈ જતો. આ માટે કેશવલાલભાઈ તો સઘળી સ્થિતિથી વાકેફ અને બાપાની ભાવના, ભાવ યથાર્થ સમજે, એટલે એણે જ શેના ? સિવાય પણ એમની વિશાળ સમદૃષ્ટિ, એટલે તેઓ તો બાપાને ટોકે કે કહે જ કેમ ? એક વખત મને મુખ્ય ગુમાસ્તાએ શણગાર્યો. મને કહે કે બાપા પૈસા ખર્ચી નાખશે તો પાછળ મોટાં ખર્ચો કરવાં પડશે, તે શેમાંથી કરશે ? ભાઈ, (કેશવલાલભાઈ) તો ન કહે પણ તું તો કહી જો. મારી ઉમ્મર ત્યારે અઠાર વર્ષની હતી. મેં છોકરમત કરી. હું એક બપોરના દાદા પાસે ગયો. ત્યારે મેં જે કહેલું તે લખતાં આજ મારી કલ્પ ઉપડતી નથી; પણ કુટુંબકળીલા ભેગા રહેવા છતાં સંસારથી અળગા એ આત્મત્યાગિ પુરૂષે મારા કહેવાનો કાંઈ જવાબ ન આપ્યો. આ પ્રસંગને ચોથે દિવસે તો તેમણે દેહ ત્યાગ કર્યો. અને મારા જેવો અધીરો અને છીછરો મનનો માણસ સંતોષાય તેવી સારી મોટી રકમ મૂકેલી જેતાં હું અચરજ પામ્યો. હું ખરેખર

મારા મન સાથે શરમીંદો પડ્યો, અને હજીપણ એ શરમનો લાવ અને પસ્તાવાની લાગણી મારા મનમાંથી ખસતી નથી. આ પ્રકારે ધનના વિભાગ કરવા, વહેંચણુ કર્યા પછી અસુક વર્ષ સુધી પોતાની દેખરેખ નીચે યોગ્ય વ્યવસ્થા કરવી, પોતાના લાગમાં રાખેલી મુડી, આખાય કુટુંબના એક સાર્વજનિક હિતના ઉપયોગમાં ખર્ચવી, તે વધતાં રહેલી રકમનો પણ વિધવિધ પ્રકારે સહવ્યય, છતાંય પોતાના અંગનાં ખર્ચો પોતાની રકમમાંથી જ ખર્ચાય એવી છેવટની જોગવાઈ, શરીરે સશક્ત છતાં વક્રીલાત જેવા ચાલુ ધંધામાંથી નિવૃત્ત થઈ વાનપ્રસ્થ લેવું; વાચકને પૂછું કે આજ આપણે ઇચ્છીએ તોપણ એ સ્થિતિમાં મૂકાવા પૂરતા અનુકૂળ સંજોગો છે? તે જ સાથે જ્યાં ખર્ચાળ રહેણી અને સ્વાર્થિ કરણી થઈ પડી છે અને જ્યાં વિકારી વૃત્તિઓવાળું કૃત્રિમ જીવન જીવાય છે, ત્યાં એ આધ્યાત્મિક જીવન-શાન્તિની શી આશા?

વાનપ્રસ્થાવસ્થાનાં શરૂઆતનાં વર્ષો, એટલે એમ કહું તો ચાલે કે લગભગ આખો સારી રહી ત્યાંસુધી તેઓ વર્ષના કેટલાક મહિના કઠલાલ રહેતા; આકી મોટી જાગે અમદાવાદમાં કેશવલાલભાઈને ઘેર રહેતા. હવે તેઓ 'મોતીભાઈ' મળીને 'આપા'ના નામે સંજોગાતા. તે છેક એટલે સુધી કે અમો તેમના પૌત્રો પણ બીજાની સાથેની વાતચીતમાં દાદાને બદલે 'આપા'ના નામથી વાત કરતા. તેમને નિત્યનો કાર્યક્રમ જાણુવા જેવો છે. તે પણ તેમણે શરૂથી જે ધડ્યો તે જ ધડ્યો. છેક મરણની સહવાર સુધી તે જ નિત્યક્રમ પ્રભુ ઇચ્છાથી કાયમ ટકી રહ્યો. સહવારમાં ચારે ઉઠવું, ન્હાવું, ન્હાઈને ઠાકોર-સેવામાં સાત સુધી. તેમાંથી પરવારી શ્રી આચાર્યજી મહાપ્રભુજીની બેડકે જવું, ત્યાંથી દારકાનાથજી અને રણુજીડાજી થઈ લગભગ દસ સાડાદશે ઘેર પાછા ફરવું, ન્હાઈને જમવું. કેશવલાલભાઈનું ઘર વસ્તારી માણસનું અને તેમાંય મહેમાન પરાણુનો આવરો વિશેષ; એટલે નિત્ય રસોઈ તૈયાર થતાં તેમનું બાણું અલગ કાઢી લેવાતું

અને બાપા મોડાવહેલા થાય તો કાળજીપૂર્વક સાચવી રાખવામાં આવતું. પણ બાપા પોતાના નિત્યનિયમમાં ચૂકે જ કેમ? બરાબર અગ્નીઆરના સુમારે જમી પરવારી પોતાના ખંડમાં દાખલ થઈ જતા. બે વાગ્યા સુધી ધર્મપુસ્તકો વાંચતા. ઘણાં વર્ષો સુધી તેમણે રામાયણ અને શ્રીમદ્ ભાગવતનું અધ્યયન કર્યું. છેક ઉત્તરાવસ્થામાં ચોર્યાસી વૈષ્ણવતી વાર્તાનો મુખપાઠ કરતા. બે થી ત્રણ સાડાત્રણ સુધી આરામ લેતા. પાછા કથાવાર્તામાં થઈ દર્શન કરી સાંજે છ વાગે ઘેર પાછા ફરતા. રાત્રે તાબું, ઠંડું અચ્છેર દૂધ લેતા. અહોનિશ માળા તો ખરી જ. અને શ્રીકૃષ્ણશરણમમતા મંત્રોચ્ચારનું રટણ છેલ્લી ઘડી સુધી રહી શક્યું. એક જ ટંક મોજનનો તેમનો નિયમ અખંડિત ચોવીસ વર્ષ સુધી સચવાઈ રહ્યો. તેમના આચાર સાથે વિચારમાં પરિવર્તન થતુંજ રહ્યું. યુવાવસ્થા કે વકીલાતનાં વર્ષોમાં પણ તેઓ સ્વભાવે જલદ હતા, એમ કહેવાય છે; પરંતુ મને તેમના જલદ સ્વભાવનો કે કડક વાણીનો કદી અનુભવ થયો નહોતો. ઉત્તરોત્તર તેમના સ્વભાવમાં નમ્રતા અને વાણીમાં જે મીઠાશ આવી હતી તેનું માપ આટલા જ દાખલાથી નીકળી શકે છે. એ ભગવતી પુરૂષ પોતાની ચોથી પેઢી જેવા ભાગ્યશાળી થયા હતા.

એમની એ પરપૌત્રીને ઘરમાં સો ટૂંકારીઆ નામથી બોલાવતા. જ્યારે તેઓ તેને.....ખંડેન કહી બોલાવતા. એવી જ મારી એક અપંગ ખંડેન હતી. તેના નામ સાથે ખંડેન શબ્દ જોડ્યા સિવાય તેને કદી બોલાવતા નહિ. ખડોળા કુટુંબના કામના હચરકારથી આખો દિવસ થાક્યો પાક્યો ચાકર મોડી રાત્રે સૂતો હોય, તેને પરાગીએ ચાર વાગે ઉઠવું, એ કેટલું આકર્ષક લાભે! તેને દરરોજ ઉઠાડવામાં જે શાન્તિ અને ધીરજથી કામ લેતા તેના અનુભવનું વર્ણન મને હમણાં જ થોડાં વખત ઉપર અમારા એક સગા, જેઓ ઘણાં વર્ષો સુધી કેશવલાલભાઈના ઘરમાં રહેતા, તેમણે કહ્યું ત્યારે મને એ પાછલા દિવસોનાં મધુરાં સ્મરણો તાજાં થયાં. ઉમ્મર થતાં

આંખોએ પડળ આપ્યાં. એક આંખનો મોતીઓ પહેલો પાક્યો. ત્યારે બીજી આંખના આજી તેજથી પગદોડો અટક્યો નહોતો. પણ એક આંખે પાકેલો મોતીઓ કટાવતાં આંખ ગઈ અને બીજી આંખનો મોતીઓ પાકવાની શરૂઆત થઈ અને કેટલાક વખત સુધી બીલકુલ દેખાય નહિ એ અવસ્થા આવી પડી. એ સ્થિતિમાં ઘરમાં તો કાંઈ અડચણ આવે જ શાની ? પણ દેવદર્શને જવાના તેમના નિયમ વિષે ઘરમાં પ્રસંગોપાત ચર્ચા થતી અને જ્યારે ઘેર છોકરાં કે નોકર-રસોયો કોઈ જ ન હોય ત્યારે સ્ત્રીવર્ગમાંથી હરકોઈ તેમને દોરી દારકનાથજી લઈ જતાં. કેશવલાલભાઈએ બાપાને ટોક્યા હોય તો તે આ જ પ્રસંગમાં. એક દિવસ કહ્યું કે બાપા, આંખે દેખાતું નથી તો પછી મંદિર ન જવ તો ? વખતે ગાડી ઘોડાની અડકટ આવે અને કયોળુ વાગી બેસે તેટલા માટે કહું છું. એ પ્રભુપરાયણ પુરુષનો શાન્ત, ગંભીર અને આસ્થાભર્યો શો જવાબ ? ભાઈ, મને દર્શન ન થાય, પણ ઠાકોરજી તો જાણે જ કે તે મારે દાર આપ્યો હતો. અને દયારામે ગાયું છે કે:—

“તું અંતર ઉદ્દેગ ધરે તેથી કારજ શું સરે ?

ધણીનો ધાર્યો મનસુઓ હરબ્રહ્માથી નવ ફરે ;

ચિત્ત તું શીદને ચિંતા ધરે કૃષ્ણને કરવું હોય તે કરે.”

તેમ એ તો પ્રભુ કરતાહરતા છે, એ જ બચાવશે. આ જવાબ પછી કેશવલાલભાઈને કે કોઈને કાંઈ કહેવાપણું હોય જ શું ? આવા જ એક બીજા પ્રસંગમાં કેશવલાલભાઈનો પ્રયાસ મિથ્યા ગયો હતો. બાપાને દરરોજ દેવદર્શન જવા આવવાનું કહ્યું પડે તેથી એક નાની બગદગાડી રાખી. આ ગોડવણનો લાલ થોડો લીધો ન લીધો, એટલામાં જ બાપાએ એ યોગના ભાગી ફેડી. તેમની દલીલ એ હતી કે દર્શન કરવા પારકા ઉપર ચઢીને જવું એ મનમાં કંખ્યા કરે છે. બીજી વાત એ હતી કે એ બગદગાડીની પણ પરાધીનતા શી ? પણ ચાલીને જ્યાંસુધી દેવદર્શન થશે ત્યાંસુધી કરીશ,

પછી તો પ્રભુ ઇચ્છા ! તેમની આધ્યાત્મિક મનોવૃત્તિ કેટલી ઉંચી  
કેટીએ પહોંચી હતી, અને

સંસારમાં સરસો રહે, પણ મન તો મારી પાસ જી;

સંસારમાં લોપાય નહિ તેને જાણું મારો દાસ જી.

એ ચરણ પ્રમાણેનું યથાર્થ જીવન તેમણે પોતાના મન સાથે કેવું  
ઘટાવ્યું હતું, તેના દૃષ્ટાન્ત રૂપે એક પ્રસંગ અહિં આપી દઉં.  
ભક્તિરસમાંથી જ્ઞાનમાર્ગે તેમનું મન કેટલું વળ્યું છે, તે જોવા જ  
જાણું કસોટીનો એક કટોકટીનો પ્રસંગ યોજાયો હોય, એવું ખન્યું.  
સંવત્ ૧૯૫૮માં દારકાદાસ દેવલોક પામ્યા. આવો કારમો ધા  
કોષપણુ પુત્રવત્સલ પિતાને માટે અસહ્ય હોય એમાં શી નવાઇ ?  
પણુ નર્સિંહ મહેતાએ ગાયું છે કે:—

મોહ માયા બ્યાપે નહિ જેને, દ્રઢ વૈરાગ્ય જેના મનમાં રે.

તેમ ગુમાસ્તાએ ગદ્ગદ કંઠે કહ્યું કે બાપા, દાસભાઈએ દેહ મૂકી.  
બાપા કહે: ભગવદ્દુષ્ટા ! મોહમાયાથી તરી પાર ઉતરેલ શુદ્ધ દ્રઢ વૈરાગી  
મન ઉપર તેની શી અસર થાય ! જેની રંગેરમમાં આત્મવિશ્વાસ કે:—

જે ગમે જગન્નુ શુદ્ધેવ જગન્નિરાને

તે તણો ખરખરો દોક કરવા.

તે ભૌતિક પ્રસંગો ઉપર કેમ વિલાપ કરે ?

સમાજમાં ચાલતા આવેલા રૂઢ, વહેમી, રીતરિવાજો પોતાના  
કુટુંબમાંથી નાખૂદ કરવામાં સુધારકવૃત્તિએ પ્રયત્ન કર્યું હશે કે  
જિંવી ધાર્મિક ભાવનાએ, તે હું કહી શકતો નથી. ભૂત પ્રેતાદિ  
વહેમો કાઢવામાં, વકીલાત કરતા ત્યારે પણ આત્મયજ્ઞ ખૂબ  
અજમાવેલું. એવી અનેક વાતો મારાં મોટાં દોષ કહેતાં. ભૂતપ્રેત  
નામે શીરોપૂરી ખાવાની લાલસાવાળી અથવા તે જહાને સાસુ કે  
દેરાણી જેઠાણીને રંજડતી, તો કોઈ આગળપાછળનાં સમાં  
સંબંધીને હથેળીમાં નચવતી, એવી ઘણી ઢોંગી સ્ત્રીઓએ તેમનાથી  
ત્રાસીને એ ધંધો છોડ્યો. એમની આ પ્રવૃત્તિમાં ગુજરાતના આદર્શ



સુધારક રાં ૦ ૫૦ લાલશંકરભાઈના સહવાસની અસરનું પરિણામ હોય એવો મને ભાસ થાય છે. સિવાય માતા વાવવાં, માતાનાં નૈવેદ્ય કરવાં, ગોરણીઓ કે પૂર્વજીવ્યાંને નામે જન્મવું-જન્મકવું, એ રિવાજોને કુટુંબમાંથી સમૂળ બંધ કરવા, એ સૌ તેમના ચૂસ્ત ધાર્મિક વિચારોનું પ્રતિબિંબ છે, એમ મને સૂક્ષ્મ વિચાર કરતાં લાગે છે.

આવા એક ભક્તિભાવપરાયણ પુરૂષના જીવનના સરખા ચાર વિભાગ પાડી શકાય. સત્તાવીસ વર્ષની ઉંમરે કમાવું શરૂ કર્યું; છત્રીસ વર્ષ ધનપ્રાપ્તિની પ્રવૃત્તિમાં ગાળ્યાં; ચાર વર્ષ તેની યોગ્ય વ્યવસ્થા પાછળ આપ્યાં અને પૂરાં વીસ વર્ષ વાનપ્રસ્થ ભોગ્યું-આમ આદર્શ આર્યજીવનને શોભે તેવું નિર્ભળ વિભાગી આશ્રમ જીવન ગાળી ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ સાધી અમારા કુટુંબનો-સમાજની વિશાળ દૃષ્ટિએ કહેવાની હિંમત નથી કરતો-દેવી પુરૂષ સંવત્ ૧૯૬૦ના શ્રાવણ શુદ્ધ ૧૦ની સહવારે દશ વાગે દેવલોકને પામી ગયા.

માંદાસાજ કોઈએ કાંઈ બળ્યું નથી. સહવારના નિત્યક્રમ મુજબ ચારે ઉઠ્યા, દેવસેવાથી પરવારી શ્રીઆચાર્યજી મહાપ્રભુજીની બેઠકે જઈ આવ્યા. શરીરમાં મૃત્યુની શિથિલતા આવી ગઈ હશે. દ્વારકાનાથજી દર્શનનેા સમય પૂરો થતાં ટેરો પડી ગયો. મુખ્યાલતે કહ્યું કે આજ તો દર્શન કરવાં જ. દર્શન કર્યાં. હજી શ્રી રણછોડજીનું ધામ બાકી હતું. ત્યાંથી ત્યાં ગયા. શ્રીરણછોડજીનાં એ દેહે છેલ્લાં વંદન કર્યાં તે જ કર્યાં. મંદિરના ચોકમાં પાછા ફરતાં ચકરી આવી, બેસી ગયા અને ત્યાં જ સમાધિસ્થ થયા.

કુટુંબમાં હજી પણ એ પુન્યશાળીનું પુન્ય તપે છે.

આ સંસાર-સરોવરે, અમૃતરસ છલકાય;  
સર્જન કારણ સત્ત્વ તે, આત્મજનોને પાય.



સ્વયંસમરણો

સ્વ૦ કેશવલાલ મોતીલાલ પરિખ



કલોલ

## શ્રી. કેશવલાલ મોતીલાલ પરિખ

જન્મ:

વૈકુંઠવાસ:

શીતળા સપ્તમી, સંવત્ ૧૯૦૬

તા. ૨૬: ૧૨: ૧૯૦૭

પૂર્વ પૃત્તાન્ત—૨૪. કેશવલાલ કંઠલાલના વતની હતા. કંઠલાલ ખેડા જિલ્લામાં કપડવણજ તાલુકાનું, મહેર નદીને કાંઠે આવેલું એક સુંદર ગામ છે. કંઠલાલ-માનેરનો વીસા ખડાયતાનો એક્ટો છે, તેમાં બસો બાસઠ અને બસો બેતાલીસ એવા બે વિભાગ છે. નાતના કારભારમાં તેમના કુટુંબે આગેવાનીભર્યો ભાગ લીધો હતો, અને લે છે. તેમના કુટુંબીઓ ‘પટવા’ના નામથી ઝોળખાય છે, તેનું કારણ એમ માનવામાં આવે છે કે તેમના પૂર્વજે અમદાવાદમાં પટવાનો ધંધો કરતા હતા. ૨૪. કેશવલાલના દાદાનું નામ મૂળજીભાઈ હતું.

મૂળજીભાઈને ત્રણ દીકરા હતા, મોતીલાલ, હીરાચંદ અને ધનંદાસ. ત્રણે મોટી ઉમ્મરના થયા, એટલે તેમને ધંધે વળખાડવાની

શીકર વડીલને નિરન્તર રહ્યાં કરતી. કપડવંજના એક જૂના સંબંધી શેઠ કાળીદાસ જીવજીદાસ મોતીલાલને પોતાની સાથે લઈ ગયા. કાળીદાસ શેઠ તે વખતે ઘોઘામાં સદર અમીન હતા. તેમના સહવાસમાં રહી તેમણે કાયદાનો અભ્યાસ કર્યો અને વકીલની પરીક્ષા પસાર કરી, તા. ૭ મી એપ્રિલ સને ૧૮૫૨ ના રોજ અમદાવાદ જીલ્લામાં વકીલાત કરવાની સચુંદ મેળતી અને તેમણે પ્રમાણિકપણે એકનિષ્ઠાથી છવીસ વર્ષ સુધી ધંધુકાની કચેરીમાં વકીલાત કરી, તથા પોતાના ડેટલાક ખાસ ગુણોના પ્રતાપે તેમણે કીર્તિ અને ધન સંપાદન કર્યાં.

મોતીલાલ વકીલ થયા. તેમને પગલે ચાલી તેમના સૌથી ન્હાના ભાઈ દેશવદાસ પણ વકીલ થયા. તેમણે કપડવંજમાં વકીલાત કરેલી. આ રીતે કડલાલના એકઠામાં મોતીલાલ પહેલા જ સુત્રદી તરિકે બહાર પડ્યા અને કુટુંબને તે માર્ગે દોર્યું. આ કુટુંબમાં કેશવલાલનો જન્મ થયો હતો.

**જન્મ, લગ્ન:**—કેશવલાલનો જન્મ સંવત્ ૧૯૦૯ ના શ્રાવણ સુદ સાતમને શુક્રવારના રોજ થયો હતો. સંવત્ ૧૯૦૮ માં તેમના પિતાને વકીલાતની સચુંદ મળી અને બીજી સાલમાં પુત્રપ્રાપ્તિ થઈ, એ સુયોગ કુટુંબની અભિવૃદ્ધિ રૂપ લેખાયો. કેશવલાલનો જન્મ થયો ત્યારે તેમનાં બહેન દીવાળીની ઉંમર ત્રણ વર્ષની હતી. તેમને ત્રણ બહેનો અને બે ભાઈઓ હતા.

કેશવલાલનું લગ્ન સંવત્ ૧૯૨૧ ની સાલમાં એટલે ૧૬૫ બાર વર્ષની ઉંમરે થયું હતું. તેમનાં પત્નીનું નામ કૃષ્ણા ઉર્ફે જડાવ હતું. અ. સૌ. જડાવને ત્રણ સંતાન થયાં. બે પુત્રીઓ અને એક પુત્ર. દુર્ભાગ્યે પુત્ર બે વર્ષની ઉંમરે દેવલોક પામ્યો. તેના શોકમાં પ્રેમાળ માતા માંદી પડી. દિવસે દિવસે મંદવાડ વધતો ગયો. શરીર તદ્દન નબળું પડી ગયું. તેવામાં અકસ્માત્ આરીએથી પડી ગયાં અને અઘણે ઓચિનત્ મોત નીપજ્યું.

નાની ઉમ્મરમાં થએલાં લગ્ન, પોતાને કેળવાયલા અને સુધરેલા માનતા કેશવલાલને વિદ્યાર્થી અવસ્થામાંથી જ રૂચ્યાં નહોતાં, તે એટલે સુધી કે સંવત ૧૯૨૯ ની સાલમાં ફરી લગ્ન કરવા તૈયાર થએલા અને વડીલોથી છાના પોતાના બે મિત્રો સાથે ‘ગુણીઅલ અને ચાલાક’ કન્યાની શોધમાં મુસાફરીએ ચઢેલા. પિતાની મરણ વિરૂદ્ધતા આ કાર્યની ‘સજા’ તરિકે પોતે વડીલો-પાજીત મિલકત ઉપરથી હાથ ઉઠાવી આ સાહસ ખેડવા બહાર પડેલા. એટલી હદ સુધી એ તરંગી યુવાવસ્થાના મદમાં ધસડાએલા. થોડેક કાળે એમનો એ ઉમરો શાન્ત થયો અને ઉમ્મરની સાથે વિચાર અને વર્તનમાં ગંભીરતા અને ડાઉકાઇ આવ્યાં, અને એમની સંસારયાત્રાની ગાદી ચીજે પડી. આ સંઘ પશુ ઠેઠ પહોંચ્યો નહિ. પરાણે ચાલતી કરેલી ગાદી અધવચ્ચ લાગી પડી. અ. સૌ. જડાવ અકસ્માત ગુજરી ગયાં. આ વખતે કેશવલાલનો ઉમ્મર ૩૯ વર્ષની હતી. અ. સૌ. જડાવના જવા પછી ઘરમાં કોઇ આધેડ રહ્યું નહિ. વસ્તારમાં બે દીકરીઓ, તે પશુ ન્હાની ઉમ્મરની; આ રીતે ઘરની લગામ ગુમાસ્તા અને ચાકર નોકરના હાથ જઇ પડી. ફરી લગ્ન કરવાં એ સંસારસુધારાના હીમાયતીને છાજતું નહોતું. જ્યારે બીજી તરફ ઘરની આંતરિક વ્યવસ્થા છેક જ ચૂંથાઇ ગઇ હતી. આખરે મને કે કમને બીજીવાર લગ્ન કરવાના ઠરાવપર આવવાની જરૂર પડી અને સને ૧૯૯૨માં બીજીવારનાં લગ્ન કર્યાં. આ બાઇનું નામ દીવાળી હતું. તેમને પેટ કાંઇ સંતાન નહોતું.

કેશવલાલની કેળવણી તે વખતના સાધનો અને રિવાજને અનુસરી ધૂળીઆ નિશાળથી શરૂ થએલી. બાદ ગુજરાતી સાત ધોરણ અને એકાદ બે અંગ્રેજી ચોપડીનો અભ્યાસ ધંધુકામાં કરેલો, ત્યાંથી અંગ્રેજીના વધુ અભ્યાસ અર્થે પંદર સોળ વર્ષની ઉમ્મરે અમદાવાદ આવી રહ્યા. પ્રથમ ઢાલનીપોળમાં પાનાનાગરની ખડકીમાં તેમના બાપનાં ફેર્ડ બાઇ હરકારને ત્યાં રહેતા, જમતા અને

ખાડીઆ આન્ય સ્કૂલમાં વિદ્યાભ્યાસ કરતા. ‘ હરિકૌઠ હોંશિયાર, ચાલાક અને કરકસરીઆં પણ બહુ જ ભલાં હતાં. ’ એક પ્રસંગે, હરિકૌઠ કેશવલાલ સાથે ચરબડી પડ્યાં. કેશવલાલ તેથી રીસાયા અને કાજીના ધાગા તરફ બૂંગળીની પોળમાં એક પટેલનું ઘર બાંડે રાખી જીદા રહ્યા. ત્યાં પોતે હાથે રસોઈ કરી, જમી-નિશાળે જતા, તેમનો સ્વતંત્ર મિત્રજ ન્હાનપણના આવા એક નજીવ પ્રમંથથી પણ જણાઈ આવે છે. તેઓ અમદાવાદ આવ્યા બાદ તેમના કાકાના દીકરા ચુનીલાલ પણ અંગ્રેજી અભ્યાસ કરવા અમદાવાદ આવ્યા. તેઓ પણ તેમની સાથે જ હરિકૌઠને ત્યાં રહેતા. તે દરમિયાન લેખકનો સ્વતંત્ર ધંધો આદરી આપખળથી નામના કાઢવાની લાલસાએ વિદ્યાભ્યાસ છોડી દઈ, સંવત ૧૯૨૮ના કાર્તિક માસમાં વડીલોની રજા લીધા વગર મુંબઈ નાડા. તેમની સાથે તેમના કાકાના દીકરા ચુનીલાલ અને એમના એક સ્નેહી રા. કેશવલાલ મનસુખરામ પણ હતા. મોહનરામ દત્તપતરામ કરીશ્વરે પાછળથી આવવાનું વચન આપેલું. આ ઉત્સાહી તરૂણ લેખક-મંડળ પોતે સ્વતંત્ર ધંધો આદરી કાર્તિક અને ધન સંપાદન કરે તે પહેલાં રા. કેશવલાલ મનસુખરામ પોતાના ભાઈના અવસાનથી અને કેશવલાલ અને ચુનીલાલ બન્ને-તખીઅત બગડવાથી પાછા આવ્યા. આ સાહસ વડીલોને બીજકુલ રૂચ્યો નહિ. તેમના પિતા-શ્રીએ આ વિષેના ઠપકાના કાગળમાં લખેલું કે ‘ બચુનું ન હોય તો ઘેર આવી રોજગાર ચલાવો; શહેરમાં રહી કોઈ રોજગાર ઉદ્યમ કરવામાં કંઈ ફાયદો નથી અને તમે આખરમાં ખામી પાડશો, એવાં તમારાં આચરણ છે. હમારા કહા મુજબ ચાલતા નથી તે ધટનું નથી, માટે તમે બન્ને ભાઈ ઘેર આવજો. ’ આથી તેઓ ઘેર આવ્યા. ઘર આગળ ગુજરાતી કાયદા વાંચી વકીલની પરીક્ષામાં બેઠા, પણ તેમાં નપાસ થયા. એટલે ફરી પાછા અમદાવાદ ગયા. સરકારી હાઈસ્કૂલમાં દાખલ થયા અને અંગ્રેજી અભ્યાસ પાછો ચાલુ કર્યો,

અને સને ૧૮૭૭-સંવત્ ૧૯૩૨ ની સાલમાં મેટ્રિકની પરીક્ષામાં બેઠા. પણ તેમાં નિષ્ફળ નિવડ્યા. વર્ગમાં તેમનો નંબર પહેલો હતો. અગ્રેજ અને ગણિત એ બે વિષયોમાં ઘણા હોશિયાર ગણાવા છતાં પરીક્ષામાં નપાસ થયા. આ વાત તેમને તેમ જ તેમના ગુરૂને બહુ સાધી. તે સંબંધે યુનિવર્સિટી સાથે ખૂબ લખાણ ચાલ્યું. છેવટમાં ગુરૂ ચેલા બન્ને તપાસ માટે મુંબઈ ગયા, પણ કાંઈ પત્તો લાગ્યો નહિ. બીજા વર્ષમાં મેટ્રિકનો અભ્યાસ જારી રાખ્યો, સાથે સાથે કાયદા વાંચી વકીલની પરીક્ષામાં બેસવા તૈયારી કરી. મેટ્રિકની પરીક્ષામાં ઉંચે નંબરે પાસ થયા. ત્રીજે મહિને વકીલની પરીક્ષામાં ફોર્ટમંદ થયા અને સને ૧૮૭૮ ના ૧૨મી માર્ચના રોજ અમદાવાદ અને ખેડાજીલ્લામાં વકીલાત કરવાની સાચુંદ મેળવી.

**વકીલાત**—કેશવલાલ અમદાવાદમાં વકીલાત કરવા આવ્યા તે સમયના સ્વ. નરભેરામ, સ્વ. ચીમનલાલ કપુરચંદ, સ્વ. જેડાલાલ હીરાચંદ, સ્વ. હીરાચંદ પીતાંબરદાસ, સ્વ. વ્રજરાયભાઈ એવા એવા ધુરંધર વકીલો આગળ નવાસવા માણુઓ શો ધડો ? કેટલાક તેા તેમના પિતાની હારના વકીલો હતા. તેમાંય વળી કેશવલાલની ન્હાની ઉમ્મર, ઠીંગણું કદ અને પાતળું શરીર; તેથી ન્હાના છોકરા જેવા દેખાતા. આવા સંજોગોમાં તેમણે દઢતાથી પોતાનું કામ શરૂ કર્યું. અને જેમ જેમ વખત જતો ગયો તેમ તેમ ઉલ્લોમ, ખાંત અને પ્રમાણિકપણે પોતાના વકીલાતના ધંધામાં નામના મેળવતા ગયા. ખાસ કરી સાક્ષીઓની તપાસ અને ઉલટતપાસમાં તેઓ બહુ નિપૂણ ગણાતા. તેમ જ તેમનું લખાણ શુદ્ધ, સરળ અને અસરકારક લેખાનું. વકીલ તરિકેની તેમની યશસ્વી કારકિર્દી વિષે ડિ. જજજ મિ. એસ. એચ. ફિલપોટ્સ, મિ. ઝિમન તેમ જ મિ. દયારામ ગિડુભલે પ્રસંગોપાત પ્રશંસનીય નોંધ કરેલી છે.

વકીલ તરિકે તેમણે જેમ જાતમહેનત અને ખાંતથી સારી પ્રતિષ્ઠા મેળવી હતી, તેમ વકીલમંડળમાં સૌ કોઈની સાથે તેઓ



બ્રાતૃભાવ રાખતા. તેઓ ડિસ્ટ્રીક્ટ લૉ લાઇબ્રેરી સ્થપાઇ ત્યારથી તેના જીવનપર્યંત માનદ મંત્રી હતા.

**લેખક**—કેશવલાલભાઇ ગુજરાતી સાહિત્યના ભક્ત હતા, તેમને અચપણથી લખવા વાંચવાનો શોખ હતો. તેમના જમાનામાં લેખકો અને કવિઓનો સમાજમાં જે વા વાંચેલો, તેના વમળમાં એ પણ પડેલા, એમ તેમના વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં લખેલા કેટલાક છૂટક લેખો, કવિતાઓ અને તેમના મિત્રોને ગદ્ય અને પદ્યમાં લખેલા પત્રો ઉપરથી જણાય છે. તેમના આ બધા લેખોમાં દલપત-શૈલીનો ચોખ્ખો લાસ છે. છેક ન્હાનપણમાં લેખકનો સ્વતંત્ર ધ્વજ કરી જાહેરી માળવી એવા હેતુથી તેઓ મુંઝાઈ જઈ રહ્યા હતા. તેમને લખવાનો સારો પરિચય હતો, અને તે તેમણે જીવનપર્યંત જાળ રાખેલો.

‘ટૂંટિયા’ વિષે કવિતા, છૂટક ગેયકાવ્યો તથા કબોડા દુઃખદર્શક નાટક જેવી તેમની વિદ્યાર્થી અવસ્થાની કૃતિઓ ઉપરાંત કેશવલાલ-ભાઇની વિદ્યાર્થીજીવનમાંની વધુ પ્રવૃત્તિ તે ‘ભોમીઓ’ નામે પખવાડિક પત્ર છે. આ પત્ર એક ‘શ્રીપુર સત્ય માર્ગ’ દર્શક સભા’ ને અંગે બહાર પાડવામાં આવેલું. તેના તંત્રી સ્વ. મોહનલાલ દલપતરામ કવિ અને સ્વ. કેશવલાલ હતા. આ પત્ર ચંદ્રોદય પ્રેસમાં છપાતું. થોડાક અંકો બહાર પડેલા, પણ તેના કાંઈ પત્તો લાગ્યો નથી.

કોહડાસંગ્રહ પણ વિદ્યાર્થીજીવનમાં જ લખાયેલો. આ પુસ્તકના ત્રણ અંક બહાર પડ્યા છે. પહેલા અંકમાં ગુરૂવચન ભરેલા, મોટે મણુવાના અને ઝીણી બુદ્ધિથી વિચાર કરવા યોગ્ય ૭૩ દાખલા, તેની રીત, ખુલાસા અને જવાબ સાથે આપ્યા છે. બીજા અંકમાં ૬૨ દાખલા છે. ૬૨ દાખલા રમુજ, ગંભીર અને જ્ઞાન આપે તેવા છે. દાખલા તરીકે (દાખલો પાંચમો) મણુ મણુનાં બે મેંતો મેંતી, અધ અધ

મણુનાં એ મે'તુલાં; હોડી ઝીલે મણુ ભાર, તે ઉતારે સામે પાર.  
( પણુ હોડી ખાલી જાય નહિ. ) ત્રીજા અંકમાં પાંચ જ દાખલા  
છે, તે બધા ગુંચવણુભર્યા સંગાધના પ્રશ્નો છે. આ પ્રકારનું આ  
પહેલું અને એક જ પુસ્તક આખા સાહિત્ય લઠોળમાં છે. આ ન્હાનું  
પુસ્તક તેઓશ્રીના ગણિતમાં સંગીત જ્ઞાનનો, અને ઝીણી શુદ્ધિ,  
તેમજ ઉદ્યોગી અને ખંતીલા સ્વભાવનો સારો પુરાવો રજૂ કરે છે.

વિદ્યાર્થી-અવસ્થા વટાવ્યા બાદ વડીલાતના ધંધામાં ગુંથાયા  
પછી પણ કેશવલાલભાઈની કલમ તો ચાલુ જ રહી. સને ૧૮૮૩માં  
સંસાર સુધારાની ભાવનાથી તેમણે લખેલી ' શુદ્ધિ અને રૂઢિની  
કથા ' ' કદમાં નાની પણ ગુણમાં મોટી ' છે. માત્ર બત્રીસ પાનાંની  
છતાં આજકાલનાં ધણાંખરાં પુસ્તકો છપાય છે તેનાં ત્રણસે વીસ  
પૃષ્ઠ કરતાં પણ એ વધારે કીમતી છે, એવો આપણા સમર્થ ટીકા-  
કાર સ્વ. નવલરામભાઈનો અભિપ્રાય હતો. ' વાર્તાના રૂપમાં છતાં  
એ વાર્તા નહિ પણ રૂપકગ્રંથી એટલે મહારૂપક છે. ' ' રંગભૂમિને  
ઘટતા વર્ણનથી આ રૂપકને કેટલું રસિક કરવામાં આવ્યું છે, તે  
જાણવાને માટે અમે એ ચોપડી જ વાંચવાની લક્ષામણુ કરીએ  
છીએ. આ પુસ્તકની ભાષા અત્યંત રૂઢ, સરળ, બહુધા શુદ્ધ અને  
રસભરી છે. રસની સાથે આ ચોપડી વાંચવાથી ડગલે ડગલે બોધ  
અને વિચાર કરવાનું મળે છે. એ સત્રજાએ વાંચવા જોગ છે એમ  
તો કહેવાની જરૂર જ નથી. '

ભરતખંડના માજી લોકપ્રિય ગવર્નર જનરલ અને વૉઇસરાય  
ના. માર્કિસસ ઓફ રિપને તા. ૧૮ મી માહે મે સને ૧૮૮૨ ના  
રોજ સ્થાનિક સ્વરાજ્યનો હક્ક બદલ્યો, તે સંબંધે સમાજને સવિસ્તર  
માહિતી આપવાના હેતુથી ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીએ ' સ્થાનિક  
સ્વરાજ્ય ' વિષે સારામાં સારો નિબંધ લખનારને શ. ૨૦૦) નું  
છનામ આપવાની યોજના પ્રકટ કરી. શુ. વ. સોસાયટીના આ

નિબંધના પરીક્ષક મંડળ પાસે આવેલા બધા નિબંધોમાં સ્વ. કેશવલાલનો નિબંધ મંજૂર થયો અને પુસ્તક રૂપે તે સોસાયટીએ પ્રકટ કર્યો હતો. સ્થાનિક સ્વરાજ્ય વિષેના તેમના ઊંડા અભ્યાસની આથી પ્રત્યક્ષ પ્રતીતિ થાય છે.

સન ૧૮૮૬ના જાન્યુઆરીની પંદરમી તારીખે તેમણે ‘અમદાવાદની આરોગ્યતા અંક ૧ અથવા રા. બ. રણછોડલાલ છોટાલાલની સ્મરણાર્થ’ યાદ વગેરે ઉપર કેટલાક વિચારો એ વિષે એક નિબંધ લખ્યો હતો.

આ નિબંધમાં તેઓશ્રીએ મરણપત્રો, મરણપ્રમાણ, તેનાં કારણો, ખીજા શહેરોના મરણપ્રમાણ સાથે સરખામણી, ગટરની આવસ્યકતા, ગટરવાળાં શહેરોની આરોગ્યતા, પાણીના નળ, વસતિનું ઘાડપણું વગેરે બાબતોનો વિસ્તારથી સ્ફોટ કર્યો છે.

આ ઉપરથી જણાય છે કે તેમણે વિવિધ વિષયોમાં લખવાની હિમ્મત કરેલી. આવા નિબંધો ઉપરાંત તેમણે સને ૧૮૮૮ ની સાલમાં ‘અપકૃત્ય શાસ્ત્ર’ નામે કાયદાનું પુસ્તક રચ્યું. તેમણે કાયદાનાં બે પુસ્તક લખ્યાં છે. તેમનું ખીજું પુસ્તક તે ડિસ્ટ્રીક્ટ મ્યુનિસિપલ એક્ટ છે.

આ જ સાલમાં તેમણે ‘જરદાસની જાન’ નામે કોઈ વાર્તાનું પુસ્તક છપાવેલું, એમ કાણકા સંગ્રહની ખીજા આવૃત્તિના છેલ્લા પાને કર્તાએ લખેલાં પુસ્તકોની જાહેરખબર ઉપરથી જણાય છે. જરદાસની જાનમાં તેઓ કેને તેડી ગયેલા તે પુસ્તક પ્રાપ્ત થયું નથી, તેથી કહી શકાતું નથી.

ત્યારપછી તેમણે સને ૧૮૯૩ ની સાલમાં ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી માટે ‘બોજન વ્યવહાર ત્યાં કન્યાવ્યવહાર અથવા રાટી ત્યાં બેટી’ નામે એક મોટો નિબંધ લખ્યો. આ પુસ્તકમાં જેમની સાથે જમવાનો વહેવાર રાખી શકાય તેમની સાથે કન્યા આપવા

બેવાનો વહેવાર રાખી શકાય તે સશક્ત છે ; એટલું જ નહિ, પણ પ્રાચીન કાળમાં એ રિવાજ રૂઢ હતો એમ સપ્રમાણ પ્રતિપાદન કરવાનો તેમણે ઠીક પ્રયાસ કર્યો છે. પરસ્પર ભોજનવ્યવહાર ત્યાં કન્યાવ્યવહાર હોય તો સામાજિક ઉન્નતિ, અને દેશની અભિવૃદ્ધિ થાય, એવી એમની દૃઢ માન્યતા ગુજરાતી આલમ આગળ મૂકવા આ નિયંધદ્વારા તેમણે સમગ્ર પ્રયાસ કર્યો છે.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં તેમની છેલ્લી પ્રસાદી તે મિ. ગ્લીન બાર્લોતું 'ઇન્ડિયન ઇન્ડિયા' નામના અંગ્રેજી પુસ્તકનું ભાષાન્તર છે. આ ભાષાન્તર 'હિન્દની ઉદ્યોગ સ્થિતિ' એ નામે સને ૧૯૦૭ ની સાલમાં ગુ. વ. સોસાયટી તરફથી બહાર પડ્યું છે. આ પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામાં તેઓશ્રી લખે છે કે 'યોગ્ય સમયે આ યોગ્ય પુસ્તક છે. હિન્દની ઉદ્યોગ સ્થિતિની જાગૃતિના સમયે આ પુસ્તક વખતસર છે અને તે સ્વદેશી ઉદ્યમસંપત્તિની સંવૃદ્ધિને ટેકા આપશે. \* \* આ પુસ્તક કોઇ વાંચકને ખરા સાહસના માર્ગ ઉપર દોરી એકાદ નવા ઉદ્યોગ માટે ઉત્તેજિત કરશે, તો અમારા શ્રમનું સાર્થક થયું માનીશું.' આ ઉપરથી તેમના હૃદયમાં રહેલી દેશદાઝ અને સ્વદેશી ઉદ્યોગોની ખીલવણી તરફની તેમની પ્રમળ બાવના, ખુલ્લી દેખાઇ આવે છે. પોતે લખ્યા મુજબ હુનર ઉદ્યોગથી પ્રવૃત્તિમય જીવન, આ પુસ્તક લખતા હતા તે અરસામાં તેઓ માળતા હતા. કોઇ વાચક નવા ઉદ્યોગ માટે ઉત્તેજિત થઇ, કોઇ નવા સાહસમાં પડે તે પહેલાં તેઓ પોતે જ અનેક હુનર ઉદ્યોગની યોજનાઓ ધડી રચ્યા હતા. પરંતુ દૂરેવે એ નવીન યોજનાઓ અમલમાં મૂકાઇ પગભર થાય તે પહેલાં તેઓ દેવભોઝ પામ્યા. આ રીતે તેમની અનેક યોજનાઓ અને તે સાથે બાંધેલી લાંબી આશાઓ તેમના સ્થૂળ દેહ સાથે લોપ થઇ ગઇ.

પુસ્તકો ઉપરાંત કેશવલાલભાઈએ સને ૧૮૯૨ ના જન્યુઆરીમાં ‘ પ્રભા ’ નામે માસિકપત્ર બહાર પાડેલું. તેના બીજા પુસ્તકના પાંચ અંક અમને પ્રાપ્ત થયા છે. એટલે તે પત્રમાં આવેલા તમામ લેખોનું અવલોકન કરવાનું બની શક્યું નથી. જે અંકો મળી શક્યા છે તેમાં ઇંગ્લેન્ડ બેંકોના સંસારની એક કાદંબરી, રાજ્ય પદ્ધતિ, સાતમી ઇન્ડિયન નેશનલ કોન્ગ્રેસ, સ્ત્રીઓની સ્વતંત્રતા, ધારાસભાના બંધારણમાં ફેરફાર, સાંસારિક સ્થિતિનું અવલોકન વગેરે લેખો તેમની કલમથી લખાયા હોય એમ લેખનશૈલી ઉપરથી સમજાય છે. આ પત્રનો ઉદ્દેશ રાજકીય અને સામાજિક વિષયો ચર્ચવાનો હોય, એમ આ થોડાક અંકોમાં પ્રકટ થયેલા લેખો ઉપરથી જણાય છે. તેમજ એ લેખો સ્વ. કેશવલાલભાઈના વિચારોનું પ્રતિબિમ્બ પાડે છે.

તેમની જીંદગીમાં તેમણે બીજું માસિકપત્ર સને ૧૯૦૭ ના ઓગસ્ટ માસમાં કાઢ્યું. તે દ્વારા તેમનો ઇરાદો સમસ્ત ગુજરાતને ‘ સ્વદેશી ઉદ્યોગનો સંદેશો ’ પહોંચાડવાનો હતો. તેઓ તેમના એ સંદેશાની માત્ર પાંચ ખેપમાં દેશી કારીગરી, દેશી ઉદ્યોગ, ઔદ્યોગિક સાહસો, ઉદ્યોગી નરરતનાવલી, ઉદ્યમભવન, ઉદ્યોગ સાહસની સિદ્ધાંતમાળા, હિન્દની ખેતીવાડી, વગેરે દેશદાઝની ઉડી લામણીથી લખાએલું સાહિત્ય સમાજ આગળ મૂકી ગયા છે. તે જ માસના ડિસેમ્બરમાં તેમનું અવસાન થવા સાથે તેમનો ‘ સંદેશો ’ પણ બંધ પડ્યો.

તેમની સહાયથી નીકળેલું ત્રીજું પત્ર તે ‘ બાળલગ્ન નિષેધક પત્રિકા ’ છે. અમદાવાદમાં ‘ બાળલગ્ન નિષેધક મંડળ ’ એ નામની એક ઉપયોગી સંસ્થા તરફથી તે બહાર પાડવામાં આવેલું. આ પત્ર તેમ તે મંડળ સંબંધી કાંઈ ઉપયોગી હકીકત આપવાનું સાધન ન હોવાથી વિશેષ ઉલ્લેખ કરવાનું બની શક્યું નથી.

‘ ગુજરાત અને કાઠીઆવાડ દેશની વાર્તાઓ ’ નામે બહાર પડેલા પુસ્તકમાં તેમણે કેટલીક વાતો લખી છે. જાણીતા અવલોકન-કાર સ્વ. નવલરામભાઈએ એ પુસ્તકની ભાષા સંબંધે લખેલું કે ‘ આવું શુદ્ધ ગુજરાતી આજ પર્યન્ત કોઈ પારસીએ લખેલું અમે જોયું નથી ’—વળી તેઓ ઉમેરે છે કે ‘ ભાષા એ જ આ ગ્રન્થની ખુશી હોય એમ નથી. લખનારની વિદ્વતા અને રસિકતા ડમ્મે ડમ્મે જણાઈ આવે છે. ’ આનું કારણ સ્વ. કેશવલાલભાઈના એક બાળસ્નેહી અને જાણીતા સાક્ષરશ્રી ડાહ્યાભાઈ દેરાસરી તેમના સાહિત્યમાં જણાવે છે કે ‘ એમાંની કેટલીક વાતો જાણીતા ગુજરાતી લખનાર સ્વ. કેશવલાલ મોતીલાલ વઢીલની છે. ’

આ ઉપરાંત પણ તેઓ પ્રસંગોપાત માસિકપત્રોમાં લખતા. તેમની જાહેશીના છેક પાછલા ભાગમાં તેમણે લખેલા ‘ જ્ઞાનસુધા ’ માં ‘ વામનશોકમાં પ્રવાસ ’ નાં છ પ્રકરણ બહાર પડ્યાં છે. અંગ્રેજીમાં લખાયેલી ગુલિવર્સ ટ્રાવેલ્સને મળતી આ એક રમુજ કલ્પિત વાર્તા છે. ‘ વૈશ્યપત્રિકા ’ માં ‘ પત્રમાળા ’ ના છ પત્રો ‘ બહાલા ચિન્ ’ ને સંબોધીને લખ્યા છે. આ પત્રોમાં માત-પિતા, મુરખ્ખીઓ, ભાઈમાન્ડુ, સ્નેહી સંબંધીઓ, મિત્રો, કુટુંબની સ્ત્રીઓ વગેરે પ્રત્યે એક ઉછરતા યુવાને કેમ વર્તવું—એ સંબંધે અતિ બોધક ઉપદેશ કર્યો છે.

આ સિવાય પણ પ્રકટ નહિ થયેલા લેખોમાં ‘ રામાયણનું બોધક તત્વ ’ અને ‘ આત્મારામની સંસારયાત્રા ’ તથા ‘ સ્વદેશી ઉદ્યોગના સંદેશા ’ માટે લખવા ધારેલ કેટલાક અધૂરા લેખો પૂર્ણ થયા હોત તો સાહિત્યબંડોળમાં સારો ઉમેરો થાત એમાં કાંઈ સંદેહ નથી.

આ પ્રમાણે કેશવલાલભાઈએ ન્હાનપણમાં ધારેલો ઇરાદો ધન્યર ધન્યજીએ આપી જાહેશી સુધી સતત જળવાઈ રહ્યો, એમ

પ્રત્યક્ષ દેખાઇ આવે છે. તેમને માથે અનેક મંબીર ફરજો અને નાનાવિધ પ્રવૃત્તિઓ છતાં લખવાનો પરિચય જારી રાખી, પોતાના તરફથી ગુજરાતી સાહિત્યમાં ઉપયોગી વાંચનરૂપે વારસો મૂકી ગયા છે. કેશવલાલભાઈના ‘લેખકના ધંધા’ સંબંધે આટલું અવલોકન બસ થશે.

સંસારસુધારક—કેશવલાલભાઈના જીવનનું એક ખીળું લક્ષ્ય તે સંસાર સુધારણાનું હતું. તેઓ જન્મથી જ એક સુધારક હતા, એમ કહેવું એ કાંઈ અતિશયોક્તિ લેરેલું નહિ કહેવાય. ન્હાનપણમાં જ તેમને પોતાની જ્ઞાતિના એકઠાનું બંધારણ બેડી રૂપ લાગેલું અને તે તોડવા તેઓ તત્પર થએલા, એવું તેમણે તેમના પિતાશ્રી ઉપર લખેલા એક કાગળ ઉપરથી જણાય છે. ઉપરાંત સમર્થ ટીકાકાર સાક્ષરશ્રી નવલરામે વખાણેલી ‘બુદ્ધિ અને રૂઢિની રૂઠા,’ ‘ભોજનવ્યવહાર ત્યાં કન્યાવ્યવહાર’ ‘કળેડાં દુઃખ દર્શક નાટક’ બાળલગ્ન નિષેધક પત્રિકા, તથા ખીજા કેટલાક લેખો આ દિશામાં તેમના વિચારોનો સારો ખ્યાલ આપે છે.

ગુજરાતના અગ્રગણ્ય લેખાતા સુધારકોની સાથે રહી તેમણે પ્રથમ આપણા દેશની સાંસારિક સ્થિતિ સુધારવા તથા બાળલગ્ન અટકાવવા એક ‘બાળલગ્ન નિષેધક મંડળ’ સને ૧૮૮૮-૯૦ ના અરસામાં સ્થાપેલું અને તેને અંગે એક પત્રિકા કાઢી હતી. પોતાના છોકરાને સોળ વર્ષ પહેલાં નહિ પરણાવવાની અને વર કન્યા વચ્ચે કમીમાં કમી પાંચ વર્ષનો તફાવત રાખવો, આવી બે આકરી પ્રતિજ્ઞાઓ લેનાર જ આ મંડળનો સભાસદ થઈ શકતો. છતાં પણ આશરે ત્રણસો સભાસદો આ મંડળમાં જોડાયા હતા.

આ મંડળને પાછળથી ‘ગુજરાત હિન્દુ સંસાર સુધારા સમાજ’ના રૂપમાં ફેરવી નાખવામાં આવેલું. સમાજના ત્રિમાસિક હેવાલ ઉપરથી જણાય છે કે બાળલગ્ન અટકાવવા, લગ્ન આદિ પ્રસંગોએ

કરવામાં આવતા મોટા વરાનાં ખર્ચો ઘટાડવા, સ્ત્રી કેળવણીની વૃદ્ધિ કરવા અને એકંદરે સમાજમાં પેસી ગએલા ખોટા રિવાજ અટકાવવા ગુજરાતમાં ગામેગામ ફરી લોકોને ઉપદેશ કરવાની ધારણા તે વખતના સમાજના સ્થાપકોએ રાખેલી. આ ઉદ્દેશ પાર પાડવા માટે કેશવલાલભાઈએ નડીઆદ મુકામે એક ભાષણ તા. ૨૫ મીના રોજ કન્યાવિક્રય ઉપર અને ખીણું તા. ૨૬ મી મે સને ૧૮૮૮ ના રોજ સ્વર્ગસ્થ સાક્ષરશ્રી ગોવર્દનરામભાઈના પ્રમુખપણા નીચે બાળલગ્ન અટકાવવા વિષે-એમ બે ભાષણો આપેલાં. તેમજ આ મંડળના એક ઉત્સાહી મંત્રી રા. કવિ ગણપતરામ રાજરામે ઉમરેઠ, ગોધરા, ઠાસરા વગેરે સ્થળોએ જઈ ભાષણ આપેલાં, તેનો વૃતાન્ત ત્રિમાસિક હેવાલમાં છપાયો છે. આ ઉપરથી સહજ જણાય છે કે સંસાર-સુધારાના કાર્યમાં સ્વ. કેશવલાલભાઈએ યથાશક્તિ જિગર રેડ્યું હતું.

સંસારસુધારાની દૃષ્ટિથી પોતાની જાતિને સુધારવા તેમણે કેટલાક પ્રયત્નો કરેલા. તેને અંગે ભાષણો કરેલાં, ચોપાનીઆં છપાવેલાં અને અનેક પ્રસંગે ચર્ચાઓમાં ઉતરેલા ; પરંતુ આ દિશામાં તેમના સઘળા પ્રયાસ નિષ્ફળ ગએલા. જો કે તેમણે કરેલી સૂચનાઓમાંની થોડીક જાતિના રીતરિવાજોમાં દાખલ થએલી હાલ જોવામાં આવે છે.

સંસારસુધારાના એ ચુસ્ત હિમાયતીએ પોતાની જીંદગીમાં પ્રસંગોપાત અનેક હિમ્મતભર્યા પમલાં બર્યાં હતાં. પોતાના નાના ભાઈ જેઠાલાલને સને ૧૮૯૩ ની સાલમાં બેરિસ્ટર થવા ઇચ્છાંડ મોકલ્યા હતા. આ રીતે તેમણે ખડાયતા જાતિમાં પરદેશગમનનો પ્રતિબંધ તોડવાની પહેલ કરી હતી. બદલે ગુજરાતની સમસ્ત વણિક કોમને માટે પરદેશગમનનો માર્ગ ખુલ્લો કરી આપવાનું માન કેશ-લાલભાઈને જ ધટે છે. પોતાની જાતિના એકડાનું બંધન તોડી પર-એકડામાં કન્યા આપવાની હિમ્મત પણ તેમણે કરેલી. પોતાની દીકરીઓને ઉચ્ચ કેળવણી આપવાની તથા કુટુંબની મોટી, ઉમ્મરની



ત્રીજોને ઘેર શિક્ષણ આપવાની યોજના તેમણે કરેલી. એકંદરે સ્વ. કેશવલાલભાઈએ જીવનભર મન, વચન અને કર્મે કરી સંસાર સુધારાની સખળ હિમાયત કરી છે.

**ઔદ્યોગિક પ્રવૃત્તિ**—દેશની ઉન્નતિ તરફ તેમનું વલણ અતિ ભારે હતું. દેશમાં ઉદ્યોગની પ્રવૃત્તિ અને દેશી કારીગરીના ઉત્તેજન વિના દેશની ઉન્નતિ નથી, એવી એમની દૃઢ માન્યતા હતી. પોતાના સ્વભાવ પ્રમાણે તેમણે આ માન્યતા અમલમાં મૂકવા, અને અમદાવાદમાં એક નવીન ઉદ્યોગ દાખલ કરવાના હેતુથી ‘અમદાવાદ મેટલ ફેક્ટરી’ નામનું એક કારખાનું સને ૧૮૯૩ ની સાલમાં સ્થાપ્યું. આ કારખાનાનો આખો ઇતિહાસ અને અન્ત ભારે દુઃખદ છે. આ કારખાનામાં સંચાલી તાંબા-પીત્તળનાં વાસણ બનાવતાં. કારખાનાનાં સરવૈયાં ઉપરથી જાણાય છે કે સને ૧૮૯૫ ની સાલમાં કામની શરૂઆત થએલી અને સને ૧૮૯૭ ની સાલ સુધી કારખાનાનું કામ ધમધાકાર ચાલ્યું. નફો પણ મુડી અને નવા ઉદ્યોગના પ્રમાણમાં સારો થતો. સને ૧૮૯૮ માં મરકી શાદી નીકળી અને ૧૮૯૯ માં બચંકર દુષ્કાળ પડ્યો, તેની અસર કારખાના ઉપર થઈ. ઉપરાઉપરી ખરાબ વર્ષો આવવાથી તાંબા-પીત્તળના ભાવ ગગડી ગયા, વકરો મોજો પડી ગયો, અને કારખાનું નફો કરતું બંધ થયું. પરિણામે કારખાનામાં તાંબા-પીત્તળનાં વાસણ બનાવવાનું કામ બંધ કરવાની જરૂર પડી, અને લગભગ ૧૮૯૯ થી ૧૯૦૨ ની સાલ સુધી આ કારખાનું તે રીતસર વેપારની દૃષ્ટિથી કામ કરતું કારખાનું નહિ, પણ એક પ્રયોગશાળા બની રહી. તાંબા-પીત્તળનાં વાસણને બદલે શું બનાવવું; કયું ધાતુનું કામ ચાલુ કરવું અને કયું શાખામાં સારો નફો મળશે, તેના એક પછી એક અનેક અખતરો અજમાવવા પાછળ સ્વ. કેશવલાલભાઈ તન, મન અને ધનના ભોગે ખંત અને દૃઢતાથી મંડયા રહ્યા. આ અખતરોના પરિણામમાં

લોખંડનો ઉદ્યોગ હાથ લાગ્યો. લોખંડ કામમાં નફો પ્રમાણમાં સારો જણાયો, તેથી એ ઉદ્યોગ ખીલવવા પાછળ અથાક પ્રયાસ આદર્યો. કારખાનાનું કામ સને ૧૯૦૨-૩ થી પાછું હારે પડ્યું. અખતરાઓમાં અને ખરાબ વર્ષોમાં કારખાનામાં થએલી ખાદ વાળવા, લોખંડના ઉદ્યોગને મોટા પાયા ઉપર ખીલવવા ફરી નવા સંચા મંગાવ્યા. પરંતુ દુર્દૈર્ઘ્યે કારખાનાની દશા સુધારતા પહેલાં તેમનું અવસાન થયું અને મનમાં બાંધેલી અનેક શુભ આશાઓ મનમાં જ રહી ગઈ.

આ કારખાનામાં તમામ પ્રકારનો પીત્તળ તથા લોખંડનો ધમારતી સામાન, ( સ્ટોપર્ડ, મીઝમશં, હેન્ડલ, ખીટીઓ વગેરે ) પીત્તળનાં તાળાં, પીત્તળ તથા લોખંડના નકસીદાર ખડીઆ, વગેરે ઘણા પ્રકારના નકસીવાળા પીત્તળ તથા લોખંડના ભરતના દાગીના બનતા. તેમજ કાપડ-સુતરની મીલોના સંચાના ભાગ્યતટ્ટયા ભાગો નવા બનાવવામાં આવતા. આ ઉપરથી વિલાયતથી આવતી સાળો જેવી સાળો બનાવવાનો પ્રયાસ તેમણે આદર્યો અને પરદેશી સાળોથી સહેજ જુદા પ્રકારની અને જુદા ઘાટની સાળ બનાવવા પાછળ ઘણું દ્રવ્ય ખર્ચ્યું. પરિણામમાં એક સાળ તૈયાર કરવામાં આવી. તેમાં ૮૦-૧૦૦ નંબરના સુતરનું કાપડ સંતોષકારક વણાયું, આથી તેમણે ખીજી પાંચ સાળો તૈયાર કરાવી. આ સાળ વિલાયતથી આવતી સાળ કરતાં અર્ધી કીમતે વેચવા છતાં પણ સારો નફો જણાયો, તેથી એ ઉદ્યોગ ખીલવવા તેમણે એક સ્વદેશી સાળ કંપની નામે એક કારખાનું કાઢવાનો વિચાર કર્યો. પણ આ નવી કંપની સ્થાપ્યાને પૂરું એક વર્ષે થયું નહિ, દરમ્યાન તેમનો સ્વર્ગવાસ થયો, તે સાથે આ નવીન ઉદ્યોગની ધારણા પણ પડી ભાગી.

આ ઉપરાંત તેમણે દેશના વેપાર ઉદ્યોગ ખીલવવા ઘણી ઘણી કલ્પનાઓ કરેલી. અને વખત મહેનત અને નાણાંને ભોગે

તેમણે નાના-મોટા ધણા ઉધામા કરેલા. તેમની દૃઢ માન્યતા હતી કે :—

દેશની ઉદ્યોગ પ્રવૃત્તિની અભિવૃદ્ધિ કરવી એ દરેક સ્વદેશાભિમાનીનું કર્તવ્ય છે.

નવીન વેપાર-ઉદ્યોગ ખીલવવામાં જ દેશની ઉન્નતિ છે. વળી તેઓ કહેતા કે :—

“ જનમી જગમાં દેશની, કરી ન સેવા કાંચ ;  
જન્મારો એળે ગયા, પેટ ભરે શું થાય ?  
ધૂન મચાવો રાત દિન, ઘેર ઘેર આ દેશ ;  
ઉદ્યમને ઉદ્યમ તણો, એ જ ખરો ઉદ્દેશ.”

**સામાજિક સેવાઓ**—સ્વ. કેશવલાલે પોતાની જીંદગીમાં કરેલાં તમામ લોકકલ્યાણનાં કામોનું અવત્તોક્ત કરવું કઠણ છે. જીવનની શરૂઆતથી જ તેઓ હરકાઈ નાની મોટી પ્રવૃત્તિમાં હિસ્સો આપતા અને ખાસ કરી અમદાવાદનાં તમામ જાહેર કાર્યોમાં તેમનું જીવન એટલું આતપ્રેત ગુંથાયું હતું કે અમદાવાદમાં ભાગ્યે જ કોઈ જાહેર સંસ્થા કે સભા સાથે તેમનો સમ્બન્ધ નહિ હોય.

વિશેષે કરી અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટી સાથેના તેમનો સંબંધ, અમદાવાદમાં મ્યુનિસિપાલિટીની સ્થાપના થઈ ત્યારથી તે સ્વ. કેશવલાલભાઈના અન્તકાળ સુધી સતત રહેતો. તે દરમિયાન પ્રજના લાલ માટે તેમણે અનેક પ્રયાસો કરેલા. અમદાવાદ શહેરમાં પાણીના નળ અને ગટર દાખલ કરવાના કાર્યમાં સ્વ. રા. બ. રણછોડલાલ છોટાલાલની સાથે તેમણે પણ અથાક શ્રમ લીધેલો. મ્યુ. કાઉન્સિલર તરીકે તેમણે કરેલી સેવાની કટલી કદર થએલી, તે નીચેના ઉતારા ઉપરથી જણાઈ આવે છે—

( મૂળ અંગ્રેજીના તરજુમો :— )

( ૧ ) ‘ મ્યુ. વાઇસ પ્રેસિડેન્ટનું માન કરી પણ મિ. કેશવલાલ મોતીલાલને પ્રાપ્ત થયું છે. મિ. કેશવલાલ અનુભવી અને ઉત્સાહી છે,

એટલું જ નહિ પણ છેલ્લાં અઠાર વર્ષની મ્યુનિસિપલ કાઉન્સિલર તરિકેની કારકીર્દિમાં કરેલી અનેક સેવાઓ તેમની લાયકાતનું સરસ પ્રમાણ છે. મ્યુ. વાઇસ પ્રેસિડેન્ટના હોદ્દા ઉપર તેઓ ફરી ચુંટી કઠાયા. એ તેમની લાગવગ, ખાહોશી અને કુશળતાનો સારો પૂરાવો છે. ‘અજબ’ છું’

(૨) ઠરાવ કરવામાં આવે છે કે અમદાવાદ ડિસ્ટ્રીક્ટ કોર્ટના વકીલ અને આ બોર્ડના માનવંતા સભાસદ મી. કેશવલાલ મોતીલાલના અકાળ મરણના સમાચાર આ સભાએ બારે શોક અને ગમગીની સાથે સાંભળ્યા છે. તેઓ આ કાઉન્સિલના જૂનામાં જૂના એટલે કે નામદાર સરકારે સને ૧૮૮૪ માં સ્થાનિક સ્વરાજ્યનો હક બંધ્યો ત્યારથી સભાસદ હતા. તેઓ છ વર્ષ સુધી મ્યુ. ના વાઇસ પ્રેસિડેન્ટના હોદ્દા ઉપર રહેલા. તેમજ તેમણે પ્રમુખની ગેરહાજરીમાં પ્રથક પ્રથક ત્રણ પ્રસંગે પ્રમુખની ફરજો બજાવેલી. મ્યુનિસિપાલિટીના એક સભાસદ તરિકે સદ્ગત ગૃહરથે અતિ ગુચવણભરેલાં કામો બહુ જ ચોકસાઈ અને ઝીણવટથી ઉકેલવામાં ઠાવકી સલાહ આપીને શહેરની અપૂર્વ સેવા બજાવી છે. સ્કુલ્સ કમિટીના ચેરમેન તરિકે આ શહેરની કેળવણીના કાર્યમાં બહુ ઉપયોગી અને કીમતી સેવા ઉઠાવી છે. લો. કમિટીના સભાસદ તરિકે તેમની સલાહમાં નિષ્પક્ષપાતપણું અને ન્યાય હમેશાં જોવામાં આવતાં. તેમના અવસાનથી આ બોર્ડને બારે ખોટ પડી છે અને તે પૂરાવાં ઘણાં લાંબા કાળ લાગશે.’

( મ્યુ. બોર્ડના પ્રેસીડેન્ટમાંથી ઉતારો. તા. ૩૦-૧૨-૧૯૦૭ )

અમદાવાદમાં ગુજરાતવૈશ્યસભાની સ્થાપના કરવામાં, તેનું બંધારણ ઘડવામાં તથા મકાનો બાંધવાની યોજના કરવામાં તેમણે અથાક શ્રમ લીધેલો. વૈશ્યપત્રિકાના તંત્રી લખે છે કે ગુજરાતવૈશ્યસભાના આગેવાન સભાસદ અને સહાયક, અમદાવાદના સુપ્રસિદ્ધ વકીલ રા. રા. કેશવલાલ મોતીલાલના પર-લોકવાસથી ગુજરાતવૈશ્યસભાને એક અનુભવી, કુશળ અને વિચારશીલ સભાસદ-સહાયકની ખોટ પડી છે, તે તાત્કાલિક પૂરાવી મુશ્કેલ છે.

ગુજરાતસભા, ગુજરાતવર્નાકયૂલરસોસાઇટી, પ્રાણીઓ ઉપર ગુજરાતું ધાતકીપણું અટકાવનારું મંડળ વગેરે સભાઓ અને મંડળોના કાર્યવાહકમંડળમાં રહી તેમણે કીમતી સેવા ઉઠાવી હતી.

**અવસાન**—અન્તમાં આ વિવિધ દિશામાં કર્તવ્યપરાયણ પુરૂષ સને ૧૯૦૭ ના ડિસેમ્બર માસની ૨૬ મી તારીખે ત્રેપન વર્ષની ઉંમરે તાવની છ-સાત દિવસની દૂંઝ ખીમારી ભોગવી પરલોકવાસી થયા.

તેમના અવસાનની નોંધ લઈ ગુજરાત અને મુંબઈનાં દૈનિક, અઠવાડિક અને માસિકપત્રોએ તેઓશ્રીની યોગ્ય કદર કરી છે. તેમના મિત્ર શ્રી. ગણપતરામ અનુપરામ ત્રવાડીએ લખેલું કે :—

‘અમદાવાદે તો શું, પણ આખા ગુજરાતે દૃઢ સંકલ્પવાળો અને વિચારશીલ સંસાર સુધારક, મન વાણી અને કર્મે કરીને સ્વદેશીનો હીમાયતી, ટીકાકાર. નવલરામલાઇએ વખાણેલી બુદ્ધિ અને રૂઢિની કથાનો લેખક અને સ્થાનિકસ્વરાજ્યનો ચોષક ખોચો છે. મારા વિચાર પ્રમાણે એ નરવીરની ખોટ પૂરાવી મુશ્કેલ છે.’ ખાનગી પત્ર તા. ૩૦-૧૨-૦૭ \*

ઉદમ સાહસ ધૈર્ય ને બુદ્ધિ શક્તિ પુરૂષાર્થ;  
પટગુણધારક સર્જનો, પ્રભુમસાદી-પાત્ર.



\* (બુદ્ધિપ્રકાશ, જુલાઈ, ૧૯૨૦) લેખક:—શ્રી ૦ શંકરલાલ દ્વારકાદાસ ખરિખ, કંઠલાલ.

જીવનસ્મરણ

સ્વ. રામદાસ વિહુલદાસ દરબાર



બાગલકોટ

## શ્રી. રામદાસ વિઠ્ઠલદાસ દરબાર

જન્મ:

વૈકુંઠવાસ

રામનવમી, સંવત્ ૧૯૨૦

ચૈત્ર વદ ૧૪, સંવત્ ૧૯૮૩

જન્મગ પાંચેક સૈકાપર આપણી માતિનાં કેટલાંક ગૂજરાતી કુટુંબોએ ઉદ્યોગધંધાર્થે દક્ષિણમાં વસવાટ કરેલો. તેમાંનું એક સૌથી વિશેષ ખાનદાન અને સુખી કુટુંબ ખીજપુરમાં રહેતું. શેઠશ્રી વિઠ્ઠલદાસ તેના મૂળ પુરુષ. તેમને ત્રણ પુત્રો. સૌથી મોટા વિષ્ણુદાસ ; ખીજા રામદાસ અને સૌથી ન્હાના નારાયણદાસ.

સૌથી મોટા શેઠ સૌથી પહેલા વૈકુંઠવાસી થયા, અને સૌથી ન્હાના શેઠ નારાયણદાસ, જેઓ ખીજપુરની કોંગ્રેસ કમિટીના ચેરમેન હતા, તેઓને શુભદી ગયે ૧૬૫ ચારેક વર્ષ થયાં અને—એટલામાં તેા વચટ પુત્ર શેઠશ્રી રામદાસ દરબારનો, મધુપ્રમેહના જીવલેણ દર્દથી સં. ૧૯૮૩ ના ચૈત્ર માસની દૃષ્ય ચતુર્દશીને દિવસે દેહોત્સર્ગ થયો !

સંવત્ ૧૯૨૦ના ચૈત્ર શુદ્ધ ૯ ને રોજ શેઠશ્રી રામદાસ દરબારનો જન્મ થયો હતો. વંશપરંપરાગત વારસામાં ઉતરી આવેલ વહેપારી કુનેહને લીધે ઉદ્યોગ, સાહસ, ખમીર અને બુદ્ધિચાતુર્ય જેવા ઉમદા ગુણો, તેમના આત્મકાળથી જ દીપી ઉઠતા. યુનિવર્સિટીની ઉચ્ચ પરીક્ષા આપવા જેટલું તેમને કાંઈ વિધવિધ ભાષાનું જ્ઞાન ન હતું. રામદાસ-ભાઈએ મરાઠી ઉપરાંત, વહેવાર અને વહેપારની સગવડ પૂરતો જ ગૂજરાતી અને અંગ્રેજીનો અભ્યાસ કરેલો—અથવા એમ પણ કહી શકાય કે મહાવરાથી તેઓ પરભાષાનું જ્ઞાન મેળવી શકેલા. પણ એ વાત બહુ મહત્વની ન ગણાય. એવા ઘણાંય ભાષાવિશારદો આપણે જોઈએ છીએ, કે જેમનાં જ્ઞાન કટાઈ જતાં હોય છે અથવા પ્રાપ્ત જ્ઞાનને લાંચીન લાગે એવી છેક મધ્યમ પંક્તિની નોકરીઓદ્વારા તેના વ્યય થતો હોય છે. શેઠશ્રી રામદાસભાઈના જીવનમાંથી આપણને જુદું જ તત્ત્વ જાણવાનું મળે છે. અભ્યાસની દૃષ્ટિએ તેમનું બહુતર ઓછું; પણ અનુભવનું ઘડતર અપૂર્વ! તેમના દિલની દાનાઈ તો વળી તેથી પણ ચાર ચંદરવા ચડે. તે ખાનદાન શેઠની દાનાઈએ જ પોતાના ભાઈઓને જમીન અને ઝવેરાત કૃણાર્પણ કરી પોતે સાદા ગૃહસ્થને છાજતી ગૃહસ્થાઈથી ગાર્હસ્થ્યજીવન જીવતા હતા! અન પરિપક્વ અનુભવશીલ એ સજ્જન શ્રીમંતાના ઉદ્યોગી જીવનને ઓળખવા સારૂ એક જ વાક્ય પૂરતું થઈ પડશે કે પોતે સ્વતંત્ર ભોમવટો ધરાવતાં પાંચ પાંચ જીન અને ત્રણ ત્રણ પ્રેસના માલિક હતા! રસગ વાચકો, આપ બામલકોટની સફરે જાઓ અને ત્યાં આપણા દરબારશ્રીના આલિશાન બંગલાઓ, મૂંઝો બોધ આપશે કે સ્વયં પુરુષાર્થના પ્રબળ બળે શ્રીમંતાઈને વરેલી, સમાજ અને સ્વદેશની વિરલ વિભૂતિઓમાંની એક વિશિષ્ટ વ્યક્તિ તે ‘બામલકોટના સિંહ’ આપણા રામદાસભાઈ.

બીજાપુરના નવાબ અલી અદિલશાહના શાસનકાળથી તેમના પૂર્વજોને ‘દરબાર’ નો ઇત્કાળ મળ્યો છે અને એ ‘દરબાર’



શબ્દને પોતે સાર્થ પણ કરેલો છે. તેઓ દરબાર તે 'દરબાર' જ હતા. પોતે જેમનાપર રીઝતા, તેમને મ્હેં માગી મદદ કરવામાં પાછી પ્હાની કરતા નહિ ; તેમ જે કાંઈ દેખતી આંખમાં ધૂળ નાખવાનો પ્રયત્ન કરે, તો તેને ઠેક પહોંચાડે પણ ખરા. તેઓ સ્વાતંત્ર્યદેવીના પ્રખર પૂજારી હતા. તેમને પરાવલંબન પ્રિય ન હતું તેમ ખુશામતિયું જીવન પણ તેમને નહિ ગમતું. તેથી ઉલટું, ધણાય સરકારી અમલદારોને તેઓ આશરે આપતા અથવા તેમની સાનુકૂળતા જળવાય તેવો પ્રયત્ન કરી આપતા ; પરંતુ તેનો અર્થ એવો નથી કરવાનો કે અમલદારોના તેઓ ઓશિયાળા રહેતા હોય. આ વિષે એકાદ બે દૃષ્ટાંતો અહીં ટપકાવવા જેવાં છેઃ એકવાર કલેક્ટરે ચીડી લખીને તેમને પોતાને ખંગલે બોલાવ્યા. ત્યારે ઉત્તરમાં લખ્યું કે 'આમંત્રણ માટે આભાર થયો ; પણ દિલગીર છું કે પુરસદને અભાવે મળવા આવી શકું તેમ નથી. જે બની શકે તો આપ જ મારે ત્યાં પધારશો !' મહુમની મક્કમતાતું વળી બીજું દૃષ્ટાંત-મહુમે મુંબઇના એક વેપારીને મોટી રકમનો માલ મોકલેલો, પણ રેલ્વે રિસિટ મોકલ્યા પછી માલમ પડ્યું, કે વેપારી સદ્દર નથી. તેથી સ્ટેશનમાસ્તરને તુરત ખબર આપી, કે રિસિટનો માલ તેને ન આપવો. પરંતુ તે દરમ્યાન પેલા વેપારીએ એક યુરોપિયન કંપનીને સદરહુ માલ વેચી દીધો હતો; તેથી માલની ડીલીવરી તે કંપનીને જ લેવાની હતી. તેને માલ ન મળવાથી યુરોપિયન પેઢીએ નુકસાનીની ફરિયાદ નોંધાવી. તેમાં રામદાસ શેઠ જીત્યા. તે ઉપર અપીલ થઈ, તેમાં હાર્યા, તથાપિ એ મામલો ઠેક પ્રિવિકાઉન્સીલ સૂધી પહોંચ્યો અને રામદાસ શેઠ કેવા પાણીદાર પુરુષ હતા તેનો યુરોપિયન પેઢીને આત્માદ અનુભવ મળ્યો.

વળી એક વધુ દૃષ્ટાંત-સાર્વજનિક હોરિપટલ બાંધવા સારૂ બાગ-લકોટની મ્યુનિસિપાલિટીને તેઓએ રૂ. ૧૫૦૦૦) આપવાની ઇચ્છા

દર્શાવેલી, પણ શરતોમાં વાંધો પડવાથી તેમણે તે વિચાર મોકુફ રાખ્યો. આમ કરવાથી મ્યુનિસિપાલિટીએ તેમના પર દાવો કર્યો અને હોસ્પિટલ બંધાઈ ચૂકી; પરંતુ મ્યુનિસિપાલિટીની માગણી રીતસરની ન ગણાઈ અને તે હારી; તથાપિ તે દમાળું દિલના દાનવીરે પોતાની રાજીખુશીથી એમના અનેક આલિશાન મકાનોમાંથી એક મ્યુનિસિપલ હોસ્પિટલ તરીકે વાપરવા આપ્યું હતું.

ખાનદેશ, મદ્રાસ વગેરે વિભાગોમાં વસતી ખડાયતા શ્રાતિમાં તેમનો માન-મરતબો ઈચ્છા દરજ્જાનો હતો. તેમની સલાહને અતિ કિમતી માનવામાં આવતી. આ તરફનાં લગ્નોમાં ખર્ચ ઘણું થતું અને દિવસો પણ વધારે વ્યતિત થતા. તે પ્રથામાં સુધારો કરવાની જરૂર તેમને જણાઈ. મિટિંગ ભરી, સુધારો થયો અને તેના અમલ પોતાને જ ત્યાંથી તેમની દીકરીના લગ્ન પ્રસંગે થયો. પોતે દસા અને વીસાનો ભેદ ન રાખવાના મતના હતા. તેઓ તડ એકડાના વાડાઓ પણ ઇચ્છતા નહિ.

હવે આપણે મરહુમની સમાજ અને સ્વદેશપ્રત્યેની સેવાઓ જોઈએ: સન્ ૧૯૦૩ માં ભયંકર દુકાળ પડ્યો; તે વખતે ઘણા દુકાળીઆઓને અને બેકાર માણસોને ‘રિલિફર્કસ’ જેવાં કામ ખોલી ઉઘમે વળગાડી, આજીવિકા મેળવતા કરેલા; ઉપરાંત વીળપુરમાં અન્નક્ષેત્ર ખોલી, સવા વર્ષ સુધી સદાવ્રત આપવાં ચાલુ રાખ્યાં હતાં. સરકારે આ સેવાથી પ્રસન્ન થઈ શેઠને હિમદા પ્રમાણપત્ર આપ્યું હતું. પોતે બાગલકોટના ‘અન્નદાતા’ કહેવાતા, અને સન્ ૧૯૧૯ માં સરકાર તરફથી પણ તેમને ‘રાવસાહેબ’નો ઇલ્કામ મળ્યો હતો.

બાગલકોટના પોતે બીજા વર્ગના મેજસ્ટ્રેટ હતા; પરંતુ ૧૯૨૧ માં અસહકારની ચળવળ ચાલી, ત્યારે સ્વદેશસેવાને અંગે તેઓએ મેજસ્ટ્રેટના હોદ્દાને અને “રાવસાહેબ” ની પદવીને સજી

દીધાં, અને ત્યારથી તેઓ વીજપુર જીલ્લાની રાષ્ટ્રીય ચળવળના અગ્રગણ્ય નેતા બન્યા હતા. બાગલકોટની તાલુકા કોંગ્રેસ કમિટિના પોતે આમરણાત પ્રમુખ હતા.

શેઠ રામદાસભાઈનું જીવન ધાર્મિક આચરણથી અલંકૃત હતું. હરકોષ સંપ્રદાયના આચાર્યવરોનું તેમને સ્વાગત થતું. પોતે ખેતીવાડી અને એન્જિનિયરિંગ વિષયમાં પણ નિષ્ણાત હતા.

સંવત્ ૧૯૮૦ ની સાલમાં મહુમનો હીરક મહોત્સવ ઉજવાયો હતો. તે પ્રસંગે તેમણે પચીસેક હજાર રૂપિયા ખર્ચી, મહાઅસમારંભ કર્યો હતો.

આવા એક દાનવીર, સ્વદેશભક્ત, સમાજ અને ઇતિહાસચિંતક સન્નિવનનો ૬૩ વર્ષ જેટલી જીવનગ વયે તા. ૩૦: ૪: ૨૭ ને રોજ વૈકુંઠવાસ થયો, ત્યારે તેમના માનમાં બાગલકોટનાં બજાર તથા મ્યુનિસિપલ શાળાઓ બંધ રહી હતી અને શહેરીઓની જાહેરસભાએ તા. ૨: ૫: ૨૭ ને રોજ શોકપ્રદર્શક ઠરાવ કરી, તેમના અવસાનથી બીજાપુર જીલ્લાને જ નહિ, પરંતુ કર્ણાટકજીલ્લાને પણ બારે ખોટ ગમ છે એમ પ્રદર્શિત કર્યું હતું.

તેઓ પોતાની પાછળ કીશોરવયનો એક પુત્ર અને ત્રણ દીકરીઓને મૂકતા ગયા છે.

પુણ્ય અને પરમાર્થથી, પવિત્ર જેહ 'ભવન';  
ભવસંસારે 'ભવન' તે: અન્ય 'ભવન' સૌ 'વન' !



## શ્રી. હરગોવિન્દદાસ લક્ષ્મીચન્દ પરિખ

જન્મ:

બૈકુંઠવાસ

રામનવમી, સંવત્ ૧૯૧૭

વૈશાખ વદ પાંચમ, સંવત્ ૧૯૭૭

મુખવાન રામચન્દ્રજી સચ્ચાઈના સાથી હતા. અનાથના નાથ હતા. દીનદુઃખીઓના બેલી હતા. તેમના શ્વાસોચ્છ્વાસે પ્રેમની સુવાસ ફેરતી. એમની નીતિ નિર્મળ: એમનો ધર્મ નિર્મળ: એકવચની એમનું જીવન નિર્મળ.

એવા પતિપાવન શ્રી રામચન્દ્રજીની જે જન્મજયતી, તે જ શ્રીમાન હરગોવિન્દદાસ પરિખની વર્ષગાંડનો દિવસ. ચૈત્ર શુદ્ધ તોમ, સંવત્ ૧૯૧૭.

અમદાવાદ જીલ્લામાં આવેલું નાનકડું કણુભા ગામ, તેમનું મૂળ વતન. શાંતિએ વીસા ખડાયતા; એકડો વટવાનો.

તેમનો અભ્યાસ ગૂજરાતી છ ધોરણુ જેટલો; પરંતુ અનુભવ ? કમલ ડિગ્રિની 'દારકાની છાપ' પામેલાઓ પણ અંગમ જાય એટલો; અને એમાંથી શું ચડે, અભ્યાસ કે અનુભવ ? મહાપુરુષો કહે છે કે અનુભવ.

સાહસ ને ખંત: ખમીર ને ખાનદાની; એ તેમના ખાસ સંદર્ભો હતા.

અવનરમરણી

સ્વ. હરગોવિન્દદાસ લક્ષ્મીચંદ પરિખ



કલ્યાણ.

એવા અનુભવી શ્રીમાન્ હરગોવિન્દદાસભાઈ જેટલા વ્યવહાર-કુશળ હતા, એટલાજ વેપારનિપુણ પણ હતા. પોતે ગર્ભશ્રીમંત નહતા. આજથી દોઢેક દાયકાપર પણ હાલના જેટલી, તેમને ત્યાં ‘વ્યાપારે વસંતિ લક્ષ્મી’ની રેલંછેલ ન મળે ! સ્વયંપુરુષાર્થે લાખે લેખાં લખાયાં ને તેઓ લાખમાંથી થયા લક્ષાધિપતિ.

પોતે લક્ષાધિપતિ થયા ખરા; તેમણે લક્ષ્મીદેવીને પ્રસન્ન કર્યાં ખરાં; પરંતુ કેટલાક લખોપતિઓ લક્ષ્મીજીની ગુલામી સેવતા જોવાય છે, તેવા તેઓ લક્ષ્મીજીના વિચિત્ર ગુલામ નહતા, પણ પવિત્ર પૂજક હતા.

કલદારના ગુલામો હોય, તે ‘પૈસો મારો પરમેશ્વર’ માને; પવિત્ર પૂજરી હોય, તે ‘ખચ્યું તે ખોયું ને આપ્યું તે કમાયો’ એમ માને: હરગોવિન્દદાસ પરિખ એવા કમાતા કર્મવીર હતા, તેવા દાનદાતા ધર્મવીર પણ હતા. પુણ્ય સેવા ને પરોપકાર, એ જ તેમના હૃદયનો, ધર્મબક્તિભર્યો ઘડકાર.

કણુભામાંથી ૩ છત્યાદિ ૧૨માસ પાક ખરીદવો ને અમદાવાદના બજારમાં વેચી જવો, એ તેમની વેપારી કુનેહનું પ્રાથમિક પગરણ. એમ ૧૯૫૫ સુધી ચાલ્યું અને પછી પડ્યો ‘છપ્પનીઓ.’

છપ્પનીઆના દુકાળનાં દુઃખદ સ્મરણો, ભૂલવા મથતાં ય ન ભૂલાય એવાં છે. લોકને ત્યારે અન્ન ને દાંત વચ્ચે આદવેર પડ્યાં હતાં. બેકારી બેહદ ! દુકાળીઆને દહાડા કહાડવા દોહીલા હતા. સ્નેહવત્સલ માખાપોને મન, પેટનાં સંતાનો પણ પથરા જેવાં બોળ-રૂપ લાગતાં; અને ઘણાય જણે, તે અરસામાં રથપાયલા નડીઆદના હિન્દુઅનાથાશ્રમને હવાશે કરેલાં. જ્યાં જુઓ ત્યાં દીનતાનાં જ દર્શન ! જ્યાં સાંભળો, ત્યાં દયા ને કરૂણાભર્યા આર્તનાદ ! જ્યાં જાઓ, ત્યાં ભૂખનાં દુઃખ !

ત્યારે, રામજયંતીને જ દિવસે જન્મેલા શ્રીમાન્ હરગોવિન્દદાસ-ભાઈના હૃદયમાં રામ વસ્યા. કાળમુખા દુષ્કાળથી કંગાલ હાલ ભોગ-

વતાં દુકાળીઆંનો પામર પોકાર તેમણે સાંભળ્યો. તેમનું દિલાવર દિલ ધ્રુવી ઉઠ્યું અને ચાર દિવાસોની વચ્ચે, મંદિરમાં પ્રતિષ્ઠિત થએલ શ્રી રાધાવલ્લભજીની ભક્તિ સાથે, દારે દારે દૃષ્ટિજોયર થતા દરિદ્રનારાયણોની સેવા કરવા તેઓ તત્પર થયા.

—અને “હાથે તે જ સાથે” ને? દુકાળીઆંના ધર્મદાનનું પુણ્યકાર્ય તેમણે માણસો માર્કિત ન લીધું. ઈશ્ટે હાથે ને જતે જ સંજ્ઞ થયા. બૂખ્યાંને ભોજન ને તરસ્યાંને પાણી ; નવઆંને વસ્ત્રદાન ને અનાથોને ઓથ. એ રીતે, દુકાળના વસમા વર્ષમાં તેમણે પર-માર્થનાં પુણ્યખીજ વાવ્યાં. ગરીબોની કકળતી આંતરડી દારી ને પ્રભુના આશીર્વાદ પામ્યા ; પણ એ સમગ્રું સખાવતીનું ઢોલ પીટયા સિવાય-સાવ શાંતિથી ને ચૂપકીદીથી.

તેમનો ગ્રામ્યજીવનમાંથી નાગરિકજીવનનો આરમ્ભકાળ પણ એ જ સાલથી. સંવત્ ૧૯૫૬ ના દુકાળ પકળી, શ્રીમાન્ હરગોવિન્દદાસભાઈ કણુભાઈ અમદાવાદ આવ્યા અને સ્વતંત્ર ધરખંડાર સાથે, અમદાવાદને તેમણે જીથુનું નિવાસસ્થાન બનાવ્યું—કાળુપુરની કટકીઆવાડમાં.

તેમણે શરૂઆતમાં કાળુપુરમાં જથામંધ અનાજ વેચનારી દુકાન ખોલી. પણ એ હતું કેવળ ચાર વર્ષનું ચાંદરણું ! હરગોવિન્દદાસભાઈને લલાટે ‘પરિખ’ લખાવાનું નિર્માણ હશે, એટલે તેઓ ‘કણુઆ’ કયાં સુધી રહી શકે? તેઓએ ૧૯૬૦ ની સાલથી શરાફી પેઢી જમાવી.

અમદાવાદ-કુંઝોળમાં તેમની શરાફી પેઢી ઉઘડી અને કુંકુમ-પગલે પધારતાં લક્ષ્મીજીનો કલરવ શરૂ થયો. એમને જ નામે, પ્રસ્તુત પેઢી, માણેકચોકના ચોકઠાવચ્ચે હાલ ચાલુ છે.

અહીં એક પ્રસંગ નોંધવા જેવો છે. અમદાવાદમાં ડૉ. જમનાદાસ પ્રેમચન્દની ‘ગૂજરાત ઔષ્ધ ભિલ’ હતી. તે વેપારી કુનેહ અને સુધટિત વ્યવસ્થા સિવાય ટયુમશુ ચાલતી. ન મળે એનો

વિકાસ કે ન થાય એના નફામાં જીવ જેવી અભિવૃદ્ધિ. એને માટે કોઇ બાહ્ય ઉદ્યોગવિશારદની જરૂર જણાઇ; અને મશહૂર સોલિસિટર સ્વ. બાઇથંકર ન્હાનાભાઇની નજર આપણા હરગોવિન્દદાસપર ઠરી. શ્રીમાન્ પરિખની શરાફી પેઢી તો ચાલુ જ હતી, અને તે સાથે તેઓ ઉપરની મિલના સંયુક્ત એજન્ટ થયા. મિલનો તમામ વહિવટ તેમણે પોતાના હાથમાં લીધો અને કુશળ કારોબારવડે એ મિલને તેઓએ ઉંચી આણી. સન્ ૧૯૧૮ સુધી તેઓએ એ મિલનું તંત્ર સફળતાપૂર્વક ચલાવ્યું. પછી તો ‘લક્ષ્મી દેખીને મુનિવર ચળે’ એ ન્યાયે કહો કે ગમે તે કારણે, ડોક્ટર જમનાદાસના દીકરા બાલાભાઇને એમ જ લાગ્યું, કે એ મિલને હવે એકહથ્થુ કરી નાખવી. ‘ધણીનો કોઇ ધણી છે?’ ભાગીદાર તરીકે જોડાતી વેળાએ બોળા-વિશ્વાસુ હરગોવિન્દદાસમાઇએ કરારની કલમો કુળી રાખી હશે, એટલે તેઓએ એ વાત ત્યાંથી જ પડતી મૂકી અને ભાગતી દશામાં લીધેલી મિલને જગતી-જવલંત સ્થિતિમાં મૂક્યા પછી, ચોક્કસ નફો લઇને, તેઓ ત્યાંથી છૂટ્યા. છૂટ્યા પછી પોતે નિવૃત્તિ જ સેવતા. પાર્થિવ સ્વાર્થના કંદુ અનુભવે તેઓશ્રીને સખ્ત આઘાત પહોંચાડ્યો. ત્યારપછી તેઓ યાત્રાએ ગયા અને ત્યાંથી પાછા ફર્યા પછી દુષ્કાળ સંકટનિવારણની પ્રુણપ્રવૃત્તિમાં પડ્યા. આ તરફ શરાફી પેઢીનો દિનમાન તો ચડતો જ રહ્યો હતો. તેમના એક વકીલ-વેપારી પુત્ર ને બીજા વ્યાપારકુશળ વકીલ પુત્ર, શરાફી પેઢીપર સ્વતંત્ર ઉદ્યોગ પ્રવૃત્તિને એવી જમાવતા રહ્યા, કે જેનાં સુંદરતર ફળ-ફળે અમદાવાદની પેઢી ઉપરાંત મુંબઈમાં હાલ તેની શાખા છે અને સાબરમતી સ્ટેશનને રસ્તે ‘સાબરમતી આઇલ મિલ’ ચાલે છે; બ્યારે પેલી ‘ગૂજરાત આઇલ મિલ’ તો પાછી મૂળની જ ડામાડોળ સ્થિતિમાં ગોકળમાયની ગતિ ભોગવી રહી છે.

દેશના આ ભાગમાં સંવત્ ૧૯૭૪ની સાલમાં દુષ્કાળ પડ્યો, તે વખતની તેમની જનસેવા જેવીતેવી નહતી. ગરીબોને રાહત



આપવા સાડ શેડ અંબાલાલ સારાભાઈ અને કસ્તુરભાઈ લાલભાઈ વગેરેએ મળીને ‘ ફેમિન રિલિફ કમિટી ’ સ્થાપી અને તે દ્વારા અનાજ સસ્તા ભાવે મળે તેવો પ્રયત્ન રચ્યો. પણ તેની મુશ્કેલી ખરાબર ખર ન આવી. પરિણામે શેડ મંગળદાસ ગિરધરદાસને શ્રીમાન્ હરગોવિન્દદાસ મળ્યા. તેમણે પરિખનો પડતો બોલ ઝીલી લીધો અને અનાજ ખરીદવાને અંગે રોકવાની મૂડી શેડ મંગળદાસે ધીરી. હરગોવિન્દદાસભાઈએ સસ્તા અનાજ માટે દૃષ્ટિને ઠેઠ પાંખા સુધી દોડાવી અને ત્યાંથી લાખો રૂપિયાના ઘઉં ખરીદ્યા. એક બાળુ ‘ ફેમિન રિલિફ કમિટી ’ અને બીજી બાળુ હરગોવિન્દદાસભાઈની દુરદેશીમરી શુદ્ધ વાણીઆશાહી દુકાનો; આ દુકાનોવડે શહેરની-તેમ જ કેટલાંક બહારગામેના વેપારીઓદ્વારા બીજી-ગરીબ તેમ જ મધ્યમ જનતાને જોષ્ટી રાહત મળી; પેલી કમિટી પણ તેમની કનેથી ખાલ ખરીદતી!

સામટે સરવાળે ‘ કમિટી ’ને પોણોલાખ રૂપિયા જેટલો તોટો ગયો, ત્યારે આ દુકાનોને કાંઈપણ નુકસાન નહિ જતાં ઉલટી અચત રહી અને તેથી તેમણે શેડ મંગળદાસની આર્યોદય જીતીંગ મિત્રમાં એકહજાર ઉપરાંત ગાયેને પાળીને તે અચતને સારામાં સારો સહાયક કર્યો હતો.

કણુભાની પરવડી: કણુભાની ધર્મશાળા: કણુભાનું સદાવ્રત: એ સૌ, હરગોવિન્દદાસભાઈના પ્રાણ તે પરસેવાને ખર્ચે ટકી રહેલાં અમર સંભારણાં છે. અમદાવાદમાં આપણું છાત્રાલય થયું, તે તેમનાં જર તે જહેમતને ઓછું આમારી નથી. આપણું સમસ્ત ખડાયતા કેળવણીમંડળ, સ્વ. ત્રિશ્નભાઈના પ્રશસ્ત પ્રયાસે સ્થપાયું, ત્યારે જે થોડાક દાનવીરોએ ભંડોળમાં નાણાં ભરી આપવાની સરઆતમાં પહેલ કરેલી, તેમાંના એક આપણા હરગોવિન્દદાસભાઈ પણ ખરા. ઉપરાંત ઇષ્ટદેવશ્રી કાટપર્કજીના મંદિરના પુનરુદ્ધાર ભંડોળમાં તેઓએ બેહજાર રૂપિયા આપ્યા હતા. વળી વૃન્દાવનના શ્રીજીના મંદિર ખાતે, નિરંકુશ અને અખાધિત વહિવટને અંગે પાંચહજારની રકમ તેઓએ ભરી હતી, જેનું નિયમીત વ્યાજ ભરપાઈ થયાં જાય છે.

જ્યોતિષીને ભાવિક ભાષણો પૂછતા હોય છે, કે કિસ્મતમાં યાત્રા-લાભ કેટલીવાર લખાયલો છે? શ્રીમાન્ પરિખે પાંચ-સાતવાર યાત્રા-લાભ મેળવ્યો હતો. તેઓ દર પૂર્ણિમાએ ડાકાર જતા. કણુભા સુધી આગગાડી લંબાયલી નહિ; છતાં ડાકારનો 'નીમ' કેમ તૂટે! તેઓ કણુભાથી બારેજડી સુધી બારેક માઇલ ચાલીને જતા; ને ત્યાંથી ગાડીનું વાહન મેળવી લેતા! 'ગુપ્તદાનો' ગુપ્ત જ રાખવાં પડે; નહિ તો વિવેક કે સમ્યક્તાને બદલે લાગે. એટલે એ સ્મરણ મોઢમ શબ્દ-માં જ કરવું પડે છે કે તેમને આંગણે એકપણ નિરાધાર વિધવા, નિર્વાહનાં અનાજ-સાધન મેળવ્યા સિવાય કદી પાછી ફરી નથી. એ જ પ્રમાણે વિદ્યાર્થીઓની અને બીડમાં ભરાઈ પડેલા ભાઈઓની ધણીયે બીડ તેમણે ભાગી છે; જેનું જમાપાત્ર, અહીંના કાંઈ શરાશી ચોપડે ક્યાંથી જોવાય? એ તો ચન્દ્રગુપ્તને જ ચોપડે નોંધાયને?

શ્રીમાન્ હરગોવિન્દદાસભાઈનું આટલું બધું ધર્મભક્તિ અને સેવાપરાયણ જીવન શાથી? ઉત્તર અધરો નથી. રામજયંતીને દિવસે જન્મેલા હરગોવિન્દદાસભાઈનો અવતાર સદ્ગુરુના સત્સંગરંગમાં રંગાયલો રહેતો હતો. જ્યાંસુધી સરયુદાસજી હતા, ત્યાંસુધી તેમના સંપર્કમાં, અને તેમનો દેહોત્સર્ગ થયા પછી, ઠેક જીવનના અંતિમ શ્વાસપર્યંત તેઓ સદ્ગુરુશ્રી આત્મારામજી પાસેથી સદૈવ જ્ઞાનામૃતનાં પાન કરતા; અને એવાં અમૃતપાન કરતાં કરતાં જ, અમૃત અને ત્રિભોવનદાસ જેવા ભડવીર પુત્રો, તેમ જ પૌત્રાદિની કલ્પલક્ષ્મી સંસારવાડી મૂર્ખી, સ્વલ્પ કલાકની નાદુરસ્તી ભોગવીને તેઓએ અમૃતપુર તરફ-વૈકુંઠની વાટે-પ્રયાણ કર્યું-એ દેવું અહોભાગ્ય!

સંવત ૧૬૭૭ ની સાલમાં ઉજ્જનના તીર્થસ્થાનમાં કુંભમેળો ભરાયલો. તેઓ ત્યાં ગયા હતા. ત્યાંથી તે સાલની વૈશાખ વદ ચોથને દિવસે પાછા ફર્યા. પાંચમને દિવસે પ્રભાતના પહોરમાં નિત્ય-નિયમ પ્રમાણે તેઓ 'રાત રહી પાછલી ખદ્દ ધડી જ્યાહરે' ત્યારે ઉઠ્યા

અને નહાધોધ આત્મારામજીના આવાસમાં, કથાવાર્તાના શ્રવણાર્થે ગયા. અડધીક કથા સાંભળી હશે અને પેટમાં લગીર ચૂંક ઉપડી. ના રહેવાયું. ઉઠ્યા. કને વેટરનરી સર્જનનું દવાખાનું હતું, ત્યાં જઈ કુદરતી હાજત કરી, તેઓ ઘેર આવ્યા. સૌ સૌના કામમાં. કોઇને કશી ખબર કરવાની જરૂર તેઓએ ન જોઇ. ઝાડ ચાલુ રહ્યા. દેહ જરા લથડ્યો. અશક્તિ વધવા માંડી—છતાં હુશિયારી પૂરેપૂરી ! કુટુમ્બને ચિંતા તો થાય જ ને ? વૈદ્યને તેડાવ્યો. નાડી જોઇ. ‘ખાસ દર્દ કશું જ નથી.’ અભિપ્રાય ને પડીકીઓ આપી વૈદ્ય વદાય થયો. ઝાડાએ પડીકીઓને યારી ન આપી. ડૉક્ટરે વિઝિટ લીધી. હરજોવિન્દદાસભાઈ જરા ચીડાયા. ‘ડૉક્ટર શા સાર ?’ કેમકે તેમને પોતાના દેહ માટે હજી પણ જરાય વસવસો લાગેલો નહિ, અને ડૉક્ટરની દવા તેઓ ભેતા નહિ.

એમ કરતાં બપોરના બે વાગ્યા. દિવસ નમવા લાગ્યો. તે સાથે તેમના જીવનનો સાયંકાળ પણ પાસે ને પાસે આવતો હતો. શ્રીમાન્ પરિખને ત્રણેક વાગે પોતાની ખરી પરિસ્થિતિ સમજાઇ. તેમણે કોઇ વૈદ્ય ડૉક્ટરને ન તેડાવ્યા. ‘આત્મારામજીને તેડાવો.’ તેઓએ સૂચ્યું. આત્મારામજી પધાર્યા. તેમની સાથે કલાક સુધી આત્મબોધની જ્ઞાનગોષ્ઠી ચાલી—સંપૂર્ણ શુદ્ધિમાં અને ખરદારીથી. આત્મારામજીએ આત્માના શાશ્વતપણાની અણુમોલ માત્રા સમર્પી અને તેઓ ઉઠ્યા. પણ ખાલી હાથે વદાય કેમ કરાય ? મહારાજને ચરણે સો રૂપિયાની ભેટ ધરી. ‘નાણાંને હું શું કરું ?’ મહારાજશ્રી મૂઝાયા. એ પાર્થિવ વસ્તુ તેમને વર્જ્ય હતી. ‘કોઈ પણ ધર્માદા ખાતે વાપરજો ; મેં આપ્યું, તે પાછું કેમ ભેવાય ?’ હરજોવિન્દદાસભાઈએ પ્રુદ્ધાસો કર્યો. આત્મારામજીએ ભેટને અંગીકાર કરી. તેઓ સ્વસ્થાને સિધાયા, અને સાંજના સાડાચારના સુમારે હરજોવિન્દદાસભાઈનો પવિત્ર પ્રાણ, પૂર્ણ શાંતિથી પરબોઝવાસી થયો. (વૈશાખ વદ ૫, સંવત્ ૧૯૭૭.)

મહુમના માનમાં મુખ્ય-અમદાવાદની સિદ્ધમર્ચન્ટસ એસો-

સિએશને તેમજ અમદાવાદના દાણાખાતર અને શરાશ મહાજને પાકી પાળી હતી.

સ્વર્ગસ્થના મૂળ વતન-કલુભા-માં દવાખાનું ન હતું. કલુભાની આસપાસ દસ દસ ગાઉ છેડેનાં ગામેના દદીઓ પણ, તે સિવાય બહુ પીડાતા. એવા સંજોગોમાં કલુભા જેવા સ્થળે દવાખાનું અતિ આવશ્યક હતું. કોણ અંધારી આપે ? કોણ ચલાવે ? સ્વ. હરગોવિન્દદાસભાઈના દાનવીર પુત્રોએ પવિત્ર બીડું ઝડપ્યું અને પોતાના પિતાનું નામ જોડવાની શરતે, દવાખાનું ખોલવા ખાતે સરકારને વીસહજાર રૂપિયા જેવી મોટી મૂડી આપી !

આવાં આવાં અનેક પરમાર્થિક કાર્યોવડે સ્વર્ગસ્થનાં સ્મરણે શાશ્વત જ રહેશે ; તથાપિ તે ઉપરાંત, પરગણુ પિતાના પરાપકારી પુત્રોએ આપણી માતિના કેળવણીના ‘કબીરવડ’ ખાતે દસ હજાર રૂપિયા જેવી નાદર રકમ આપીને પિતાનું નામ ખડાયતા માતિમાં આજ અને હમેશ માટે વિશેષ ઉજ્જવળ ક્યું છે.

ધન પામી ધન વાવરે એ જ ખરા ‘ધનવાન’ ;  
મહિધર શિર મહિ રૂડો, તહોય ‘મહિધર’ નામ !



## શ્રી. હરિવલ્લભદાસ મુરલીધરદાસ ભગત્

જન્મ:

વૈકુંઠવાસ:

તા. ૨૧ : ૩ : ૧૮૫૪

તા. ૨૨ : ૧૨ : ૧૯૨૨

મહીકાંઠા એજન્સીનું નાનકડું સંસ્થાન ખડાલ, અને ખડાલમાં ગોપાળ મહેતાની ખડકી; ત્યાં અદારમા સૈકામાં મહેતાની અટક ધરાવતા નરસિંહ નામના એક દશાખડાયતા થઈ ગયા. એમને એક દીકરો. તેમનું નામ રણુછોડદાસ.

‘ભક્તમાળ’માં અથવા પ્રાચીન ગૂજરાતી સાહિત્યમાં જે ‘રણુછોડભક્ત’નું નામ વંચાય છે, તે જ એ રણુછોડદાસ.

વૈષ્ણવી સંપ્રદાયના એ અનુયાયી, ડાકોરના શ્રી રણુછોડરાયજીના અનન્ય ભક્ત હતા. ભક્તિ, જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય વિષે તેમણે પૂરકળ પદો રચ્યાં છે, જેમાંનાં કેટલાંક કાવ્યદોહનમાં તેમ જ ‘રણુછોડભક્ત’ની વાણી ‘માં દૃષ્ટિગોચર થાય છે. થએલા સંશોધન પ્રમાણે રણુછોડભક્તે પોતાનું ઉત્તરજીવન કપડવંજ તાલુકામાં આવેલા તોરણા ગામમાં ગાળેલું. એટલે, સંવત્ ૧૭૭૦ થી ૧૭૮૦ સુધીનાં ભજન-પદો ખડાલમાં રહીને અને ખાકીનાં તોરણામાં રહીને તેમણે રચેલાં.

રણુછોડ ભગતની ગાદી તોરણામાં હળુ હયાત છે. ત્યાં તેમનું શ્રી રણુછોડરાયજીનું મંદિર હોઈ મહોત્સવ પ્રસંગે દૂરદૂરથી, એમના

ଅଧ୍ୟାତ୍ମଚରଣା

ସ୍ବ. ଛବିସ୍ବରଦାସ ଗୁରୁଦୀଧରଦାସ



ତୋରଣ

અનુયાયીઓ ત્યાં દર્શન જાય છે. ઉપરાંત મહુધા પાસે આવેલું તોર-  
ણીઆ ગામ, બેરસદ કને આવેલું કાવિડા ગામ વગેરે ગામોની વસ્તી  
રણુછોડમકતની ગાદીની પૂજક છે. સુરત અને ગોધરા વગેરેમાં પણ  
એમનાં મંદિર હતાં. રણુછોડમકતનું જીવન ચમત્કારી હતું અને  
તેઓ એકસો પાંચ વર્ષ જેટલુ દીર્ઘાયુ ભોગવવા ભાગ્યશાળી થયા હતા.

તેમને બે દીકરા:-નારણદાસ ને દૃષ્યદાસ ; અને બે દીક-  
રીઓ:-નંદ્યાબાઈ ને અમર્યાબાઈ. દીકરાઓનો પરિવાર નહતો. દીકરી-  
ઓને અમદાવાદમાં પરણાવેલી. નંદ્યાબાઈના દીકરા હરજીવનદાસ; હર-  
જીવનદાસના પુત્ર રામદાસ ; રામદાસના ચિરંજીવી મુરલીધરદાસ અને  
મુરલીધરદાસના પુત્રો ચાર:- ( ૧ ) પુરષોત્તમદાસ ( ૨ ) હરિવલ્લભદાસ  
( ૩ ) ત્રિજીવનદાસ અને ( ૪ ) પ્રેમાનંદ

શ્રીમાન્ હરિવલ્લભદાસ ભગતે પ્રાથમિક અભ્યાસ પોતાને વતન  
તોરણામાં પુરો કરેલો. ત્યારપછી વધુ અભ્યાસ વાસ્તે તેઓ અમ-  
દાવાદ આવેલા. આરંભે પ્રાવેશક પરીક્ષામાં ઉચ્ચે નંબરે ઉત્તીર્ણ થયા  
અને કોલેજમાં દાખલ થવાની યોગ્યતા મેળવી; પરંતુ તેમના પિતા-  
શ્રીનું ધાર્મિક વલણ અજબ હતું, શિક્ષણ કે બહુતર ધાર્મિક હોય  
એ જ બહુવું, એવો તેમનો આગ્રહ ! તે આગ્રહે શ્રીમાન્ ભગતને  
કોલેજમાં જતાં અટકાવ્યા. કુટુંબ બહોળું અને આર્થિક સંજોગો  
સાંકડા ; પરિણામે બીજવારની પરીક્ષા આપી, તેઓ ટ્રેનિંગ કોલેજમાં  
દાખલ થયા અને એ અભ્યાસમાંથી ઉત્તીર્ણ થઈ, તેઓ ‘ ગામડી ’  
ગામની નિશાળમાં શિક્ષક તરીકે નિયત થયા. ત્યાં દોઢેક વર્ષ રહ્યા.  
પછી બદલી થઈ ને તેઓ હરસોલ ગયા. હરસોલની પાંચેક વર્ષ  
જેટલી શિક્ષક તરીકેની કારકીર્દી બહુ લોકપ્રિય નિવડી. ત્યારપછી  
૧૯૩૭ ના અરસામાં, અમદાવાદની મહાલક્ષ્મી દિર્મલ ટ્રેનિંગ કોલેજમાં  
તેઓ આસિસ્ટન્ટ શિક્ષક તરીકે જોડવાયા. પછીથી એ જ કોલેજની  
પ્રેક્ટિસિંગ સ્કૂલના મૂખ્ય શિક્ષક તરીકે અને પછી ખુદ એ કોલેજના  
જ મૂખ્ય શિક્ષક તરીકે, એમ અનુક્રમે ચઢતી પાયરીએ ચડ્યા ;

અને એ હોદ્દા પર રહીને તેમણે ઘણીએ શિક્ષિકાઓને સારે દરજ્જે, ભારે દરમાયાથી ચડાવી હતી. તેમને કેપ્ટુરી એજ્યુકેશનલ ઇન્સપેક્ટરનો હોદ્દો મળતો હતો, પરંતુ કુટુંબને પોતાની જવાબદારી હેઠળ જ રાખીને, તેને ઉચ્ચ સંસ્કારવાળું બનાવવાના શુભ આશયથી તેઓ ઉચ્ચ હોદ્દાના પ્રલોભનથી લગ્નચાયા નહિ અને અમદાવાદને જ પોતાનું નિવાસસ્થાન બનાવ્યું.

ધર્મ અને ભક્તિપરાયણ નિર્મળ જીવનના સંસ્કારોનો જે વારસો મૂળ પુરૂષ તરફથી મળેલો, તે પુરૂષને જાળવતા પુરૂષાર્થબળે ઉત્તરોત્તર વિકાસ પામ્યો; કુટુંબ સુખી અને પ્રતિષ્ઠિત બનવા માંડ્યું અને લગભગ છપ્પન વર્ષની વયે તેઓ કોલેજની સેવામાંથી નિવૃત્ત થયા.

તેમણે ૧૮૧૦ ની સાલમાં પેન્શન લીધું. પેન્શનરોને કેટલાક ' જોડાં ઢોર 'ની ઉપમા આપતા સાંભળ્યા છે : નિવૃત્તિનિવાસ સ્વીકાર્યા પછી, મળે તેટલા-ગમે તેવા જૂજ-પગારની નોકરીને જોતરે જોડાતા પેન્શરો પશુ દીડા છે: શ્રીમાન્ બગલ એવા પેન્શનર નહતા. પોતે પેન્શનર થયા, ત્યારપછી તેમને મિશન ટ્રેનિંગસ્કૂલના મૂખ્ય શિક્ષકની જગા મળતી હતી, તે જગાને તેમણે ફાગી દીધી અને અમદાવાદના મહીપતરામ અનાથાશ્રમના સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટની માનદ સેવા સ્વીકારી; તે આયુષ્યના અંતકાળ પર્યંત \*

શ્રીમાન્ ભગતનું જહોરજીવન જવલંત હતું. પોતે ગૂજરાત વૈશ્યસમાજના જીવનસભ્ય હતા. યાતિહિતનાં ઘણાંખરાં કાર્યોમાં તેઓ આજેવાનીભર્યો ભાગ લેતા-ખાસ કરીને તેમના ' એકવીસ ગામના એકડા 'ના હિતાર્થે સ્થપાયેલા કેળવણીમંડળ લંડોળની સેવા અપૂર્વ હતી.

\* એ મરહૂમ પિતાના મરાઠ્ઠર પુત્ર ડૉક્ટર મલ્લિલાલભાઈએ, મહીપતરામ આશ્રમના મંત્રી તરીકેની માનદ સેવા સ્વીકારેલી હોય, તેઓએ પિતાની પુણ્યસેવાનું સ્મરણ ટકાવી રાખ્યું છે, એની નોંધ લેતાં આનંદ થાય છે.



પોતે ભગત કુટુંબમાંથી ઉતરી આવેલા શુદ્ધ વૈષ્ણવ હતા; છતાં અન્ધશ્રદ્ધાળુપણું કે ધર્માન્ધપણું તેમનામાં મુદ્દલ પણ ન મળે. ખીજા શબ્દોમાં કહીએ, તો તેઓ સાત્ત્વિક સુધારક હતા. વર-કન્યાની ઉંમર વચ્ચે ચોક્કસ વર્ષનું અંતર રાખવા સંબંધી તેમ જ સીમંત ભોજનાદિ વળ્યું કરવા સંબંધી તેમણે સંગીન કાર્ય કરેલું છે. અક્ષતયોનિ વિધવાઓ, એટલે પરણ્યા પછી, પણ સાસરે વળાવ્યા પહેલાં, રંડાયલી કન્યાઓનું, તેમની મરણ હોય તો ફરીથી લગ્ન થવું જોઈએ, એવો મક્કમ મત તેઓ ધરાવતા. એ મત કેવળ મહોડાના ઉચ્ચાર પૂરતો જ નહતો. રા. બ. ( હવે સર ) રમણુભાઈ તરફથી સ્થપાયલી વિધવાવિવાહવાળી સંસ્થામાં, તેઓએ તક મળતાં પોતાના વિચારોને આચરણમાં મૂકી બતાવ્યા છે.

ઉપર થએલા ઉદ્દેશ્ય પ્રમાણે શ્રીમાન્ ભગત સાત્ત્વિક સુધારક હતા. એટલે ‘ શંભુમેળા ’ ને તો તેઓ મચક આપી જ શકે નહિ. મહીપતરામ અનાથાશ્રમમાં હિન્દુમાત્ર નહિ, પણ મુસલમાન વગેરે તમામ વર્ણના અનાયો દાખલ થઈ શકતા. તે દરેકનો પંક્તિભેદ જળવાય તેવો જ પ્રયત્ન તેમણે રચ્યો હતો. આશ્રમના ભડોળની અભિવૃદ્ધિ કરવામાં પણ તેમની કાળજી પ્રશંસનીય હતી. તેઓએ પ્રકટ કરેલું પુસ્તક ‘ રણછોડમકતની વાણી ’ ( પ્રથમ ભાગ ) મુમુક્ષુજનો માટે અતિ ઉપયોગી સાહિત્ય છે.

તેઓ પોતાની પાછળ, પ્રતિષ્ઠિત અને યાતિહિતચિંતક પાંચ પાંચ પુત્રો અને પૌત્રોનો, સુખસમૃદ્ધિયુક્ત બહોળો પરિવાર મૂકતા ગયા છે; અને સ્વર્ગસ્થના એક પુત્ર ડૉ. મણિલાલ ભગતની, ખડા-યતા કેળવણીમંડળના માદન મંત્રી તરીકેની શ્રમસાધ્ય સેવાઓ તો સમસ્ત યાતિને જાણીતી છે.

પુત્ર સવાયા તાતથી, ઉત્તમ એ પરિવાર;  
મક્ટી દીપક દીપથી, અજવાળે સંસાર !

## શ્રી. વિઠ્ઠલદાસ જીભાઈ શાહ

જન્મ:

વૈકુંઠવાસ

સંવત્ ૧૬૧૫

ચૈત્ર શુદ્ધ ૮, સંવત્ ૧૯૭૬

‘ધી’વાળાંની અટકથી, એટલે જોષએ તેવો મનપસન્દ માલ અને એક જ ભાવની નીતિથી પ્રતિષ્ઠા પામેલા મહેમદાવાદના વીસા ખડાયતા રવ. વિઠ્ઠલદાસ જીભાઈ, એટલે આત્મજ્ઞાનના રસિયા, સમ્યાઈના સાથી, એકડાના આદર્શ આગેવાન અને સંસારમુધારાની આડંબર-હીન ધગશ ધરાવનાર શાંતિનેતા.

મહુંમના દાદાનું નામ લાલદાસ. લાલદાસ જીવણદાસ ‘સાંઠ’ની અટકથી ઓળખાતા. લાલદાસના પુત્ર જીભાઈ અને જીભાઈના પુત્ર વિઠ્ઠલદાસ.

તેમનો જન્મ સંવત્ ૧૯૧૫ની સાલમાં, મહેમદાવાદ તાલુકાના દેવડીવણસોલા ગામમાં થયો હતો. તેમના પિતા પાંચ વર્ષની વયે વૈકુંઠવાસી થયા. પિતાના અવસાન પછી તેમના વડીલ બન્ધુ દાલિદાસની દેખરેખ હેઠળ કેળવણી લીધી. ગામ વણસોલામાં પ્રાથમિક શિક્ષણ પૂર્ણ કર્યા પછી અમદાવાદની ટ્રેનિંગ સ્કૂલમાં તેઓ પરીક્ષા આપવા મોકલા, પણ તેમાં ઉત્તરરેતો પ્રાપ્ત નકર્યો. સારપછી તેમના

જીવનસ્મરણો

૨૫. વિકૃલદાસ જીભાઈ શાહ



મહેમદાવાડ

વડીલો તરફથી સરકારી નોકરી સ્વીકારવાનું સૂચન થએલું; પણ તેમનાં માતૃશ્રીને તે વાત રૂચેલી નહિ, માતૃશ્રીની મરજી પ્રમાણે વિકૃલદાસને પણ સરકારી નોકરી નહિ રૂચેલી, એટલે પરિણામ જયકી-શનદાસ સુખલાલની પેઢીમાં મુનિમ તરીકેની તેમણે જગા સ્વીકારી.

હાલના મુનિમેની વાત જૂના જમાનાથી જૂદી જ હોય છે. તે અરસામાં તો મુનિમની નોકરીમાં પ્રસંગોપાત બેંસ દહોવાનું, રસોઇ કરવાનું, વગેરે કામો પણ ઉલટબેર થતાં અને એ રીતે ભિન્ન ભિન્ન અનુભવો મેળવવામાં હાલની પ્રજા પેઠે કોઇ શરમાતા નહિ પણ ગૌરવ ધરાવતા. ત્યારપછી સંવત ૧૯૩૫ ની સાલમાં તેઓએ સ્વતંત્ર ધંધો શરૂ કર્યો. એ ધંધામાં તેમણે શુદ્ધ નૈતિક વહેપારવડે ધરાકાનાં મન એટલાં જીતી લીધાં, કે ૧૯૫૫ ના દુકાળવેળાએ વહેપારવાળું ગામ છોડી તેઓ મહેમદાવાદ ગયા, ત્યારે તે ગામની પ્રજાની આંખો આંસુભીની થઇ હતી.

મહુમે ૧૯૩૦ ની સાલથી વ્રત લીધેલું કે દર પૂનમે દાકારજીના દર્શનાર્થે દાકાર જવું અને દર્શન કર્યા પછી જ અન્નગળા લેવું, તથા દર એકાદસીને દિવસે ઉપવાસ કરી, મંદિરમાં હરિકીર્તન કરવું ને રાતે જાગ્રણ; તથા પૂર્ણિમા અને એકાદસીને દિવસે ધધો બંધ રાખવો. એ પ્રતિજ્ઞા બરાબર ચાર વર્ષ સુધી અખંડ રીતે પળાઇ. ત્યારપછી ૧૯૪૨ની સાલમાં વલુસોલા મુકામે શ્રી. રામાનન્દસ્વામી પધાર્યા, તેમના બ્રહ્મોપદેશથી તત્ત્વબોધ પામી તેઓએ કેટલાક બાબ શિષ્ટાચારોનો મોહ છોડ્યો અને સૂક્ષ્મ દષ્ટિએ તત્ત્વજ્ઞાન ને આત્મોત્કર્ષના સંયમનિયમનું પાલન કરવા માંડ્યું. પોતાના ચાર વર્ષના વ્રતાદિતું અને સ્વામીશ્રીના તત્ત્વજ્ઞાનને લગતું એક પુસ્તક તેઓએ લખી રાખેલું હોઇ તે અપ્રસિદ્ધ છે.

સં. ૧૯૫૫ ના આવણ માસમાં મહુમે મહેમદાવાદમાં નડીઆદી દરવાજે ધીની દુકાન કરી અને તેની શાખા વડોદરામાં સં. ૧૯૬૬ માં સ્થાપી. ત્યાં સારા ધી માટે પ્રજાનો પોકાર હતો તે

અગવડ દૂર થઇ. ચોખ્ખા ધીના તેમણે પ્રચાર કરાવ્યો અને હાલ પણ ચાંપાનેરી દરવાજે દુકાન છે તેનો, તેમના ભત્રિજા મનસુખભાઇ ભોગીલાલ ( જેમને નાનપણથી પોતાને ઘેર મોટા કરેલા તે ) ની પાસે તેમના નામથી વહીવટ ચલાવરાવે છે.

ધી માટે મહેમદાવાદમાં ' છાશીઆ ' અગર ' પંદર પચીસીઆ ' ( પચીસ શેર ધી અને પંદર શેર તેલ ) ની છાપ પડેલી, તે તેમણે પેદાશનાં પ્રલોભન મૂકી, તનતોડ મહેનત કરી, જડથી કાઢી નાખી અને સારા ધીના પ્રચાર કરી, ' સુરત 'ના માડવાની પેઠે નંખરો માડવ્યા અને હરિદ્ વહેપારીઓને હંફારી તેઓએ ' ધીવાળા 'ના નામની જે સ્તુત્ય પ્રતિષ્ઠા મેળવી છે, તે ગૂજરાતના ધણાખરા લાગમાં જણીતી છે.

જામેલી પ્રતિષ્ઠાને પરિણામે કમાણીમાં વધારો થતો ગયો તેમતેમ ન્હાની મોટી સખાવતો પણ કરવામાં તેઓએ ઘટતો ફાળો આપ્યો હતો. દાખલા તરીકે સંવત્ ૧૯૫૬ ના દુષ્કાળમાં તેમના દેવકી વણસોલા ગામને રૂ. ૫૦૦૦) ના દાણા વહેંચ્યા હતા અને પોતાના ખેડૂતવર્ગને લગભગ તેટલી જ રકમ ગુપ્તદાન તરીકે આપેલી. ઉપરાંત અનાથઆશ્રમોમાં, ગુરૂકુળોમાં, લાયબ્રેરીઓમાં, સ્કૂલોમાં બોર્ડિંગોમાં, તેમના તરફથી વારંવાર બક્ષીસો કરવામાં આવતી.

તેમના બાઇ કાલિદાસને ચાર પુત્રીઓનો વસ્તાર હતો. તેમને દીકરાનું ફરજંદ નહતું. તેઓ જ્યારે સં. ૧૯૫૭ માં ગુજરી ગયા, ત્યારે તેમની દીકરીઓએ અને જમાઇઓએ તેમની મિલકત લેવા કબજો કર્યાની ખબર શ્રી. વિકૂલદાસને પડી ; ત્યારે તેમણે હસીને કહેવરાવ્યું કે મેં અને મહારા બાઇએ સં. ૧૯૩૮ની સાલથી બહેંચેલું છે, માટે મારો એમની મિલકતમાં કેષ્ટ પ્રકારનો હક્ક નથી. મરનારને દીકરાનું ફરજંદ હોય તો મિલકત દીકરો પાચ અને દીકરીઓનાં ફરજંદ હોય તો દીકરીઓ પાચ ! તેમના ઉદ્ધારચિત્ત રવલાવતું આ જવસંત દષ્ટાંત ઘડો લેવાયોગ્ય ગણાય.

‘ગીતારહસ્ય’ અને ‘ભવિષ્યની પ્રગ્ન’ એ પુસ્તકો લખવાનો વિચાર હતો, પરંતુ તે પહેલાં તો તેમને પરમાત્માએ પોતાની પાસે બોલાવી લીધા.

ઈ. સ. ૧૯૧૮ ની સાલમાં તેમણે ‘યુવકમંડળનું’ કર્તવ્ય અને બાળલગ્નનો ઇતિહાસ’ નામનું લઘુ પુસ્તક બહાર પાડી, તેની તેમના એકડામાં લ્હાણી કરી હતી.

તેઓ જ્ઞાતિહિત માટે હમેશાં ચિંતન કરતા. પોતે મિલનસાર સ્વભાવના, પ્રામાણિક, પરમજી, અને ધીરજવાન હતા. તેઓ ૧૪ દિવસ માંદગી બોગવી સં. ૧૯૭૬ ના ચૈત્ર શુદ્ધ ૮ ના દિવસે ૬ વાગે એટલે પોતે આગલ્યા દિવસે મુકરર કરેલા વખતે વૈકુંઠવાસી થયા.

તેમનાં હળદરવાસના કુળવાન રંગજીવાળા બહેચરદાસ પુરુષોત્તમદાસનાં દીકરી નામે જોકારખા સાથે લગ્ન થયેલાં. તેમને ત્રણ દીકરા નામે જગલાલ, ડાહ્યાલાલ અને મોતીલાલ છે; એ ત્રણે દીકરાઓને ત્યાં સારો વસ્તાર છે. સ્વ. વિકૃલદાસ આપણી જ્ઞાતિની દરેક સંસ્થામાં સજ્ય હતા અને ખડાયતા કેળવણી મંડળ, ખડાયતા છાત્રાલય, ખડાયતા પરિપક્વ સ્થાયી સમિતિ તથા ખડાયતામિત્ર, એ દરેક સંસ્થાને ઉદાર દિલની સારી સખાવતોથી સંતોષી હતી અને પ્રેમથી પેાપી હતી.

વૈકુંઠવાસી વિકૃલદાસ અનુભવે, જ્ઞાને અને વયે વૃદ્ધ હતા, છતાં સેવાયજે તેમનો જીવસો અને કર્તવ્યની લગની સદૈવ એવાં સતેજ, કે આજના વેંતીઆ જીવાનો તો એમની આગળ ઝંખવાણા પડી જાય.

સામાન્ય રીતે એકડાઓના આગેવાનોને આપખુદ સત્તા, અન્ધ-શ્રદ્ધા, રૂઢિભક્તિ અને વેદના વારાથી ચાલતા આવેલા અનિષ્ટ રિવાજોને વળગી રહેવાનાં ‘વળગણ’ વળજેલાં હોય છે; ત્યારે વિકૃલદાસ નિરાળા પ્રકૃતિના નેતા હતા. એ પોતાના એકડાના આગેવાન હતા, પરંતુ આગેવાનપણાનું હુપદ ધરાવતા નહિ અને હમેશાં શેડી-આની નહિ, પણ સેવકપણાની ભાવનાથી કર્તવ્યમાં રત રહેતા.

ભર્યમાં રા. ખ. કાંટાવાળાના અધ્યક્ષપણા હેઠળ આપણી શાંતિના ચોથી પરિષદ મળી, તે પ્રસંગે અમુક દુરાવના સમર્થનમાં, એ પકવ અનુભવી સળંગને કરેલા હુદયસ્પર્શી ભાષણથી, લગભગ સમગ્ર પરિષદ, તેમના તરફ ભોલચુમ્મકવત્ આકર્ષાઈ હતી.

પોતે ‘ખડાયતામિત્ર’માં પણ અવારનવાર લખતા. તેમની દિલસોજ દેખરેખ હેઠળ ‘યુવકમંડળ’ સ્થપાયું હતું. ખડાયતા પરિષદના કાર્યપ્રચાર માટે, સ્થળે સ્થળે પરિભ્રમણ કરી, શાંતિમત કેળવવાનું ખીકું, સૌથી પ્રથમ ઝીંજનાર પણ તેઓ જ હતા.

પોતે જેવા શાંતિનેતા હતા, તેવા જ્ઞાનપિપાસુ પણ ખરા. એમનો વાચનનો મૂખ્ય વિષય વેદાન્ત. સંયમનિયમ ને અબાધિત દિનચર્યાવડે તેઓ ચોસક વખે જેટલી વૃદ્ધાવસ્થામાંય સમરાંગણના કાંઈ ભડવીર સેનાની જેવા ભાસતા.

“વેપારમાં તો લુચ્ચાઈ વાપરવી પડે; એમાં ચોક્ખી નીતિ ચાલે જ નહિ:” એવા ભ્રમમૂલક ભાવનાને, તેમણે ખોટી દુરાવા હતી અને નીતિના રાહે વેપારની આખાદાની, આખરે તો આખાદ થાય છે એમ ધર્મનિષ્ઠ ધંધાથી સિદ્ધ કર્યું હતું.

મહાંમના સ્મરણાર્થે, હળદરવાસનિવાસી શ્રીયુત સાંકળેશ્વર દાજીરામ શર્માએ, ‘વિકૃલવિરહ’ નામની સુંદર પ્રશસ્તિ છપાવી છે; એનું આ રહું છેલ્લું અવતરણ:—

‘મરવાનું વીરા! તને યોગબળે મુઝાયું હતું,  
‘ઘડી’ ‘પળ’ કહી હતી, જવા પ્રભુધામમાં!  
એ દિવસ આવ્યો ત્યારે, સ્નેહીઆને બાલાવીને  
કહ્યું—રજા આપો હવે, જવા પ્રભુધામમાં;  
શોક કેઈ કરે! નહિ, ન ત્વે વાહં જાતું નાસં  
જન્મ ને મરણ એ છે, મિથ્યા આ સંસારમાં,  
એવું કહી છેવટના પ્રણામ બધાને કરી;  
સાંલ્યયોગ કે’તાં કે’તાં શમી ગયો શ્યામમાં.’

જીવન સંમરણ

સ્વ. રણછોડલાલ કપુરચંદ હેસાર્



અમદાવાદ





## શ્રી૦ ચિમનલાલ } કપુરચન્દ દેસાઈ શ્રી૦ રણછોડલાલ }

**અ**મદાવાદમાં કપુરચન્દ દેસાઈનું કુટુંબ, એટલે બીજા વિધવિધ વડવામ્મઓથી ફાલેલો વિશાળ વડલો ! આપણા હિન્દુસંસારનાં વિભક્ત કે અવિભક્ત કુટુંબોમાં, આ કુટુંબનો સંપ અને સુખી સંસારકલ્પોલ કોઈ અનોખી ભાત પાડે છે. બહોળા પરિવારમાં બે ભાણું ખખડયા સિવાય ભાગ્યે રહે. આ કુટુંબે કલક શી વસ્તુ છે, તે કોઈને બીજાવા જ દીધું નથી, એ એની પ્રથમ વિશેષતા.

વંશજને વારસામાં સ્થાવર-જંગમ મિલકત મળે અને પૂર્વજના સંસ્કાર ને ગુણ-સ્વભાવ પણ મળે. કપુરચન્દ દેસાઈના પુત્રોએ તેમના કુટુંબને બંનેનો વારસો સોંપ્યો હતો. વારસામાં મિલકત મળે, એને આપણે પ્રધાન સ્થાન ન આપીએ; પણ પૂર્વજના સંસ્કારોનો ને સદ્ગુણ-શક્તિનો ઉત્તરોત્તર વિકાસ, પ્રકાશ અને એની અભિવૃદ્ધિની ધગશ તો બેશક પ્રશંસાપાત્ર ગણાય. ખાસ કરીને સેવાભાવ, સખાવત પ્રત્યેની ખાનદાની અને અમરવેલ પેઠે વંશપર-પરાગતની સફળ વક્રીલાત ; વારસાના આ ત્રણ મૂલ્યવાન અંગેજનું આકર્ષક તત્વ અજબ છે.

લગીર પૃથક્કરણ કરીએ;—ચિમનલાલ અને રણછોડલાલ બે સહોદર. બન્ને બાહોશ વકીલો. ચિમનલાલ દેસાઇની ગાદીએ, શ્રીમાન્ સોમભાઇ ઉર્ફે મગનલાલ દેસાઇ આવેલા છે અને રણછોડલાલ દેસાઇને ચાર પુત્રો:—(૧) ત્રિકમલાલ (૨) સોમભાઇ ઉર્ફે મગનલાલ (૩) કેશવલાલ અને (૪) મોહનલાલ. ત્રિકમલાલ દેસાઇ જેમ જ્ઞાતિના અદ્વિતીય નેતા હતા, તેમ ધારાશાસ્ત્રીઓના મહામંડળમાં એકદમ મોખરે તરી આવતા બાહોશ વકીલ પણ હતા. વળી એ જ વકીલ ત્રિકમભાઈના પુત્ર સુન્દરલાલ, ‘પિતાથી સવાયા પુત્ર’ એ સૂત્રાનુસાર બેરિસ્ટર થયા છે ! રણછોડલાલ દેસાઇના બીજા પુત્ર મગનલાલ; તેઓ પણ સુપ્રસિદ્ધ વકીલ : ત્રીજા પુત્ર કેશવલાલ; એ ગ્રેજ્યુએટ પિતાના ચિ. ભાઇ રતિલાલ દેસાઇ પણ તાજા છતાં તેજદાર વકીલ : આમ એકધારી સરળ વકીલાતની વેલ વંશમાં ઉતરી આવેલી આપણે જોઈએ છીએ, એ વળી બીજી વિશેષતા.

જ્ઞાતિને એવાં સુન્દર ફળો દેનાર મૂળ પુરૂષોને આપણે સંભારીએ :—

શ્રી૦ ચિમનલાલ દેસાઇની જન્મસાલ, આશરે સંવત ૧૮૯૮. અમદાવાદના મૂળચન્દ પુરૂષોત્તમદાસ તેમના મામા થાય. પોતે મોસાળમાં ઉછર્યા ને મોટા થયા ; કેમકે ન્હાની વયમાં જ તેમનાં માતપિતા વૈકુંઠવાસી થયાં હતાં.

ચિમનલાલ દેસાઇના જન્મકાળે એમની સ્થિતિ મધ્યમ. તેમણે મધ્યમ સ્થિતિમાં રહીને સામાન્ય શિક્ષણ મેળવ્યું અને ધોધા ગામમાં પાંચ રૂપિયાને દરમાથે ‘કારકુન’ થયા.

—પણ એમના કિસ્મતમાં કારકુની લખી જ નહતી. એક બાળુ નોકરી અને બીજી તરફથી, શાળા સમયમાં વકીલાતનો અભ્યાસ ; એમ બેવડો પુરૂષાર્થ આદર્યો અને ચિમનલાલ દેસાઇ વકીલ થયા !

“ હિંમતે મદાં, તો મદદે ખુદા ”! ચિમનલાલ દેસાઈના પુરુષાર્થે પ્રબળ જોર ક્યું અને એમની પ્રતિષ્ઠા પૂરવેગે જન્મતી ગઈ. કદાવર દેહી, એ ‘ સનદી ’ વકીલની પ્રતિભાએ બલમલાને આકર્ષ્યા. એમને તાલુકદારી મુકદ્દમાઓ અદળતક મળવા માંડ્યા અને એમાંથી, એમના અદ્ભુત શક્તિમત્તા ખીલી ઉઠી. ચિમનલાલ દેસાઈ એસિસ્ટન્ટ પબ્લિક પ્રોસિક્યુટર પણ હતા. આચાર્ય, મિત્રો કે જ્ઞાતિજનો પાસેથી તેઓ જવહરે જ શી લેતા, એ તેમના દિલની દાનાઈ! પોતે અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીના સભ્ય પણ હતા.

ચિમનલાલ દેસાઈ મધ્યમ સ્થિતિમાં ઉછર્યા અને માતૃગર સ્થિતિ મૂકતા ગયા. જતે જ રહ્યા અને જમીન-જગીર સાથે મોટી મૂડીની મિલકતો વસાવી. એમાંથી તેમણે પુણ્યદાન ખાતે પણ ઘણું ખર્ચ્યું છે. તે વખતે જ્ઞાતિની મધ્યસ્થ સંસ્થાઓનું અસ્તિત્વ જ નહિ. અને જ્ઞાતિસેવાની, હાલના જેટલી લગની પણ નહિ, એટલે વિશેષ અંશે યાત્રાનાં ધામોમાં, ધર્મમંદિરોમાં અને સામાન્ય જનહિતના લાભમાં સખાવતો થતી. ચિમનલાલ દેસાઈની કમાણીને સંગીન દિસે પણ એ જ દિશામાં ખર્ચો હતો.

એમનાં ખીજવારનાં પત્ની, તે ગં. સ્વ. રૂક્મણી બહેન. દીર્ઘાયુ લઈને નહિ અવતરેલાં એમનાં બે બાળકુલડાં, આજ ખીલ્યાં ને કાલે કરમાઈ ગયાં—અને ત્યારપછી તેમણે વૈધવ્યધર્મે રત રહીને પોતાના વૈકુંઠવાસી સ્વામીનો આત્મા જે રીતે પ્રસન્ન થાય, એવાં પુણ્યદાન સેવ્યાં છે અને દત્તક પુત્ર શ્રી૦ મગનલાલભાઈએ એમાં સાથ દીધો છે.

ચિમનલાલ દેસાઈ સં. ૧૯૪૮ ના જેઠ શુદ્ધ ૪ ને દિવસે વૈકુંઠવાસી થયા. ત્યારપછી, એ જ સાલની ધનતેરસે શોકપ્રદર્શક સભા મળેલી, ત્યાં સ્વર્ગસ્થના સ્મરણાર્થે સદાવ્રત ખાતે રા. વીસ હજારની રકમ જાહેર થઈ અને ડાકોરના ભટ્ટજીના મંદિરમાર્ફત એની વ્યવસ્થા થાય છે. અમદાવાદના બ્રાહ્મણોની ચોર્યાસી

અને કંઠીબન્ધાનું મહાજન; દશાખડાયતાની નાતની વાઢી ખાતે અપાયલી સારી રકમ; વગેરે સેવા ને સખાવતોનાં જીવતાંજગતાં દષ્ટાંત છે : અને એ સર્વ કરતાં જ્ઞાતિની દષ્ટિએ વિશેષ ચડિયાતું સ્મરણુ તો, કાંકરિયા (અમદાવાદ)ને રસ્તે આવેલું “ચિમનલાલ કપુરચન્દ છાત્રાલય” છે—જેની પાછળ સત્તર હજાર રૂપિયા જેવી ભારે મૂડીની સખાવત થઇ છે !

ઓતપ્રોત થઇ ગએલી દૂધમાંની સાકરને જીદી પાડવાનું વિજ્ઞાન પ્રો. જગદીશ ચન્દ્ર બોઝ જેવા વૈજ્ઞાનિક જાણતા હોય, તો તે જીદી વાત છે ; ચિમનલાલ દેસાઇથી રણછોડલાલ દેસાઇનું જીવન જીદું પાડવાનું આ કલમમાં સામર્થ્ય નથી. તેઓ પણ વકીલાતથી માંડીને મુનસફને દરજ્જે ચડ્યા હતા. એમનું જીવન ઉદ્યોગી હતું અને વર્તનમાં વિશુદ્ધ પ્રામાણિકપણું. એ સદ્ગુણોથી કાણ ન આકર્ષાય ? સન્ ૧૮૯૩ માં જૂનાગઢ સ્ટેટના સોમનાથપાટણમાં હિન્દુ—મુસલમાન વચ્ચે ભારે તોફાન જાગેલું, ત્યારે જૂનાગઢસ્ટેટ સરકાર પાસેથી એમની નોકરી ઉછીની મેળવી ; અને રણછોડલાલ દેસાઇ તોફાની મામલાના કમિશનમાં નીમાયા હતા—લગભગ એક વર્ષ સુધી.

રણછોડલાલ દેસાઇ ભોરસદમાં પણ ખરા ; ઉપરાંત થાણા જીલ્લામાં ને સુરતમાં પણ મુનસફનો હોદ્દો ભોગવેલો. ઉમરેઠમાં પણ હતા. તેમની ઉમરેઠની ઉજ્જવળ કારકીર્દી દરમિયાન, ત્યાં ‘જ્યુબીલી ઇન્સ્ટીટ્યુટ’ નામે અંગ્રેજી શાળા સ્થપાઇ અને જાણવા પ્રમાણે હાલ પણ તેમની છબી, એ શાળામાં, સંભારણ તરીકે સાક્ષીભૂત છે. વળી મુંબઇ હાઇકોર્ટમાં ડૉ. આઈસોને દરમાથે ડેપ્યુટી રેજિસ્ટ્રારનો હોદ્દો પણ તેમણે ભોગવ્યો હતો. તેઓ સંવત્ ૧૯૫૧ ની અખાત્રીજને દિવસે ૪૮ વર્ષની વયે વૈકુંઠવાસી થયા. પોતાનાં પત્ની જડાવખાના સ્મરણાર્થે ગૂજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીને જે એક

દ્રસ્ટ સોંપાયેલું છે, તેની વ્યાજ સાથે રકમ બેહજાર જેટલી હોઈ, ખડાયતા જ્ઞાતિની કન્યાઓમાં તેનું વ્યાજ નિયમીત વહેંચાયાં જાય છે.

રણછોડલાલ દેસાઈ મુનસફ હતા, તો તેમના તનુજ શ્રીમાન મગનલાલ છોટાકિદેપુરના નાયબ દિવાન હતા; હવે તેઓ અમદાવાદમાં-પોતાને વતન-વડીલાત કરે છે. અમદાવાદ એટલે જ્ઞાતિની મધ્યસ્થ સંસ્થાઓનું કેન્દ્રસ્થાન. મગનલાલ દેસાઈ કેન્દ્રસ્થાનમાં રહે અને સંસ્થાઓના પોષક-સંચાલક ન હોય એમ અને જ નહિ. ખડાયતાકેળવણીમંડળમાં એક હજાર રૂપિયા ભરીને તેઓ પેટ્રન થયેલા છે. છાત્રાલય તો એમનું જ કહી શકાય-(જેનું ખાતમુહૂર્ત જ તેમના હાથે થયેલું.) તેની કાર્યવાહકસમિતિના પોતે સભ્ય છે. તેમણે દશાખડાયતા શુભેચ્છક સભા ખાતે પ્રાણ ને પૈસો ઓછો ખર્ચો નથી. તેમ અમદાવાદમાં, જ્ઞાતિ માટે ફરતા પુસ્તકાલયની પ્રવૃત્તિ શરૂ કરવામાં શુભેચ્છક સભાને અંગે આપેલો હિસ્સોય ન્દાનોસ્ત્રો નથી. ઉપરાંત આપણા ઇષ્ટદેવના ભંડોળને પણ તેઓ નથી જ ભૂલ્યા. પાંચસો રૂપિયાની બેટ એ ખાતે પણ જમા થયલી જોવાય છે. મગનલાલ દેસાઈ, મ્હૈસૂરની દામોદરદાસ શિષ્યવૃત્તિના સલાહકારમંડળમાં પણ સભ્ય છે અને આ રીતે, પોતાના વૈકુંઠવાસી તીર્થસ્વરૂપોના આત્માને સંતોષ મળે તેવી પરોપકારી પ્રવૃત્તિઓમાં પોતે પરોવાયલા રહે છે. રણછોડલાલ દેસાઈના બીજા પુત્ર કેશવલાલ, ઉપર જણાવ્યું તેમ ગ્રેજ્યુએટ હોઈ તેમની મુંબઈમાં ખૂંકસેલરની દુકાન છે અને ત્રીજા પુત્ર મોહનભાઈ અંડર ગ્રેજ્યુએટ હોઈ વેદાન્તના અભ્યાસક છે. વાડીવસ્તારના સંબંધમાં, બધા ભાઈઓને ત્યાં ઇશ્વરની કૃપા વરસી રહી છે.

પૂર્વે ને વૃક્ષોવડે રૂએ વાડી-વિહાર;  
પુરુષાર્થી પરિવારથી સોહે છે સસાર.



## શ્રી૦ હરિલાલ મનસુખરામ પારેખ

જન્મસાલ:

વૈકુંઠવાસ:

ઈ. સ. ૧૮૫૦

મહા શુદ એકાદસી, સં. ૧૯૭૮

શ્રીમાન્ હરિલાલભાઈનો જન્મ નડીઆદમાં થયો હતો. તેઓએ ગુજરાતી અને અંગ્રેજી શિક્ષણ નડીઆદમાં લીધેલું. મેટ્રીક પાસ થયા પછી તેઓ મુંબઈ ગયા અને ત્યાંની એક અંગ્રેજી શાળાના શિક્ષક થયા. એમની શિક્ષણપદ્ધતિ ઉંચા પ્રકારની ગણાતી.

પોતે મુંબઈમાં શિક્ષક રતા અને બીજી બાજુ અભ્યાસક પણ હતા. તેમણે ડિસ્ટ્રીક્ટ પ્લિકેટરી પરીક્ષા આપી અને એમાં ઉત્તીર્ણ થયા પછી મુંબઈ છોડ્યું.

ત્યાંથી ઉમરેઠ આવ્યા અને “કલાર્ક ઓફ ધિ કોર્ટ”ની જગા લીધી. ઉમરેઠમાં રહી તેમણે હાઇકોર્ટ વકીલનો અભ્યાસ કર્યો અને તેમાં ય તેઓ ફત્તેહમંદ નિવડયા.

એ વખતે ગોંડલસ્ટેટ જપ્તીમાં હતું. તે વખતના પોલિટિકલ એજન્ટની દષ્ટિ આપણા હરિલાલભાઈપર ઠરી અને એ સ્ટેટના ધોળાજી મહાલના ડિસ્ટ્રીક્ટ મેજસ્ટ્રેટ તથા મુનસિફને હોદ્દે તેમને

નીમ્યા. શ્રીમાન્ પારેખના ઉન્નત જીવનનો ખરો આરંભ અહીંથી થયો. તેમણે સુપરત હોદ્દાએથી સરકાર અને પ્રજાનો ચાહ એટલો જાતી લીધો, કે તેમની સેવાથી પ્રસન્ન થઈને, ગોંડળસ્ટેટના એડ-મિનિસ્ટ્રેટર મેજર સ્કોટે, ગોંડલના સર ન્યાયાધીશ તરીકે તેમની નિમણૂંક કરી. એ હોદ્દો એક વર્ષ દીપાળ્યો અને ત્યારપછી નાનું ખારૈયાનરશે સરકાર પાસેથી, તેમની ‘સર્વિસ’ ઉછીની મેળવીને પોતાના દિવાન તરીકે દેવગઢખારિયે તેડાવી લીધા.

દેવગઢખારિયે દોઢેક વર્ષ, દિવાનનો હોદ્દો ભોગવ્યો; પછી જોઈન્ટ સમ જજ તરીકે તેમને બરૂંચ જવું પડ્યું. બરૂંચમાં પણ એમની કીર્તિપ્રદ કારકીર્દી લાંબી રહી નહિ. ત્યાં જોઈન્ટ સમ જજમાંથી પોતે ટુંકી જ સુદતમાં સમજાયા થયા !

ખારૈયાસ્ટેટને એમની સેવા છોડતી પરવડે તેમ હતું જ નહિ. સ્ટેટ પ્રિટિશ સરકારની મંજૂરી મેળવી અને હરિલાલભાઈ પાણ દેવગઢખારિયાના દિવાનને હોદ્દે નિયત થયા.

એમ ચાર વર્ષ ચાલ્યું. પછી ગોંડળસ્ટેટ જાપ્તીમુક્ત થયું હતું એટલે તે સ્ટેટ તેઓને તેડાવ્યા. ખારૈયાસ્ટેટ છોડી જ કેમ શકે ? છતાં તે વખતે દેવગઢખારિયાનાં હવાપાણી ખરાબર માફક નહિ આવેલાં અને સ્થળાંતરની જરૂર હતી, એટલે એ વર્ષ માટે તેઓ ગોંડળ ગયા અને ત્યાંના જ્યુડિશ્યલ એસિસ્ટન્ટ થયા.

સુદત પૂરી થતાં બંને રાજ્યોના દિલમાં જુદી જુદી ચટપટી પેઠી. ખારૈયાસ્ટેટ માટે ખુશાલીનો પ્રસંગ હતો, ત્યારે ગોંડળસ્ટેટ માટે નાખુશીનો ! ગોંડળસ્ટેટને તેમની સેવા ગુમાવતી જરા પણ ગોઠતી નહિ ; પરંતુ ખારૈયાસ્ટેટને અપાયલું વચન પાળવું, એ તેમનો સુદ્રક્ષેષ હતો. તેઓ દેવગઢખારિયે ગયા અને લગભગ ચાળીસેક વર્ષ સુધી ત્યાંના દિવાનનો હોદ્દો ભોગવ્યો.

દિવાનગિરી દરમિયાન તેમણે ખારૈયાસ્ટેટમાં ઘણા સુધારા કરાવ્યા. રાજ્યની ઉપજમાં ચારપાંચગણો વધારો થયો. ઉપરાંત એ



સંસ્થાનના સાગટાલા મહાલ ઉપર જે પચાસેક વર્ષથી સરકારજપ્તી હતી, તે લખાપટ્ટી કરીને ઉઠાવી લેવડાવી. વળી બ્રિટિશ રૈયત આ સંસ્થાનમાં ગુન્હો કરે, તો તેની તપાસ બ્રિટિશ હદમાં ચલાવાતી, તેમાં સુધારો કરાવીને બારેયારસ્ટેટને જ એ હક્ક અપાવરાવ્યો.

‘બ્રિટિશ સર્વિસ’માંથી પોતે મુક્ત થયા ત્યારપછી પણ, નાનું બારૈયાનરેશની તીવ્ર ઇચ્છા અને આગ્રહભરી લાગણીને લઈ, શ્રીમાન્ પારેખે વધુ દસ વર્ષ દિવાનને હોદ્દે રહેવાની માગણી સ્વીકારી અને સંવત્ ૧૯૭૩ ની સાલથી, અવસ્થાની અશક્તિને લીધે તેઓ નિવૃત્ત થયા અને પોતાને વતન-નડીઆદ-જમ રહ્યા. તેઓ-શ્રીનો એ માનવંતો હોદ્દો હાલ શ્રીમાન્ મોતીલાલ લલુભાઈ પારેખ દીપાવી રહ્યા છે.

દેવગઢબારિયા છોડતી વેળાએ પ્રાંતએ તેમને માનપત્ર અર્પણ કર્યું હતું, અને તેમના યશસ્વી કારોબાર માટે તે કાળના દરેક પોલિટિકલ એજન્ટે ઉચ્ચ અભિપ્રાય આપ્યો હતો.

તેઓએ બારૈયાસ્ટેટ છોડ્યું, પણ તેમનાં મંથુર સ્મરણો બ્રૂંસાઈ જાય તેવાં નથી. હરિલાલભાઈએ દેવગઢબારિયામાં જે હોસ્પિટલ પોતાને ખર્ચે બંધાવી આપી છે:-(૧) હરિલાલ હોસ્પિટલ અને (૨) તેમનાં પત્નીશ્રીનું નામ જોડીને સૂરજબા વેટરનરી હોસ્પિટલ. તેમણે એ પાછળ સુમારે પંદરેકહજાર રૂપિયા ખર્ચ્યા હતા.

આપણા ઇજ્ઞેવશી કોટયર્કજી ગાટે નવું મંદિર બાંધવાની હીલ-ચાલ ચાલી, ત્યારે તે ખાતે પણ તેઓએ પાંચસો રૂપિયા આપ્યા હતા.

સંવત્ ૧૯૭૮ના મહા શુદ્ધ એકાદસી જેવા પવિત્ર પર્વે હરિ-લાલભાઈનો વૈકુંઠવાસ થયો.

મહિમા માનવજન્મનો, દુર્લભ દુનિયામાંય;  
વશદાર્શીભર વર્તને મળે પ્રભુની છાંય.





ଅବନେମରଣ୍ଡା

ସ୍ବଚ୍ଛନ୍ଦ ଯୁଗିନାଥ ଛାମୋଦରାୟ ଗାନ୍ଧୀ



ନବିଆଦ

## શ્રી. ચુનીલાલ દામોદરદાસ ગાંધી

જન્મ:

વૈકુંઠવાસ :

તા. ૮ : ૮ : ૧૮૭૪

તા. ૨ : ૯ : '૨૬

શ્રીમાન્ ગાંધી નડીઆદના વતની હતા અને સાધારણ સ્થિતિ-વાળા કુટુંબમાં ઉછર્યા છતાં ખૂબારની લાગવગ કે સહાય સિવાય પોતાનું બિવિષ્ય ઘડી કઢાડવા સમર્થ થયેલા હતા. અર્થાત્ પોતે Self-made હતા. તેમની અભ્યાસ કારકીર્દી ઘણી આશાજનક હતી. તેમણે સને ૧૮૯૪ માં મેટ્રીક તથા સરૂંજકાઇનલની પરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ થઇ ભાઉસાહેબની શિષ્યવૃત્તિ મેળવેલી. વધુ અભ્યાસ માટે વડોદરા કોલેજમાં જોડાયા અને સને ૧૮૯૫ માં તેઓ પ્રીવીઅસની પરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ થયા. બીજી સાલ ઇન્ટરઆર્ટ્સ માટે અભ્યાસ ચાલુ રાખ્યો. પણ એક ટર્મ બર્યા બાદ આર્થિક સ્થિતિના સંક્રાંતને લીધે કોલેજ છોડવી પડી અને તેઓ નોકરીમાં જોડાયા.

સહગત પ્રથમ ભરૂચ તથા અમદાવાદ હાઇસ્કૂલમાં શિક્ષક તરીકે થોડો વખત રહ્યા બાદ પોતાના વતનમાં—નડિયાદમાં—શિક્ષક તરીકે નિમાયા. વતનમાં નોકરી મળ્યાના અનુકૂળ સંજોગો પ્રાપ્ત થવાથી તેમણે નડિયાદ હાઇસ્કૂલને પોતાની ગણી તમામની લાગણી જીતી લીધી અને હરકોઇને ઉપયોગી થવામાં જ તેઓ પોતાની નોકરીનું સાર્થક માનતા થયા. રા. ૦ અ. ૦ કમળાશંકર ત્રિવેદી, મિ. ટો. હી. વાચ્છા તથા રા. ૦. ૦. કેશવલાલ હ. ધ્રુવ વિ. સમર્થ વિદ્વાનોના હાથ નીચે તેમણે કામ કર્યું હતું અને સર્વનો પ્યાર મેળવ્યો હતો.

સને ૧૯૦૮ સુધી તેમણે એકનિષ્ઠાથી નડિયાદમાં નોકરી કરી અને એક સહૃદયી ગૃહસ્થ તરીકે હરકોઇએ તેમને ઓળખ્યા. તેમણે જીવનનું સૂત્ર આંટી રાખ્યું હતું કે:—To be useful to others is life હરકોઇને ઉપયોગી થવું એ જ જીવન છે એમ ખતાવનારી તેમની કારકીર્દી એ સુત્રથી મૂર્તિમંત બની હતી. સને ૧૯૦૬ માં તેઓને એસ. ટી. કૉલેજમાં શિક્ષણપદ્ધતિ શીખવા મોકલ્યા અને ત્યાંની પરીક્ષામાં પોતે પ્લેવન્ડેલા ડીપ્લોમા મેળવવા લાગ્યશાળી થયા હતા.

સને ૧૯૦૮ પછી, તેમની યશસ્વી નોકરીની કદર કરીને સરકારી ખાતાવાળાઓએ ‘સ્પેશીઅલ કેસ’ તરીકે અમદાવાદમાં આસિસ્ટન્ટ ડેપુટિ એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર નીમ્યા. ત્યાં પણ તેમણે ઘણું પ્રશંસનીય કામ કર્યું અને પંક્તિથી તેઓ પાછા પોતાના વતનને લાભ આપવા સંમર્થ થયા. સને ૧૯૦૯ ની આખરમાં તેઓ નડિયાદમાં જ આસિસ્ટન્ટ ડેપુટિ નીમાયા. સને ૧૯૦૯ થી તે છેવટ સુધી સહગતની સર્વિસ ઇન્સ્પેક્ટિંગ. લાઇનમાં આસિસ્ટન્ટ ડેપુટિ તરીકે તથા ત્યારબાદ હેડ ડેપુટિ તરીકે થએલી હતી. તેઓ દરેક કામમાં સંપૂર્ણ રીતે કાર્યદક્ષ તથા ચપળ હતા; જેથી સને ૧૯૨૪ માં ઉત્તરવિભાગની લોકલબોર્ડના કેળવણીખાતાના હિસાબ તપાસવા

સહમતને સરકાર તરફથી આડીટ આફિસર તરીકે નીમવામાં આવ્યા હતા. અવસાન વખતે તેઓ ખેડાજીલ્લાના કેળવણીખાતાના હેડ ડેપ્યુટિ હતા અને ખેડાજીલ્લાની લોકલખોર્ડની સ્કૂલખોર્ડના એડમિનિસ્ટ્રેટર આફિસર તરીકે તેમની નિમણૂક થઈ ગઈ હતી-એટલું જ નહિ પણ તેમણે સ્કૂલોને સારા પાયાપર મૂકવા માટે એડમિનિસ્ટ્રેટર તરીકે કામ કરવાની રૂપરેખા દોરી એક સંગીન યોજના પણ ઘડી હતી ; પરંતુ કમભાગ્યે તે લાલ ખેડાજીલ્લાથી લઈ શકાયો નહિ.

તેઓને જેટલું વતનને માટે અભિમાન હતું, તેટલું જ અભિમાન પોતાની ન્યાતબ્દત માટે તથા ખાતા માટે પણ હતું. ન્યાતનો કોઈ પણ માણસ જરૂર પડે કિંમતી સલાહ માટે તેઓ પાસે જાય તો કહેવું જોઈએ કે સોએ સો ટકા તેને સાચી જ સલાહ મળતી. તેમણે ખડાયતા શુભેચ્છક સલા સ્થાપી ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને શી તથા પુસ્તકો અપાય તેવી યોજના કરવામાં આગળ પડતો ભાગ લીધો હતો. ઉપરાંત નડીઆદમાં તા. ૯ : ૫ : '૨૬ ને રાજ સ્થપાએલી શ્રી સમસ્ત વીસા ખડાયતા સમાજની કાર્યવાહક સમિતિના સભ્ય હતા અને કેટલાક સુધારા સંબંધી તેઓએ ઘણા જ ઉત્સાહ દાખવ્યો હતો, પરંતુ તેઓની ઉન્નત આશાને જળ આવવાનો વારો ન જ આવ્યો.

કેળવણીખાતાના માણસો તેઓને સાચા સલાહકાર માનતા અને ખાતા માટે એટલું બધું માન હતું કે પ્રયત્નશીલ રહી, પોતે ખાતાના સારા માટે અથાગ પરિશ્રમ કરતા. એમની પાસેથી કોઈ પણ માણસને નિરાશા લઈ પાછા ફરવાનો પ્રસંગ આવતો જ નહિ. સાધારણ રીતે તેમનું જીવન આવી રીતે અનેક માણસોની મુશ્કેલીઓ ટાળવામાં-હરેક વસ્તુના ઉપાય શોધી તેને સારી રિથિતમાં મૂકવામાં-જ વ્યતીત થએલું છે. ચોવીસે કલાક તેઓ કામમાં ને કામમાં જોવામાં આવતા, અને શારીરિક તેમ જ માનસિક શ્રમ એટલો

બધો ઉઠાવતા કે છેવટનો ઘસારો એટલો બધો થઇ પડેલો કે આરામ લેવા માટે ડોક્ટરની સલાહ મળેલી હતી; પરંતુ થોડોક આરામ લીધા બાદ તેમના કાર્યવ્યવસ્થા સ્વભાવ પ્રમાણે બેસી રહેવાનું ગમે જ નહિ, એટલે પરોપકારમય પ્રવૃત્તિ સિવાય એન પડે જ નહિ અને પાછા સંપૂર્ણ કામની ઝૂંસરી નાખી અશક્ત શરીરે પણ સશક્ત માણસ કરતાં વધુ કામ કરી શક્યા.

તેઓનું તા. ૨: ૯: ૧૯૨૬ ના રોજ નડીઆદ મુકામે અવસાન થયું તેથી ત્યાંની તથા જીલ્લાની તમામ સ્કૂલો બંધ રાખવામાં આવી હતી.

મહાત્મા ન્હાના ભાઈ શ્રી ૦ હરિલાલ દામોદરદાસ ગાંધી બી. એ. કપડવંજ હાઇસ્કૂલમાં હેડમાસ્તર છે અને તેઓ પણ સદ્ગત પાસેથી પરોપકારમાં જીંદગી ગાળવાનું સૂચી શીખેલા છે. સદ્ગતના ઉજ્જવળ અવનની જે એક જવલંત રેખા અનસ્ત રહે એવી છે, તે જ્ઞાતિને, ઉગતી જુવાની ભોગવતા વિદ્યાર્થીઓને અને અન્ય ઘણા જ્ઞાતિબંધુઓને કેળવણીના કાર્યમાં અને એ ખાતામાં કરેલી ઉદાર મદદ અને સગવડને લગતી છે. એમ કહી શકાય, કે અમદાવાદની મયકણીઆની નાતને તારનાર જેમ મંગળદાસ છે, તેમ ખડાયતા નાતની ઉધરતી ઓલાદને આગળ વધારનાર આપણી નાતના પોતે મંગળદાસ હતા.

મહાત્મા માનમાં નિશાળો બંધ રહી હતી, તે ઉપરાંત શૈક્ષણિક સભાઓ થઇ હતી. અને સ્મારકભંડોળ પણ થયું હતું. અંતમાં, ઉજ્જવળ કારકીર્દીવડે, કેળવણીખાતાના ઉચ્ચ અધિકારીઓનો તેમણે કેવો ચાહ જીતી લીધો હતો, તેની વાનગી દાખલ, અવસાન બાદ આવેલા અનેક દિવસોજ પત્રોમાંથી શક્ય એ જ પત્રોનાં અવતરણ નીચે આપ્યાં છે:—

રા. બ. કેશવલાલ દ્રુવ લખે છે:—

‘લાઈ ચુનીલાલના શોકકારક મરણના સમાચાર વાંચી પ્રથમ તો કાઈ ભારે અકસ્માત્ થયો હોય તેના જેવો મારા ચિત્તને અઘાત થયો. મૃતને એમના મંદવાડની ખબર નહિ. બાકી વરસાદની હેલીમાં પણ હું તેમને મળવા આવવા ચૂકત નહિ. આજથી તેવીસ વરસ ઉપર તેમને પહેલો સમાગમ થયો, ત્યારથી અત્યાર સુધીની તેમની એકધારી નિર્મળ પ્રીતિ કદી પણ વિસરાય એવી નથી. નડિયાદમાં મહાઈ વિશ્રામસ્થાન ગયું. ઈશ્વર સદ્ગતના આત્માને અખંડ સુખ આપો.’

ઉત્તરવિભાગના કેળવણીખાતાના મે. એન્થુકેશનલ ઇન્સપેક્ટર લખે છે:—

‘રા. ચુનીલાલલાઈના આકસ્મિક અવસાનના ખેદમય માહા સમાચાર સાંભળી મને ઘણું દુઃખ થયું. એ ખબર મળતાં મહાશ હૃદયને વ્યાધાત થયો. કારણ કે એવા જીવલેણ ગંભીર મંદવાડની મને ખબર નહોતી. ખાતાને તેમની સેવા માટે ઘણું ઉંચું માન છે અને એડમીનીસ્ટ્રેટિવ ઓફીસર તરીકે એમની કાર્યકુશળતા અને યોગ્યતા માટે ઉંચા અભિપ્રાય છે. હું હૃદયપૂર્વક તમારા દુઃખમાં સહાનુભૂત છું અને પ્રભુ તેમની આ મોટી ખોટ સહન કરવા જેટલું તમને બળ આપે એમ માગુ છું.’

સ્વદય આયુ સંસારોત્તું. કર્મક્ષેત્ર વિશાળ ;  
સ્વદય આયુ નહિ સેવનું, અમર દેમરણની માળ.





## શ્રી. કૃષ્ણલાલ લલુભાઈ દેસાઈ

જન્મ :

વૈકુંઠવાસ :

પોપ શુદ્ધ ૧૪, સં. ૧૯૩૦

ભાદરવા શુદ્ધ ૩, સં. ૧૯૭૧

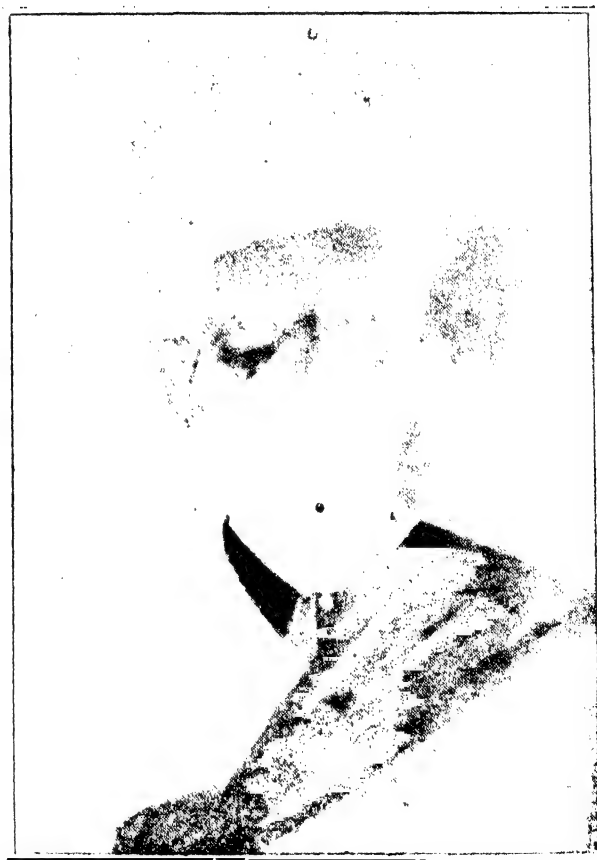
**શ્રી**માન કૃષ્ણલાલ દેસાઈ મહેમદાવાદના વતની હતા. એમની આર્થિક સ્થિતિ મધ્યમ, પણ સહૃદયતા ઉત્તમ પ્રતિની હતી. મિથ્યા-ભિમાન કે આડંબરનો એાળો સરખો એમના જીવનને સ્પર્શ્યો નહિ. સ્વભાવે શાંત, ઠરેલ, પરગજુ ને બલા હતા.

તેઓની પંદર વર્ષની વયે એમના પિતા વૈકુંઠવાસી થએલા; એટલે કુટુંબનિર્વાહનો સંઘળો બોળે એમને શિર પડેલો. તથાપિ એવા વિષમ સંજોગોમાંય પોતે ઠેક એટ્ટએલ્. ખી. સુધી પહોંચી શક્યા, એટલું જ નહિ, પણ પોતાના ગુને ભાઈઓને અંગ્રેજી કેળવણીનો લાભ તેઓ અપાવી શક્યા હતા.

પરોપકારની ભાવનાનાં પૂર્વ સંસ્કારનાં ખીજ, શ્રી. દેસાઈની વિદ્યાર્થી અવસ્થામાંથી જ અંકુરિત થયાં હતાં. દાંખત્રા તરીકે પોતાને વતન મહેમદાવાદમાં તેઓ 'કોમોપથી' વિદ્યાની મદદવડે ઘણું ગરીબ કુટુંબોને મજત દવા આપતા અને દુઃખી દર્દીની આંતરડી ઠારતા.

અવનસ્મરણ -

સ્વ. કૃષ્ણલાલ લાલુભાઈ દેસાઈ



મહેસદાવાદ

સન્ ૧૮૯૫ ની સાલમાં તેઓ બી. એ. થયા. ત્યારપછી લિમ્બડીરાજ્યમાં ખાનગી નોકરીપર ચડ્યા. એલ.એલ. બી. નો અભ્યાસ ચાલુ રાખ્યો અને સન્ ૧૮૯૬માં વકીલાતની છેલ્લી પરીક્ષામાં પોતે ઉત્તીર્ણ થયા. તેના બીજા ૪ વર્ષથી, એટલે સન્ ૧૯૦૦ની સાલથી, મહુમે નડીઆદમાં વકીલાત શરૂ કરી.

નડીઆદ એમનું નિવાસસ્થાન હતું, છતાં ત્યાંના જાહેરજીવનમાં અને દરેક કામી પ્રશ્નમાં તેમનું જીવન એટલું ઓતપ્રોત થઈ ગયેલું, કે એમની જન્મભૂમિ જ નડીઆદ હોય, એમ સૌને લાગતું. શાંતિ અને સમાજહિતના પ્રત્યેક પ્રસંગોમાં પોતે આગેવાનીભર્યો ભાગ લેતા અને થાય તેટલું કરી છૂટવા તેઓ ઠાયાને કસી નાખતા.

વિધવા અને પુત્ર-પુત્રીનું કુટુંબ મૂકી, ૪૧ વર્ષની વયે, સંવત્ ૧૯૭૧ના ભાદરવા શુદ્ધ ત્રીજને દિવસે તેઓ વૈકુંઠવાસી થયા. તે પ્રશ્નગે નડીઆદના વકીલમંડળના મંત્રી શ્રી. મોહનલાલ પી. સરૈયાએ, મહુમના કુટુંબપર મોકલેલો દિલસોજપત્ર, તેમના સુંદર જીવનની સાખ પૂરે છે:—

‘ નડીઆદની અદાલત તેમજ વકીલમંડળ તરફથી ઘણી દિલગીરી સાથે મને જણાવવાની ફરજ પડે છે, કે નડીઆદ કચેરીના સબજર્જ મિ. સાકરલાલ પી. યાજ્ઞિક તેમજ તમામ વકીલો, નડીઆદના વકીલોમાંના એક આગેવાન અને અતિ લોકપ્રિય સભ્ય શ્રીયુત કૃષ્ણલાલના અકાળ મૃત્યુથી, ઘણા જ દિલગીર થયા છે.

‘ શ્રીયુત કૃષ્ણલાલ, અહીંના મંડળના બહુ બાહોશ અને પ્રામાણિક સભાસદ હતા અને તેમણે નડીઆદની જાહેર પ્રજાની ને સ્વદેશી ચળવળને અંગે અતિ ઉત્તમ ને કિમતી સેવા બજાવી હતી. તેમના અકાળ અવસાનથી અમને બારે ખોટ ગઈ છે. એમના જવા આત્માને પ્રભુ શાંત થઈ શાંતિ આપે.’

સ્વર્ગસ્થના વડીલ બન્ધુ શ્રી. જમનાદાસ લલ્લુલાલ દેસાઈ, L. C. E. હોઈ, હાલ સખ ડિવિઝનલ એડિસરનો હોદ્દો ધરાવે છે.

સૂર્ય પ્રકાશે સૃષ્ટિમાં: ગૃહ અજવાળે દીપ;  
કુળદીપક સર્જનવડે સોઢે શાંતિદિવીદ.

## શ્રી. ગિરધરલાલ અમૃતલાલ દેસાઈ

જન્મ:

વૈકુંઠવાસ

વૈશાખ વદ ૧૨, સં. ૧૯૦૦

રાધાઅષ્ટમી, સં. ૧૯૭૫

ગાર્ફિલ્ડ અમેરિકાનો પ્રેસિડન્ટ હતો. તે ગર્ભશ્રીમંત નહોતો; સામાન્ય સ્થિતિમાં ઉછર્યો હતો અને મહેનત મજૂરી કરીને બચ્ચો હતો. અભ્યાસ પછીના શાળા વખતમાં, આપણે ત્યાંના વિદ્યાર્થીઓ જેમ 'ટયુશન' રાખે છે, તેમ ગાર્ફિલ્ડ 'ટયુશન' રાખવાને બદલે હુન્નર-ઉદ્યોગ હાથ ધરતો અને એમાંથી જીવણતો તે અભ્યાસ માટેનાં ફી પુસ્તકો ખાતે ખર્ચતો.

એ રીતે એકવાર તે સુતારી કામપર બેઠો હતો. ગાર્ફિલ્ડ ખુરસી બનાવતો હતો. ખુરસી તૈયાર થયા પછી એને પોલિશ કરતો અને પોલિશ કરવામાં એના શરીરે પરસેવાના ઝેંઝેં છુટતા. તે જોઈને, એની સાથેના એક કારીગરે ટોળ ક્યું કે ત્યારે ક્યાં ખુરસી-પર બેસવું છે, તે એની પાછળ આટલી બધી જહેમત ઉઠાવે છે ? ગરીબ ગાર્ફિલ્ડની આ એક મીઠી મસ્કરી હતી, જાણે એના લલાટ

જીવનસ્મરણ

સ્વ. ગિરધરલાલ અમૃતલાલ દેસાઈ



અમદાવાદ

તો જમીન ધસતાં જ જીવન ગુજરવાનું લખ્યું હોય, એવો, એ ટીખળમાં ધ્વની હતો. ગાર્ફિલ્ડ તેના સાથીની માર્મિક મશ્કરી સમજી ગયો, છતાં ગુસ્સે ન થયો. અને ઠાવકી રીતે સચોટ ઉત્તર આપ્યો, કે હું જે ખુરસી લિસ્સી ને ચળકતી બનાવું છું, તે કરતાંય વધારે સુંદર ને કિમતી ખુરસીપર બેસવાનું મારા પુરુષાર્થના ભાવિ પાંદડે કદાચ લખાયું હોય !

તે સાંભળીને એનો સાથી તે વખતે તો કેવળ હસ્યો; પરંતુ એનું હાસ્ય જ કટલું હાસ્યપાત્ર હતું, એ જોવા જેટલું તે જીવ્યો હતો કે નહિ, એની ખજર નથી; કેમ કે એ જ ગાર્ફિલ્ડ, અમેરિકાના પ્રેસિડન્ટની અતિ મૂલ્યવાન, મહાન અને માનવંતી ખુરસીપર બેસવાને અધિકારી નિવડ્યો હતો. !

૩મી ૩મ પારખનાર અને ૩ના વેપારીઓના તાર વાચી આપવા કે લખવા ખાતે જે સજ્જને જીવનને ઝંપલાવ્યું હોય, એ સજ્જન લાખ્યોમણ ૩ને કાંતવા વણવાની (સ્પીનીંગ અને તે સાથે હવે વિવિંગ પણ) મિલના માલિક બને, તો તેમને આપણે ગાર્ફિલ્ડના પુરુષાર્થ જેવા પુરુષાર્થી જ કહેવા પડશે.

એ પુરુષાર્થી પુરૂષ, તે આપણા ગિરધરલાલ અમૃતલાલ દેસાઈ. શાંતિએ દસા ખડાયતા. તેમનું મૂળ વતન મહેમદાવાદ. એકડો અગાઉ ખેડા-માતરનો ને હવે નડીઆદનો.

પોતે મધ્યમ સ્થિતિમાં ઉછર્યા હતા. તેમનો જન્મ સંવત્ ૧૮૦૦ ની સાલમાં. એ સમયને આજ આઠ દાયકા વીતી ગયા. આજથી આઠ-નવ દાયકાપર હાલના જેવું કે જેટલું ભણતર-શિક્ષણ હતું જ નહિ. તે વખતે ગામડી નિશાળો ચાલતી. નામ ‘ગામડી,’ પરંતુ આજનાં અતિ ખર્ચાળ વિદ્યાલયો પણ, જે શિક્ષણ નથી આપી શકતાં, તેવો અભ્યાસ ગામડી નિશાળમાંથી મળતો. અર્થાત્ વ્યવહાર, વેપાર ધંધાને ઉપયોગી અને નિર્વાહના રાહને મોકળા કરી આપનાર શિક્ષણ ‘ગામડી’ નિશાળોદ્વારા મળતું. શ્રી. દેસાઈના બાળ-

જીવનમાં 'ગામડી' નિશાળના શુભ સંસ્કારો પડ્યા અને ત્યારપછી તેઓ સરકારી શાળામાં દાખલ થયા.

તુળજરામ મહેતાજીની ખાડીઆ [અમદાવાદ] માં સરકારી શાળા હતી. સંવત્ ૧૯૧૦ ની સાલમાં તેઓ તે શાળાના વિદ્યાર્થી થયા. ત્યાં 'બાળમિત્ર' નામે પાઠ્યપુસ્તક ચાલતું. એમાંથી હાલના સાતમા ધોરણ સુધીનો અભ્યાસ થતો. શ્રી. દેસાઈએ ચાર વર્ષ દરમિયાન એટલો અભ્યાસ પૂરો કર્યો અને સંવત્ ૧૯૧૪ની સાલમાં તેઓ હાઇસ્કૂલમાં દાખલ થયા.

ત્રણ વર્ષ, એટલે સંવત્ ૧૯૧૭ સુધી અંગ્રેજી શિક્ષણનો લેવાય તેટલો લાલ તેમણે લીધો. પછી નાણું વિષયક સ્થિતિ નડી, અને ગીરધરલાલભાઈને અંગ્રેજી શાળા છોડવી પડી.

ત્યારે, શું એ આસ્ટોડીઆ મિલના એજન્ટ એચેલર ઓફ આર્ટ્સ ન હતા ? ના. ઇન્ટરપાસ પણ નહિ ? ના. પ્રિવિયસ કે મેટ્રીક સુધીનાય અંગ્રેજી જ્ઞાનના નિષ્ણાત નહિ ? ના ભાઈ, ના.

—અને છતાં તેઓ 'એચેલર ઓફ આર્ટ્સ' હતા એમ કાનપટ્ટી પકડીને આપણે કબૂલવું પડશે. અલ્પત, એ ડીગ્રી યુનિવર્સિટીની નહિ, પણ મિલોના મહાવિદ્યાલયની.

આ લખનારને શ્રી. દેસાઈના પડોસી તરીકેના સહવાસલાલ મળ્યો છે. એમનું મકાન અમદાવાદમાં દરજીના ખાંચામાં હતું અને માડું ખતરીપોળમાં. દરજીના ખાંચાવાળા મકાનની બારી ખતરીપોળના ખાંચામાં પડે છે. હું રહેતો, એ જ મકાનની બારી સામે. બન્ને જણ પોતપોતાની બારિયે ઉભા રહી, મિનિટોપર્યંત વિધવિધ વાતો કરતા. અહીં એક પ્રસંગ, હાલના બહુતર વિષે તેઓ કેવો મત ધરાવતા, તેની જાણ માટે ટપકાવીશ. મેં મુરખીને પૂછ્યું:—

‘ શેઠ સાહેબ, આપની મિલમાં કોઈ કારકુનની જગા ખાલી છે ? ’

‘ ખાસ તો ખાલી નથી, પણ કહેતા હો, તો ઝોડવણ કરી આપું. ’

‘ માણસ બલો છે. બચરવાલ છે. એની પ્રામાણિકતા માટે હું ખાતરી આપું છું. એને માટે ગોઠવણ થાય તો ઘણું સારું.’

‘ થશે, એ ક્યાંતો છે, શી નાતનો છે ?’

‘ આપણી જ નાતનો છે; ઉંમરે પણ આધેડ છે.’

‘ ઠીક છે; મિલમાં મોકલજો: નામુંઠામું તો જાણે છે ને ?’

‘ જાણતો જ હશે; પ્રિવિયસ સુધી પહોંચેલો છે.’

અભ્યાસ સાંભળીને ગિરધરલાલભાઈ હસી પડ્યા. તેમણે એ ત્રણ ક્ષણો મારી સામે જોયા જ કર્યું. પછી એમના અનુભવના ઉદ્ગાર મેં આ પ્રમાણે સાંભળ્યા:—

‘ પ્રિવિયસ ? કેશવલાલ, પ્રિવિયસ સુધી પહોંચેલાઓ નામાઠામામાં ને વેપારવણજમાં તો સાવ ગોથડ હોય છે. અમારે મન તો આજના પ્રિવિયસપાસ ઉમેદવારો એટલે નામાઠામાના કામમાં તો પ્રાથમિક ધોરણનો કકડો ઘૂંટનાર એકડીઆ-બગડીઆ ! એવા નર્મી ઉમેદવારો આવી ગયા ને ન શવવાથી ચાલ્યાય ગયા. એમનાં માખાપોને અંગ્રેજના જ મોહ શા માટે હશે ? આજનાં કહેવાતાં ઉંચાં વિદ્યાલયો એટલે નસીબને જાણે ‘ નોકરી ’માં જકડી લેનાર કારખાનાં. અમારાં ઉદ્યોગ વેપારનાં કારખાનાંમાં તેઓ ફાવતા નથી કે સ્વતંત્ર ધંધો ખેડીને ઉંચા આવતાય નથી.\*

\* આ મુરખીશ્રીના અનુભવપૂર્ણ ઉદ્ગારોમાં ભારોભાર સત્ય ભરેલું છે, એ વિષે ભાગ્યે જ બેમત હશે. વળી એમના મતને સમર્થન મળે એવો બનાવ હાલમાં જ બની ગયો. વડોદરાનાં કારકુની ખાતાની તાલિમ લેવા ઇચ્છનાર માટે પાંતરીસેક ઉમેદવારોનો વર્ગ ખોલવા ઇચ્છ્યો અને એ માટે અરજ્યો માગવામાં આવેલી. તેપરથી પાંતરીસને બદલે, એ આંકડાની જમણી બાજુ એક મીડું ઉમેરી શકાય એટલી—સાડાત્રણસો—અરજ્યોનો ગંજ ગાજ્યો હતો અને અરજ્યો પણ કાની ? સ્કૂલ ફાઈનલ કે મેટ્રિક સુધી જ પહોંચેલાઓની નહિ, પણ બી. એ.; અને કેઠ એલ્એલ્. બી. થએલાઓની !



શ્રીમાન્ દેસાઇ, હાલનાં વિદ્યાલયોના ‘ એચેલર ઓફ આર્ટ્સ’ નહતા, તેથી આપણને ક્ષોભ ન થાય, પણ અનુરાગ ઉપજે. કેમકે થોડા થોડાચ અંગ્રેજી શિક્ષણમાંથી તેઓ ઉપયોગી સત્વ એવી શક્યા હતા, અને ક્રમેક્રમે એ દિશામાં એમનો એવો વિકાસ થયો, કે માસિક અઢી રૂપિયાના દરમાયામાંથી એક નાણાવટીની પેઢીમાં ચાર આની સુખી ભાગના ભાગીરદાર થયા; ફલિતે મિલના ઓડિટર થયા અને છેવટ સ્વતંત્ર મિલએજન્ટ થયા !

અંગ્રેજી શિક્ષણમાંથી તેમણે મેળવેલી પ્રવીણતા, તે અમેરિકાથી આવતા તાર વાચવા-લખવાની; અને તારના એકદેશી અનુભવમાંથી આસ્તેકદમ આગળ વધતાં વધતાં, તેઓએ રૂના તાર સાથે પોતાનો જીવનતાર ગૂંથી લીધો. એ યાદગાર સાલ સંવત ૧૯૨૬ ની. તે સાલથી તેઓ રૂના દલાલ તરીકેની પ્રવૃત્તિમાં પડ્યા અને સ્વ. સર ચિત્રભાઈના પૂર્વજ રા. બ. રણછોડલાલે, શેઠ માધુભાઈએ તેમ જ શેઠ બહેચરદાસ લશ્કરીએ તેમને સાથ દીધો. શ્રી. દેસાઈને દિનમાન ચડતો થયો; તેઓ લક્ષ્મીજીની પ્રસન્નતા પામ્યા. લઘુતામાંથી પ્રભુતા પામ્યા. પ્રતિષ્ઠા અને પ્રસિદ્ધિ પામ્યા.

—પણ રળિયામણી રજનીમાં, પૂર્ણ કળાએ પ્રકાશીને સૃષ્ટિને રંજન કરનાર ચન્દ્રને પણ કોઈ કોઈવાર ગ્રહણનાં આવરણ નડે છે ને ? શ્રીમાન્ ગિરધરલાલભાઈને પણ એવો આકસ્મિક કર્મસંજોગ નડ્યો. પ્રતિષ્ઠા અને પૈસેટકે સુખદ સ્થિતિમાં તેઓ જરા નિરાંત-વાળીને સુંદર જીવન જીવી રહ્યા હતા, એવામાં એમના રહેવાના મકાનમાં આગ લાગી અને આગની એ કાળ જેવી જવાળામાં પોતાનું બધું જીવન ભસ્મીભૂત થઈ ગયું—તે સાથે ત્રીસેક હજાર રૂપિયાની નોટો ઉપરાંત લાખો રૂપિયા ખર્ચતાં પણ નથી મળી શકતા, એવા ચાર કુટુંબીજનો પણ અન્દર હોમાઈ ગયા ! વધારામાં વળી આગનું કરપીણ કાર્ય અધૂરું હશે, તે તેઓનાં પત્નીના દુઃખદ અવસાને પૂરું થયું ! શ્રીમાન્ ગિરધરલાલભાઈના જીવનમાં આ એક

સર્જક ૪૮૬૦ હતો. છતાં તેઓ ડગ્લા નહિ; હતાશ્ચ થયા નહિ; કેવળ કલ્પાંત કરવામાં કાળક્ષેપ કર્યો નહિ ; ‘ધમ્મરેન્ઝા’ કહીને પુરુષાર્થબળે પ્રવૃત્તિમાં પડ્યા અને પરિણામે પ્રગતિના સુંદરતર શિખરે ચડ્યા.

—અને પ્રગતિનું એ સુંદરતર શિખર, તે અમદાવાદ રાયપૂર દરવાજા બહાર આવેલી એમની ‘આરટોડિયા મિલ.’ તે સંવત ૧૯૬૫ ની સાલમાં ૩. પાંચલાખ ને પાંચહજારની મૂડી સાથે શરૂ થઈ. શરૂઆતમાં એ માત્ર સ્પિનિંગ મિલ હતી, હવે વિવિંગ ખાતું પણ દાખલ થયું છે—એ વાત તેની ઉત્તરોત્તર કેવી અભિવૃદ્ધિ થતી ગય છે, તેનું જનલંત દૃષ્ટાંત પૂરું પાડે છે.

ગિરધરલાલભાઈ પુષ્ટિસમ્રદાયના ચુસ્ત વૈજ્ઞાનિક હતા. શ્રીમદ્ ભાગવત, શ્રી સુભોધિનીજી અને રામાયણ એ તેમના વાચનપ્રિય ધર્મગ્રંથો હતા. તેમનું ધાર્મિક વલણ મહત્ત્વ કરવા યોગ્ય હતું. પોતે શ્રીનાથજીની જાત્રાએ પણ ગએલા. સાદાઈ એમનો વિશિષ્ટ ગુણ હતો. પ્રકૃતિ શાંત; સ્વભાવના સરળ ને મિલનસાર; પોણાસો વર્ષ જેટલી વૃદ્ધાવસ્થા છતાં શરીરમાંથી સુદૃઢ અને મજબૂત !

તેઓ ‘ગૂજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી’ના તેમજ ‘ગૂજરાત વૈશ્યસભા’ના સભ્ય હતા અને પ્રસંગોપાત પુણ્ય ને પરોપકારની દિશામાં પોતાની દાનશીલ વૃત્તિ વાપરવાનું ચૂકતા નહિ.

એવા, વેપારઉદ્યોગે આગાદ સાહસિક આપણા જાતિ સર્જનનો, સન્ ૧૯૧૯ના સપ્ટેમ્બર માસની નવમી તારીખે, એકાદ અઠવાડિયાની માંદગી ભોગવી, પુત્રપરિવારનો સુખી સંસાર જોઈને વૈકુંઠવાસ થયો.

તેમના લઘુબંધુ નામે મોહનલાલ અમૃતલાલ દેસાઈ, મવર્મેન્ટ સર્ટિફિકેટ આડિટર છે.

સ્વર્ગસ્થના ચિ. શૈલશ્રી ચિમનભાઈનું નામ ખડાયતા જાતિથી અજાણ્યું નથી. પાંત્રીસ વર્ષની પુખ્ત વયે યશોર્જવલ કારકીર્દી પામેલા શૈલશ્રી ચિમનભાઈ, સમસ્ત ખડાયતા કેળવણીમંડળના પ્રમુખ

છે. માસિકની સમિતિના પેટ્રન છે અને અમદાવાદ છાત્રાલયના ઉપ-પ્રમુખ છે, તેમના દિલની દિલાવરી સૌ કોઇને સુપરિચિત છે. મૈથુ આનોર્લડના પેલા સૂત્ર પ્રમાણે:—

Ask, and it shall be given you-હરકોઇ સંસ્થા માટે કે ઓથ-આધાર હસ્તીનાર વ્યક્તિ માટે શૈક ચિમનભાઈ પાસે જાઓ, મદદ ' માગો ને તમને મળશે 'જ. ૩, કપાસમાંથી નીકળે છે અને કપાસનો અવતાર શામાટે હોય છે? આગણા માતિ-સર્જન શ્રીશ્રી ચિમનભાઈ, અથવા ૩-કપાસના નિત્ય સહવાસમાં રહેનાર એ સમર્થ મિલ એજન્ટ, કપાસના જીવનનું રહસ્ય બરાબર સમજી શક્યા છે. કપાસ વીણાય, ફેલાય; તેમાંથી ૩ નીકળે, તે કંતાય, વણાય અને એનું વસ્ત્ર બને, તે વડે આપણું અંગ ઢંકાય. શ્રીશ્રી ચિમનભાઈ અનેકનાં અંગ ઢાંકી રહ્યા છે, આર્થિક સ્થિતિની મન્દતાથી શુષ્ક બની જતાં અનેક વિદ્યાર્થીઓનાં જીવનમાં નાણાંની મદદ દઈને રસ રેડી રહ્યા છે અને પરોપકારમયી પૂરકળ પવિત્ર કાર્યોને પોષતા રહી, પોતાના વૈકુંઠવાસી પિતાના અમર આત્માને સદૈવ સંતોષી રહ્યા છે.

પદવીની પ્રજ્વળતા જલ્દી: મદદ પદે પુરુષાર્થ:  
“ પંડિત ” શુક રાધવ દે: શો સાધે પરમાર્થ ?



જીવનસ્મરણ

સ્વ. જયચન્દ્રભાઈ કુબેરદાસ દલાલ



ખડાલ

## શ્રી. જયચન્દ્રભાઈ કુબેરદાસ દલાલ

જન્મ:

વૈકુંઠવાસ:

ચોપ વદ ૦), સં. ૧૯૨૪

ચોપ વદ બીજ, સં ૧૯૮૨

‘નીતિ શિક્ષણ’ માં એક આખ્યાયિકા છે. તે પ્રગતિપન્થના યાત્રાળુઓ માટે અતિ બોધક છે, એમાંથી પ્રલોભન વિરૂદ્ધ પ્રગતિની સુંદર ચાવી મેળવી શકાય તેમ છે. એનો સારાંશ આ પ્રમાણે:—

બે હરિક્ષા હતા. બન્ને દોડવામાં કાબેલ અને બહાદૂર. એમની સ્પર્ધા સદૈવ જોવા જેવી હોય. એકવાર વળી હરિક્ષાઓનો પ્રસંગ આવ્યો, બન્ને માટે દોડવાનો વખત સુકરર થયો. તેઓ સમયસર દોડ્યા અને નિયત સ્થળે પહોંચવા સાર, તેમણે બળવાન પગના પૂરપાટ થોડા છોડી મેલ્યા.

અડધેક પહોંચ્યા હશે અને પહેલો નંબર જરા દીલો પડ્યો. તેણે યુક્તિ રમી. એની કને થોડીક સોનામહોરો હતી, તે તેણે

વેરવા માંડી. દોડતો જાય ને દોડવાને રસ્તે વેરતો જાય-એ કે એના પગ તો ચાકીને લોથ થઇ ગયા હતા અને જાણે હમણાં જ ખીજ નંખરવાળો-તેની પછવાડેનો-હરિશ એની આગળ થઇ જશે એમ સૌને લાગતું; પરંતુ અન્યું એમ, કે ખીજ નંખરવાળાને પ્રલોભનનું પક્ષિત વળગ્યું. તે બોલાયો. તે દોડતો જાય અને પેલી સોના-મ્હોરો વીણતો જાય. ચાકી ગયેલો, પહેલા નંખરતો હરિશ દોડતો જાય ને સોનામ્હોરો વેરતો જાય. પહેલો વંરે; ખીજો વીણે; પરિણામે જેનું જોર હતું જીર્ણ થયું ન હતું, એવો પેલો ખીજ નંખરવાળો પાછળ જ રહ્યો અને શ્રમિત થયા છતાં સતત-ઝંઘાય તો આસ્તેકદમ-કૂચ જારી રાખનાર હરિશ જીવે અને બળવાન હરિશ હાર્યો—ખીજને પ્રલોભને હરાવ્યો અને પહેલાને પ્રગતિએ જતાડ્યો.

પ્રગતિવાન જો પ્રલોભનથી લલચાય નહિ, નડતાં અંતરાયોથી હતાશ થાય નહિ, અને દમ બદમ પોતાના કેન્દ્રસ્થાને પહોંચવા સારૂ સદૈવ પ્રયત્નશીલ રહે તો, એવા પ્રગતિવાન માટે વિજયદેવીનાં દ્વાર ઉઘડી જાય છે, પોતે લક્ષ્યસિદ્ધિની સાધનામાં સફળ થાય છે અને એમનું જીવ્યું સાર્થ બને છે.

શ્રીમાન્ જયચન્દ્રભાષા એવા પ્રગતિવાન સજ્જન હતા. એમના જીવનનું ઉમદા નવનીત તે આ:-પુરુષાર્થપૂર્ણ પ્રગતિ અને લક્ષ્ય-પ્રાપ્તિ.

શી રીતે, તે આપણે જોઇએ:--

શાંતિએ દસાખડાયતા: એકડો એકવીસગામનો: મહીકાંઠા એજન્સિમાં આવેલું ખડાલ ગામ એમનું વતન.

તેમના પિતા કુબેરદાસ. કુબેરદાસ અમીચન્દ્ર ધીરધારનો ધંધો કરતા. સ્થિતિ સાધારણ. સાત પુત્રો અને એક પુત્રી જેટલું બહોળું કુટુંબ રહ્યું, એટલે એવી સ્થિતિમાં લણતર-શિક્ષણનાં ખર્ચને, પિતાથી કેમ પહોંચી વળાય? જયચન્દ્રભાષાએ વતનમાં રહી, પ્રાચ-

મિક વિદ્યાભ્યાસ તો કર્યો અને તેર વર્ષની વયે ગૂજરાતી સાતમા ધોરણમાં તેઓ ઉત્તીર્ણ પણ થયા; પરંતુ ત્યારપછી એમની અંગ્રેજી શિક્ષણ માટેની ઉમેદ કેમ બર આવે ? અભ્યાસખર્ચ ક્યાંથી મેળવવું ? અંગ્રેજીના શિક્ષણ માટે વતન છોડીને બહારગામ જવાનું; બહારગામ રહેવું અને બણવું: બણતરની શી, ચોપડીઓનું ખર્ચ અને રહેવા જમવાનું ખર્ચ: એ સમ્બળું વસ્તારી કુટુંબવાળા પિતાને પૂરું પાડવું મુશ્કેલ હતું; તથાપિ પુરુષાર્થીને શી વસ્તુ અશક્ય છે ? ‘મનુષ્યતો પ્રયત્ન’ હોય, પ્રગતિ પામવાની ધગશ હોય, તો તેની શુભેચ્છામાં ‘ઇશ્વર કૃપા’ અચૂક ઉતરે છે. શ્રીમાન્ દલાલ માટે પણ એમ બન્યું. માસિક રૂ. ૩ની શિષ્યવૃત્તિ એમને આવી મળી અને એમના વિદ્યાર્થીજીવનને વેગ મળ્યો. તેઓ સન્ ૧૮૮૨ના જન્યુ-આરીમાં નડીઆદ ગયા. ત્યાંની સરકારી હાઇસ્કૂલમાં દાખલ થયા. એના અંગનું બાકુઆતી છાત્રાલય હતું ત્યાં રહેવા-જમવાનું અને શાળામાં બણવાનું.

શ્રી. દલાલ વતન છોડીને બહારગામ હોર મારવા નીકળ્યા નહતા. વિદ્યાભ્યાસ, એ જ તેમના ઉગતા જીવનનું લક્ષ્ય હતું. તેમણે એક વર્ષમાં બે ધોરણ પૂરાં કર્યાં અને એમ ક્રમે ક્રમે તેઓ ચોથા ધોરણ સુધી, ધીરીત્વરાએ આવી પહોંચ્યા.

તે વખતે, ચોથા ધોરણની માસિક રૂ. એક રૂપિયો અને છાત્રાલયખર્ચ ત્રણ રૂપિયા ! એટલે ત્રણચાર રૂપિયાની સ્કોલરશિપ પણ, તે વખતે, એ ધોરણ માટે સંતોષકારક ગણાતી. ખંત, મહેનત અને મહત્વાકાંક્ષાએ જોર કર્યું અને શ્રી. દલાલને જોષ્ટી શિષ્યવૃત્તિ મળી મધ-નડીઆદની હાઇસ્કૂલના હેડમાસ્ટર મિ. સયાણીની ભલામણથી, આપણા સર ઝોકગદામ તરફથી માસિક રૂ. ત્રણની, અને બે રૂપિયાની હાઇસ્કૂલ તરફથી; મળીને પાંચ રૂપિયાની શિષ્યવૃત્તિ ચાલુ થઇ અને ખર્ચ માટે ઘેરથી મદદ મેળવવાની ચિન્તા ટળી ગઇ.

પછીની ચિન્તા તો એકજ-અભ્યાસક્રમમાં આગળ વધવાની.



શ્રીમાન્ દલાલ ઉત્તરોત્તર આગળ વધ્યા અને સન્ ૧૮૮૮ માં તેઓ મેટ્રીક પાસ થયા.

એ પરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ થવાથી, તેમને માસિક રૂપિયા આરની “ લાઉસાહેબ દેસાઈ શિષ્યવૃત્તિ” મળવા માંડી અને શ્રીમાન્ દલાલે અમદાવાદની ગૂજરાત કોલેજમાં દાખલ થઈ પ્રિવિયસ ક્લાસથી શરૂ થતા ઉચ્ચ અભ્યાસ આરંભ્યો. કોલેજમાં એ ફ્રી સ્ટુડન્ટ હતા, એટલે સ્વતંત્ર મકાન રાખી-રહેવામાં તેમને આર્થિક બીડ નડેલી નહિ. રાત્રમહેતાની પોળમાં તેમણે મકાન રાખ્યું અને મળતી શિષ્યવૃત્તિ વડે ઘરખર્ચનો નિભાવ ચાલ્યો.

એ રીતે પ્રિવિયસની પરીક્ષામાંથી ઉત્તીર્ણ થયા પછી બી. એ. થવાનો તેમણે દૃઢ સંકલ્પ કર્યો, પરંતુ એ સંકલ્પ બદારની સહાય સિવાય સિદ્ધ થાય એમ બનવું અશક્ય હતું. કોલેજનું ખર્ચ રહ્યું. બહોળા કુટુંબ પરિવારવાળા તેમના પિતા તરફથી ખર્ચ મેળવવાની આશા રાખવી વ્યર્થ હતી. સ્વયં પુરુષાર્થેજ પ્રગતિ પામવાની હતી. શ્રી. દલાલ નિરાશાવાદી નહતા. એમણે શ્રદ્ધા રાખી અને સ્વ. સર ગોકળદાસને વિનંતિ કરી. ગોકળદાસે તેમની કદર કરી અને એમના તરફથી વાર્ષિક એકસો વીસ રૂપિયાની શિષ્ય-વૃત્તિ નહિ, પણ ‘લોન’ મળી-એવી શરતે, કે બી. એ. થયા પછી, લીધેલી રકમ પાછી વાળવી.

એ રીતેય મદદ મળી તેથી તેઓને બળ મળ્યું અને શ્રી. દલાલે અભ્યાસને આગળ વધાર્યો. સન્ ૧૮૯૨માં તેઓ ગ્રેજ્યુએટ થયા. વચગાળે પ્રસ્ટ બી. એ. માં નિષ્ક્રમ થએલા; અને તે વખતે તેમને બહુ લાગી આવેલું. નપાસ થવાથી સર ગોકળદાસ તરફથી ‘લોન’ મળતી અટકી પડે અને અભ્યાસક્ષેત્રના સેનાની તરીકે આગળ કુચ કેમ થશે ? આ તેમની મુઝવણ ! પરંતુ અંત-રાયથી તેઓ હતાશ ન થયા. પ્રયત્ન ચાલુ રાખ્યો, અને ઉપર લખ્યું તેમ તેઓ કેન્દ્રસ્થાને પહોંચી શક્યા.

શ્રીમાન્ દલાલ ‘ગ્રેજ્યુએટ’ થયા. આપણી સમસ્ત જ્ઞાતિમાં તેઓ બીજા ગ્રેજ્યુએટ ! તેમના એકવીસગામના એકડામાં તો વળી પહેલા જ ગ્રેજ્યુએટ ! જ્ઞાતિની શાણી જનતા ગૌરવ ધરાવે ને રાજ થાય; ત્યારે એકડા પૈકી-ગામનો નાતિભો વર્ગ દાઝેય બળે !

શ્રીમાન્ દલાલની મહત્વાકાંક્ષા જુદી હતી-એલ્એલ્. બી. થવાની. એક ‘ટર્મ’ ભરેલી પણ ખરી, પરંતુ કુટુંબ બહોળું. ભાઈઓનાં ભણતર ચાલુ. ઘરના આર્થિક સંજોગો સાંકડા: બધું ધ્યાનમાં લઈ, ગંભીર વિચાર કરતાં ‘ગ્રેજ્યુએટ’ થા જ અભ્યાસગાડી અટકાવીને નોકરી સ્વીકારવાનું તેમણે નક્કી કર્યું, અને નડીઆદની હાઇસ્કૂલમાં એસિસ્ટન્ટ શિક્ષક તરીકે રૂ. ૪૫ ને દરમાથે જોડાયા (જન્યુઆરી, તા. ૨૯ ; ૧૮૯૩)

ત્યાં તેઓ બે મહિના રહ્યા ને રૂ. પચાસને દરમાથે સુરતની હાઇસ્કૂલમાં ગયા. સુરતમાં બરાબર સાડાપાંચ વર્ષ ગાળ્યાં-જે વખતે આપણી જ્ઞાતિના દસાબડાયતા ભાઈઓનાં, ત્યાં કેવળ પંદર ઘર હતાં !

પોતે સાડાપાંચ વર્ષ સુરતમાં રહ્યા ખરા, પણ તેઓ સુરતી જીવન નહતા જીવ્યા-એમને ‘સહેલાણી’ જીવનનો સુરતી ચેપ જરાય લાગેલો નહિ. સાવ સાદું જીવન ! અને વાત પણ ખરી, કે જેમને ભયંકર ચેપી રોગનો પણ ચેપ ન લાગે, તેમને બીજાં પ્રલોભન કે વિલાસી-વૈલવશીલ જીવનનો ચેપ શાનો જ સ્પર્શે ? ‘ગાંધીઆ તાવ’ નો ઉપદ્રવ એ અરસામાં પહેલવહેલો જ શટી નીકળેલો. એની શરૂઆત થઈ મુંબઈથી, અને મુંબઈથી દેખા દીધી સુરતમાં. ‘પ્લેગ’ ને લઈ, સુરતની શાળાઓ બંધ થઈ, પરંતુ શિક્ષકોની ‘પ્લેગહયુટિ’ તો કાયમ જ હતી-અલબત્ત ‘સર્વિસ’ ના સ્વરૂપમાં તથાવત ખરો. તે ‘સર્વિસ’ અતિ ‘એક્ટિવ’ હતી. એટલી જ જોખમભરેલી પણ ખરી. દર્દીઓના-પ્લેગથી દૂષિત-ભાગોમાં

રખડપટ્ટી કરવાને લગતી તે સેવા હતી. પોતે એ કામપર રોકાયા અને સંતોષપ્રદ સેવા સાથે સલામત રહ્યા. (૧૮૯૭-૯૮)

ત્યાર પછી તેમણે સુરત છોડ્યું અને અમદાવાદની ટ્રેનિંગ કોલેજના આસિસ્ટન્ટ શિક્ષક તરીકે રૂ. ૭૦) ને દરમાથે જોડાયા. ઉપરાંત 'ગુજરાત શાળાપત્ર' ના ઉપતંત્રી તરીકે પણ તેઓ કામ કરતા અને એમાંથી વીસ રૂપિયાનું માસિક વેતન મળતું. રા. સા. માધવલાલ હરિલાલ દેસાઈ તે વખતે ટ્રેનિંગ કોલેજના પ્રિન્સિપાલ હતા.

શ્રી. દલાલના જીવનમાં, અમદાવાદ ટ્રેનિંગ કોલેજની 'સર્વિસ' સાથે તરેહવાર ગડમથલો ચાલી. એમ પણ કહી શકાય, કે તેમને એ સમય તીક્ષ્ણ કસોટીનો અથવા ધૈર્ય અને ખમીરની પરાકાષ્ટાએ પહોંચાડનારો હતો. છપ્પનીઓ કાળ પડ્યો. પિતાની ઉધરાણી વણસી ગઈ. લગ્નસંસારને અંગે અસાધારણ ખર્ચ થયું. સન્ ૧૯૦૨માં પિતાનો વૈકુંઠવાસ ! આ સઘળા બનાવો શ્રી. દલાલના હૃદયને હચમચાવી મૂકનારા હતા. તેઓ સંજોગોની પ્રતિકૂળતાને, શાંતિથી છતાં વ્યવહારકુશળતાથી પહોંચી વળ્યા. મિત્રોએ પણ ઘટતી મદદ કરી અને ૧૯૦૧માં તેમને ત્યાં પુત્રપ્રાપ્તિનો શુભ પ્રસંગ આવ્યો. આશ્વત્થનાં ધેરાયલાં વાદળ વિખરાયાં અને શ્રી. દલાલ પાછા જરા નિરાંત વાળાંને બેઠા.

શ્રીમાન્ દલાલે નિરંતરની નાણાંબીડમાંથી પણ કરકસરવડે જે કાંઈક બચાવ્યું, તેમાંથી સર ગોકળદાસ કનેથી વિદ્યાર્થીજીવનમાં લેવાયલી લેન બરપાઈ કરી અને પોતે સર્વ રીતે મુક્ત-સ્વતંત્ર થયા.

ત્યારપછી સન્ ૧૯૦૪માં ફર્સ્ટ એસિસ્ટન્ટ તરીકે તેઓ ભરૂચ રફૂલમાં ગયા, પણ ત્યાંનાં હવાપાણી તેમને માથક ન આવ્યાં. તેમનાં પત્નીની તખ્તીયત લથડી અને ૧૯૦૬ના ફેબ્રુઆરીની દસમી તારીખે તેમનું અવસાન થયું ત્યાં સુધી માંદગી ચાલુ જ રહી. ત્યાંનું જીવન પણ એ સાદા સન્નજનને ખર્ચાળ લાગ્યું. પછી ૧૯૦૭માં અમદાવાદની આર. સી. હાઇસ્કૂલમાં દોઢસો રૂપિયાને દરમાથે પહેલા

એસિસ્ટન્ટ તરીકે તેઓ નિમાયા. છ માસ એ જગાપર રહ્યા અને ત્યારપછી પાછા વાઇસ પ્રિન્સિપાલ તરીકે અમદાવાદની ટ્રેનિંગ કોલેજમાં બેઠાયા.

આમ, સુમારે સાડાપંદર વર્ષની વિધવિધ શાળાઓમાંની ‘સર્વિસ’ને અંતે, તેમના પ્રગતિમાન જીવનને જેમ આપે, પોતાનો આત્મા સંતુષ્ટ થાય અને ‘હા...શ’ કરી નિરાંતનો પોતે મુમધુર શ્વાસ ખેંચે એવા સ્થળે અને હોદ્દે તેઓ ચડ્યા. તે સ્થળ નડીઆદનું અને તે હોદ્દો નડીઆદની સરકારી હાઇસ્કૂલના હેડમાસ્ટરનો. [ તા. ૨૪મી જાન્યુઆરી, ૧૯૦૮ ]

જે શાળામાં દાખલ થઇ, એ. બી. સી. ડી. ના અંગ્રેજ અધ્યક્ષો જેમણે ઘૂંટયા હતા, જે શાળાના એક વિદ્યાર્થી તરીકે અને પછીથી એસિસ્ટન્ટ શિક્ષક તરીકે, જીવનનો ચોક્કસ કાળ જેમણે ગાળ્યો હતો, તે શાળાના મૂખ્ય શિક્ષક તરીકે પોતે નિયત થયા; તેથી તેમને પોતાના જીવનનો એ તબક્કો કાયમને માટે સ્મરણીય, ગૌરવભર્યો અને ઉત્તમ લાગેલો—અને લાગે જ; એમાં અવાસ્તવિક કશું જ નથી.

તેમની મૂખ્ય શિક્ષક તરીકેની કારકીર્દી નવસંત નિવડી હતી, એમ, તે વખતના એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર મિ. લૉરીના ઉચ્ચતર અભિપ્રાયથી સ્પષ્ટ થયા સિવાય રહેતું નથી.

શ્રીમાન દલાલે, નડીઆદ હાઇસ્કૂલના હેડમાસ્ટર ઉપરાંત ત્યાંની મ્યુનિસિપલ સ્કૂલબોર્ડના ચેરમેન તરીકેની સેવા પણ બજાવી હતી. [ સન્ ૧૯૧૧ થી ૧૯૧૫ સુધી ]

વળી પાછું અણધાર્યું જ ભરચની હાઇસ્કૂલમાં તકદીર તેમને ખેંચી ગયું. મિ. સાવરકરે એ જોડવણ કરેલી, જેની તેમને તો ખબર પણ ન મળે ! ‘ગવર્મેન્ટ ગેઝેટ’માં વાચ્યું ત્યારે જ જાણ્યું. ભરચ સ્થળ એમને માટે અત્યુકળ હતું જ નહિ, અને ત્યાં નિમણુંક થઇ,

તેથી તેઓ નારાજ થયા. છતાં ચએલી નિમજ્જનો નિરાદર કેમ કરાય? તેઓ ગયા. થોડુંક રહ્યા ને મધુપ્રમેહના દર્દે દિલમાં પ્રવેશ કર્યો. દાકતરી સલાહ પ્રમાણે સુકી હવાવાળે સ્થળે જવું જોઈએ; તેપરથી સ્થળાંતર થયું અને એકવારના નડીઆદની હાઇસ્કૂલના એ હેડમાસ્તર અમદાવાદની આર. સી. હાઇસ્કૂલના હેડમાસ્તરના માનવંતા હોદ્દે ચડ્યા (માર્ચ, તા. ૨૨, ૧૯૧૯)

તે હોદ્દો તેમણે પાંચ વર્ષ ભોગવ્યો અને એ જ હોદ્દેથી તેઓએ સન્ ૧૯૨૪ ના જાન્યુઆરી માસમાં રૂ. ૩૦૮) ના માસિક પેન્શન સાથે નિવૃત્તિનિવાસ સ્વીકાર્યો.

તે પ્રસંગે અમદાવાદ અને નડીઆદની શાળાઓ તરફથી તેમજ દશાખડાયતા શુભેચ્છકસભા તરફથી તેમને ઘટતા માનપાનથી નવાજવામાં આવ્યા હતા.

તેમણે નિવૃત્તિનિવાસ સ્વીકાર્યા પછી કેવળ નિવૃત્તિમય જીવન ગુજાર્યું ન હતું. અમદાવાદ છાત્રાલયના મંત્રી તરીકે તેમની માનદ સેવા જાણીતી છે. વળી સન્ ૧૯૨૫ માં ‘લલુભાઈ ગોવર્ધનદાસના જીવનચરિત્ર’ની ત્રીજી આવૃત્તિ ‘એડિટ’ કરી હતી. ઉપરાંત સંમસ્ત ખડાયતા કેળવણીમંડળના તેઓ જીવનસભ્ય હતા અને છાત્રાલયના, માસિકની સમિતિના, ગૂજરાત વૈશ્યસભાના, સ્કાઉટ એસોસીએશનના અને તેમના એકડાના કેળવણીમંડળના સભ્ય હતા. માસિકની સમિતિના એક વર્ષ તે પ્રમુખ પણ હતા.

સન્ ૧૯૨૬ ના જાન્યુઆરીની પહેલી તારીખે તેઓ વૈકુંઠવાસી થયા, ત્યારે તેમના માનમાં ગામપરગામની જે શાળાઓમાં એમણે કામ કરેલું તે તમામ શાળાઓ બંધ રહી હતી.

એમના વૈકુંઠવાસવાળો પ્રસંગ હૃદયપ્રાપ્ત હતો. એ વિષે ‘ખડાયતામિત્ર’માં, આ લખનારે લખેલી નોંધમાંથી જ નીચેના અવતરણનો અહીં ઉલ્લેખ થાય તો તે અસ્થાને નહિ ગણાય:—

‘ ધરસંસાર ઉજળો હોય ને ‘ પાકુ પાન ખરે ’ તેની ‘ અરે ’ ઓછી થાય; છતાંય મૃત્યુ ને આકસ્મિક બને, તો હૃદયને આઘાત થયા સિવાય ન જ રહે. એક જૂના કવિએ આલંકારિક ભાષામાં ગાયા પ્રમાણે બનું ‘ મરણ પગલાંને હેડ ’ જ ન હોય, એમ શ્રીમાન્ જયચન્દ કુમેરદાસ દલાલનું પગલાં માંડતાં જ અવસાન થયું ! બનાવ હૃદયદ્રાવક છે. શુક્રવાર તા. ૧-૧-૧૯૨૬ ને રોજ, રોજના નિયમ પ્રમાણે શ્રીયુત દલાલ દરવા ગયા હતા. અમદાવાદનો એલિસબ્રિજ ઓળંગ્યા પછી તેમની ગાડી ઉસ્માનપુરા ભણી વળી: ગાડી છેટે ખડી રખાવી ને પોતે દરવા ઉતર્યા-થોડાં જ કદમ ભરાયાં હશે ને તેઓ પડયા, ને પડયા તેવું જ પ્રાણપંખી, દેહપિંજર તોડી ઉડી ગયું. સાયંકાળના અરસામાં સામાન્ય રીતે દરવા નીકળતાં શ્રીયુત દલાલનો સાયંકાળ આવી પહોંચવાનો છે એ વાત કલ્પનામાં પણ ઠરે ખરી ?

છતાં બનાવ તો એવો જ બન્યો. બાકી મનઝૂત બાંધો: કદાવર શરીર: તનની તન્દુરસ્તી: એવા શ્રીમાન્ દલાલ દીર્ઘ આયુષ્ય ભોગવશે એમ સૌ કોઈ માની શકે.

પણ ઈશ્વરેચ્છા આગળ આપણાં સઘળાં ફાંફાં વ્યર્થ છે. શ્રીમાન્ દલાલે પોતાની પાછળ કમાઉ દીકરો, ને દીકરાને ઘેર દીકરો દેખીને આંખ મીંચી છે, એ દૃષ્ટિએ તો એમને જીવનતૃપ્તિ જ હોય. ’

શ્રીમાન્ દલાલના સમગ્ર જીવનનું, કેળવણીની દિશામાં વહન થયું હતું. તેથી જાહેરજીવનમાં તેઓ ભળી શકેલા નાહો. ભળવા માંડયું તો અરસામાં તેમનો કાળ થયો એટલે એમની નિવૃત્તિનિવાસ પછીની ઘણીખરી ઉમેદો મનમાં જ રહેવા પામેલી. છતાં તેઓ મધ્યમ સ્થિતિમાંથી, જે રીતે જીવન જીવીને, પ્રતિષ્ઠિત પદને પામ્યા હતા, એ દૃષ્ટાંત આજની વિદ્યાર્થીજનતાને ઓછું ધડો લેવાયોગ્ય નથી. પોતે મક્કમપણે માનતા, કે પોતાનું ને પોતાના કુટુંબનું પોષણ કરી શકાય એવો પુરૂષાર્થ પ્રથમ જ આવશ્યક છે-પછી ખીજું. તેઓ પોતાના આ ધ્યેયને, નાણાં વિપયક તંગ હાલતમાં આખાદ પહોંચી શક્યા હતા અને એ જ તેમનો વિશિષ્ટ ગુણ. ઉપરાંત તેમના સંબંધમાં આવેલાઓને સીધે રસ્તે દોરવામાં તેમણે હમેશાં

આદ્યાર્થ દાખવ્યાં છે. પરોપકારવૃત્તિ અને દયાભાવનાને પણ પ્રસંગ મળ્યે આચરણમાં મૂકેલાં. દાખલા તરીકે સન્ ૧૯૧૯ ના અમદાવાદના માર્શલ્લોવાળા ખનાવને અંગે, ગૂજરાત કોલેજના એક ફ્રેન્ચ પ્રોફેસર શાર્જિયરને તોફાની ટોળાંયા અચાવી લઇ ગંભીર જોખમ બહારીને પોતાની શાળામાં તેમને રાહત આપી હતી અને તેની કદર તરીકે સરકાર તરફથી તેમને સુવર્ણપદક એનાયત થયો હતો.

તેમના ચિં બાઇ 'રમણીક' હાલ એલ્.એલ. બી. ની બીજી ટર્મ બંર છે અને આ સંસ્મરણો પ્રસિદ્ધ થતા પૂર્વે તે તેઓ એલ્. એલ. બી. થઇ ગયા હશે. બાઇ રમણીકલાલ ગૂજરાતી સાહિત્યના સેવક છે અને તેમના તરફથી હાલમાં 'નાગાનન્દમ્' નાટકનું ભાષાન્તર પ્રસિદ્ધ થયું છે. ઉપરાંત જ્ઞાતિસેવા ખાતે પણ સારો રસ ધરાવતા હોઇ, પોતાના સ્વર્ગસ્થ પિતાની જે મનેચ્છાઓ, આકસ્મિક અવસાનથી અધૂરી રહેવા પામી હતી, તે તેઓ પૂરી કરવામાં પ્રયત્નશીલ રહે છે.

શ્રીમાન્ દલાલના એક બાઇ શ્રીં ત્રિભુવનદાસ કુબેરદાસ દલાલ પાલણપુર એજન્સીના એસિસ્ટન્ટ પોલિટિકલ એજન્ટ છે. બીજા બન્ધુ શ્રીં મોહનલાલ કુબેરદાસ દલાલ સાદરામાં પોલિટિકલ એજન્ટની ઓફીસમાં સેકન્ડ ક્લાર્ક છે અને ત્રીજા બાઇ મિં મૂળજીબાઇ કુબેરદાસ દલાલ ગૌરાંગભૂમિને જ પોતાનું નિવાસસ્થાન ખનાવી, મેન્ચેસ્ટરમાં સ્વતંત્ર દવાખાનું ચલાવે છે.

લક્ષ્યસિદ્ધિની સાધના, સાધે દક્ષ પુરુષ;  
પરાજિત કીધા પિતા, જય પાખ્યા લખ-કુશ !

અવનત્તમરણે

સ્વ૦ માણેકલાલ ચુનીલાલ પરિખ



અમદાવાદ



## શ્રી૦ માણિકલાલ યુનીલાલ પરિખ

જન્મ :

વૈકુંઠવાસ :

મહા શુદ્ધ દ્વાદશી, સં. ૧૯૨૬

ફાગણ શુદ્ધ એકાદશી, સં. ૧૯૭૮

**અ**મદાવાદની દશા ખડાયતાસૂતિમાં, ' નાજર ' કુટુંબ જૂના વખતથી જાણીતું છે. એમના મૂળ પુરુષ બાલાજી. બાલાજીને ત્રણ પુત્રો :- ( ૧ ) યુનીલાલ ( ૨ ) મોહનલાલ ( ૩ ) લલ્લુલાલ.

યુનીલાલના પુત્ર માણિકલાલ. એમનો એકડો ખેડા-માતરનો.

માણિકલાલભાઈના અભ્યાસનો આરંભ વડોદરાથી થયેલો. તે વખતે, તેમના પિતા, વડોદરા કેન્ટોન્મેન્ટમાં મેજિસ્ટ્રેટના શિસ્તે-દારને હોદ્દે હતા, અને કેમ્પમાં જ તેઓ રહેતા. એટલે વડોદરા રહીને, માણિકલાલભાઈએ અંગ્રેજી પાંચ ધોરણ સુધીનો અભ્યાસ કર્યો હતો ; જે વખતે તેમના સહાધ્યાયીઓ પૈકી ગુણાજીરાવ નિંઆલકર-જેઓ વડોદરારાજ્યના સરસુઆ હતા, તેઓ પણ ખરા.

ત્યારપછી આરૈયાસ્ટેટના કારભારી તરીકે યુનીલાલભાઈની

નિમણૂક થઈ ; પણ એ હોદ્દો તેમણે દુઝી જ મુદત ભોગવ્યો અને એમના પિતા-બાલાજી-ની માંદગી ગંભીર બની, તેથી તેમને અમદાવાદ આવવું પડ્યું અને બારેચારેટનો હોદ્દો છોડ્યો. અમદાવાદની અદાલતમાં તેઓ એસિસ્ટન્ટ જજના શિસ્તેદાર થયા અને એ રીતે વડોદરા છોડ્યા પછી, અમદાવાદ જ એમનું નિવાસસ્થાન બન્યું.

તેથી માણેકલાલે પણ પાંચમા ધોરણ પછીનો અભ્યાસ અમદાવાદમાં કર્યો. તેઓ સન્ ૧૮૮૯માં મેટ્રિક થયા અને તેના ત્રીજા વર્ષે, એટલે સન્ ૧૮૯૨માં ડિસ્ટ્રિક્ટ કોર્ટમાં બાર રૂપિયાના દરમાથે કારકુનની જગાએ ગોઠવાયા.

પણ એમનું જીવન કેવળ કારકુની માટે સરળપણું નહતું. ત્રિકમલાલ બી. ત્રિવેદી કરીને એક હાઇકોર્ટ વકીલ હતા ; તેમની દેખરેખ હેઠળ તેમણે કાયદાનો અભ્યાસ કર્યો અને એની યોગ્યતાનું પ્રમાણપત્ર-અભ્યાસજીવનની ઝગકતી કારકીર્દી દર્શાવતું પ્રમાણપત્ર-મિ. ત્રિવેદી તરફથી તેઓ મેળવી શક્યા.

ત્યારપછી અમદાવાદ તેમણે છોડ્યું. પોતે વડોદરા ગયા અને સન્ ૧૮૯૩માં, ત્યાંની રેસિડન્સીમાં ત્રીસ રૂપિયાને દરમાથે ગોઠવાયા. એ જ ખાતામાંથી તેઓ આગળ વધ્યા અને રેકર્ડ ખાતામાં રૂ. ૭૦ ને દરમાથે ચડ્યા. રેકર્ડ ખાતામાં હરકોઈ ઉમેદવારની અને સહેલાઈથી પસંદગી થતી નહિ. રેકર્ડ ખાતું એટલે રેસિડન્સીના ગંભીર જવાબદારીવાળા દરદસ્તાવેજનું સુરક્ષિત ખાતું. એ ખાતાના ઉમેદવારમાં જોઈતી એકનિષ્ઠા હોય, ભરૂંસાપાત્ર વર્તન અને પ્રામાણિકપણું હોય, કર્તવ્યની ખત અને કામોને પહોંચી વળવાની આવડ હોય-આવા આવા અનેક ગુણોનું આકર્ષણ હોય તે જ એ જગાની લાયકાત મેળવે. માણેકલાલભાઈએ-અથવા એમની કર્તવ્યક્ષતાએ-પોતાની યોગ્યતા પુરવાર કરી આપી. કમેક્કમે વડો-

દરા રેસિડંસીના સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટનાં ચિત્ત અને ચાહ જીન્યાં ; સાહેબ સાથે પોતે માઉન્ટ આપ્યું ગયા અને ત્યાંથી પાછા ફર્યા પછી, એ જ ખાતાના હેડક્લાર્કને હોદ્દે, તેઓ એકસો ત્રીસ રૂપિયાને દરમાયે દાખલ થયા. ત્યાંથી વળી તેઓ એક કદમ આગળ વધ્યા અને એકસ મુદત વીત્યે, બસો રૂપિયાના ભારે દરમાયે તેઓ વડોદરા રેસિડંસીના સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટ તરીકે નિમાયા.

વળી, વડોદરામાં, ઇડિયન એસિસ્ટન્ટ રેસિડેન્સિમાં, એ વાર એક્ટિંગ તરીકે પણ તેમણે સંતોષપ્રદ કામ કરેલું. દરમિયાન પાડાના દર્દથી ચડતા પગારની રજા ભોગવવી પડી (સન્ ૧૯૧૬-૧૭) અને તેમની રેસિડંસીની, એ સેવા છેવટની નિવડી. ધ્યાન ખેંચનારી ખીના તો એ છે, કે તેમની જગા માટે-પ્રિવિયસ સુધીનું શિક્ષણ પામેલા આ બાહોશ જ્ઞાતિસજ્જનની જગાએ-ખી. એ. અને એલ.એલ. ખી.ની ડિગ્રિવાળા ઉમેદવારોએ પણ ઉમેદવારી કરેલી, પરંતુ એમાં કોઈ શાવેલા નહિ અને “ખાતા”ની પસંદગીમાં આવેલા પણ નહિ !

માણેકલાલભાઈ, રાજ્યને વશદાર હતા, તેમ પોતાના જીવનને પણ, જાંદગીના છેલ્લા શ્વાસપર્યંત વફાદાર રહ્યા હતા. ઉદાહરણ તરીકે એકાદ પ્રસંગ ટપકાવીએ :

તેઓ પોતાની “હયુટિ” પર હતા અને દ્વારકાના એક માણસનું કામ તેમની પાસે આવેલું. એ કામમાં સંડોવાયેલા માણસનું કામ, તેની પોતાની નાલાસીથી કથળે તેમ હતું. તેણે કાથળીતું મ્હોં મોકળું મૂક્યું. માણેકલાલભાઈને લાલચની મધલાળ ચખાડવા તે મથ્યો. પ્રયત્ન તો ઘણો કર્યો, પરંતુ માણેકલાલભાઈએ, એ “ચાંદલો કરવા” આવતી, પણ લાલચુ બનાવનારી લક્ષ્મીને લાત મારી અને એ લલચાવનાર માણસને ઘટતે ફેંચે પહોંચાડ્યો.

સન્ ૧૯૧૪માં બચાંકર યૂરોપીય વિગ્રહ મંડાયો ; તે વખતે

સવારના સાતથી તે રાતના આઠ સુધી, નીચી મૂડીએ, પોતાની બેઠકપર અખંડ કામ કર્યા કરતા-એટલું સખ્ત કે બપોરનું ભાણું પણ તેઓ ઓફિસમાં મંગાવી લેતા !

એમની સંતોષકારક સેવાની કદર ખુજીને, દિલ્હી દરબાર પ્રસંગે બ્રિટિશ સરકારે તેમને ‘રાવ સાહેબ’નો ઉદ્ઘાટન આપ્યો- સન ૧૯૧૨માં ; અને ૧૯૨૦ની સાલમાં તેઓ “રાવબહાદુર” થયા હતા.

પોતે ‘રાવસાહેબ’ થયા, તેની ખુશાલીમાં, અમદાવાદની શુભેચ્છક સભા તરફથી તેમને માન મળ્યું હતું અને માનના એ શુભ સ્મરણ દાખલ ‘સભા’ને, તેમણે દુલપાંદડીરૂપ નાણાંબેટ ધરી હતી.

ઉપરાંત અમદાવાદના છાત્રાલયમાં, તેમનાં સ્વર્ગસ્થ પુત્રી બહેન કાંતાલક્ષ્મીના સ્મરણાર્થે છસો રૂપિયા આપી, એક ‘સ્મ’ બન્ધાવી આપ્યો છે, અને તેમના પિતા, યુનીલાલભાઈ પણ છાત્રાલયના જીવનસભ્ય હતા.

શન્ટ એ દિવસની બિમારી ભોગવી, શાગણ માસની અગ્નિવાણી એકાદસીના પવિત્ર પર્વે તેઓ વૈકુંઠવામ્ની થયા. જ્યારે, સ્વર્ગસ્થના શોકનિમિત્તે, વડોદરાની શાળાઓનું તેમજ વડોદરા રેસિડન્સીનું કામકાજ બંધ રહ્યું હતું.

તેઓ સ્વભાવે શાંત હતા. ઠગેલ વિચારના હતા : સ્વાશ્રયી હતા : અડગ નિશ્ચયી હતા : માતૃપિતાની આજ્ઞાના પાલક હતા : નિરભિમાની અને પ્રામાણિક હતા. એવાં જ ઉમદા લક્ષણો સ્વર્ગસ્થના ચિત્ર ભાઈ રમણલાલને, વારસામાં મળેલાં, આપણે અનુભવી શકીએ છીએ.

‘નાજર’નો વારસાઈ જેવો અધિકાર તેમના કાકા, મોહનલાલના પુત્ર શ્રીમાન ચિમનલાલ ભોગવે છે અને ભાઈ રમણલાલ બી. એ.,

એલએલ. બી. થઈ હાલ વકીલાત કરે છે. તેઓ ખડાયતા છાત્રાલયના જીવનસભ્ય છે અને 'ખડાયતામિત્ર'ની 'સેવકસમિતિ'ના સભ્ય છે. વળી છાત્રાલયના મંત્રી તરીકે પણ ત્રણેક વર્ષથી માનદ સેવા તેઓ આપી રહ્યા છે--અને એ રીતે, તેઓ પોતાના સ્વર્ગસ્થ પિતાના આત્માને સંતોષ મળે એવાં પરાપકારી કાર્યોમાં હમેશાં પ્રવૃત્ત રહે છે.

બાઈ રમણલાલના બીજા સહોદર બાઈ રતિલાલ હાલ ગ્રાન્ટ મેડિકલ કોલેજના છેલ્લા વર્ષમાં હોઈ, કદાચ આ સ્મરણો પ્રસિદ્ધ થાય, તે પહેલાં તો ડોક્ટર પણ થઈ ગયા હશે.

‘ઝરણુ’ પ્રગતિ પામતાં, ‘નદ’ રૂપે વહી જાય;  
જીવનઝરણુ’ અતિક્રમે, ઉન્નત એ રીત થાય.

## શ્રી. નાથાભાઈ શામળદાસ દેસાઈ

જન્મસાલ:

વૈકુંઠવાસ:

સં: ૧૯૧૩

ક્રાગણ શુદ્ધ ૭, સં. ૧૯૬૭

પોતે નડીઆદના વતની અને જ્ઞાતિએ દશા ખડાયતા. દેસાઈના કુલીન કુટુંબમાં તેમનો જન્મ થયો હતો. સ્વર્ગસ્થના પિતા શામળદાસ જમનાદાસ દશા ખડાયતા જ્ઞાતિના આગેવાન હતા અને તેઓ સારા મોભાના વતનદાર હોઈ પૈસે ટકે સાધારણ સુખી પણ ખરા. તેઓ સંસ્કારી અને ઉદાર વર્તનથી લોકમાં “શામળદાસ બાપા”ના નામથી ઓળખાતા. તેમને પ્રજા નહોતી થતી. શેઠી નદી ઉપર આવેલા આડજરા ગામ (જેનો ૧૯૮૩ ની અષાઢી રેલથી સદંતર નાશ થયો છે)માં શામળદાસ દેસાઈની જમીન હતી; અને એ ગામમાં જરી-પુરાણું મેલડી માતાનું સ્થાનક; તે માતાજીની બાધાથી શામળદાસ દેસાઈને ત્યાં નાથાભાઈનો જન્મ થએલો અને ત્યારથી આ મેલડી માતાજી તેમના કુટુંબનાં કુળદેવી તરીકે પૂજાય છે અને ત્યાં દર વર્ષે નાથાભા-

અવનરમરણો

સ્વ૦ નાથાભાઈ શામળદાસ દેસાઈ



નડીઆદ

ધના કુટુંબ તરફથી ઘણાભોજન થાય છે. આમ, દેવીપ્રસાદને ચોખ્ખે જન્મેલા નાથાભાઈ સાત્વિક, ગુણ લઈને જ અવતરેલા, અને મોટપણે તે ગુણે નાથાભાઈનું સમસ્ત જીવન સુવાસિત કરી તેમને નાતસેવા લોકસેવા અને અન્ય પરોપકારી કાર્ય કરવા પ્રેર્યા અને તેમણે પ્રતિષ્ઠા અને કીર્તિ મેળવ્યાં.

નાનપણથી જ શ્રી૦ નાથાભાઈ બુદ્ધિશાળી, ચાલાક અને ધર્મિષ્ઠ સંસ્કારવાળા જણાતા. તેમણે ગૂજરાતી અભ્યાસ પૂરો કરી અંગ્રેજી પાંચમા ધોરણ સુધીનું જ્ઞાન મેળવ્યું. નાથાભાઈને વાચનનો ઘણો શોખ હતો—એટલો બધો કે અતિશય વાચનને લીધે તેમની આંખો એવી દુઃખવા આવી કે વધુ અભ્યાસ કરવાનું અધવચ છોડી દેવું પડ્યું. અગાઉ અંગ્રેજી અભ્યાસ તો જૂજજૂજ થતો. પાંચ છ ચોપડી અંગ્રેજી ભણે એટલે ઘણો અભ્યાસ થઈ ગયો એમ ગણાતું. અંગ્રેજીનો જોછો અભ્યાસ જતાંય નાથાભાઈને સારી સરકારી નોકરી મળતી હતી, પરંતુ તેમના પિતાએ તેમને નોકરી ન લેવા દીધી; કારણ કે વર્ષો સારાં, અને પોતાનો જમીનદારનો તથા ધીરધારનો ધંધો; એટલે નોકરી કરવી તેના કરતાં સ્વતંત્ર ધંધો કરી જીવન ગાળવું તે શામળદાસ દેસાઈને ઐયરકર લાગ્યું; નાથાભાઈને પણ નોકરી પસંદ નહતી.

શામળદાસ દેસાઈની પ્રતિષ્ઠા સારી અને સમાજના જાહેર જીવનમાં તેઓ આગળ પડતો ભાગ લેતા. એટલે નાથાભાઈને સારા અને સુશીલ સજ્જનોના સંગમાં આવવાનો પ્રસંગ મળ્યો અને લોક-સેવા કરવાના સારા સંસ્કાર તેમનામાં પડ્યા; પોતાનું કુટુંબ નાતમાં આજેવાન અને નાત, કામ પ્રસંગે નાથાભાઈને ત્યાંજ એકત્ર થાય ( જે પ્રથા હજી પણ ચાલુ છે ) એટલે નાતમાં પણ કામ કરવાના પ્રસંગે નાથાભાઈને મળેલા; શામળદાસ દેસાઈ જન્માએ ગએલા ત્યાં મથુરામાં ટુંકી ખીમારી ભોગવી શામળદાસ દેસાઈનો એકાએક પરલોકવાસ થયો, એટલે નાથાભાઈને શિર ગૃહકુટુંબનો



સધળો કારોઆર તથા નાત જાતનો બોળો પડ્યો; આમ નાની ઉંમરમાં વિધવિધ કર્તવ્ય અદા કરતાં નાથાભાઈની જીદ અને સુજનતાની કસોટી થઈ; તેમાં તેઓ સરળ નિવડ્યા અને પોતાનાં જીદિયજી અને કુશીન વર્તનથી નિજ કુટુંબની પ્રતિષ્ઠા સાચવી, નાત જાતમાં તથા ગામમાં લોકની આહવા મેળવી: નાતમાં કોઈનું હિત થાય, અગર નાતનું હિત સધાય એવું કાર્ય હોય તો પોતે આગળ પડી ભાગ લેતા. નાતની પટલાઈની આંટીઘૂંટી તથા ખટપટથી તેઓ સદા દૂર રહેતા અને તેમના આવા વર્તનથી નાતના આગેવાન તરીકે તેમની કાકીદી યશસ્વી નીવડી. સદ્ગત સુનીલાલ તારાચંદ દલાલ તેમના અંગત મિત્ર હતા અને જ્યારે જ્યારે તેઓ રજામાં અથવા કોઈ અન્ય પ્રસંગે નડિયાદ આવતા ત્યારે તેઓ નાથાભાઈને ત્યાં જાય અને તેમની સાથે જ્ઞાતિ-સુધારણાની વાટાઘાટ કરે: સુનીલાલભાઈ સુધરેલા વિચાર ધરાવતા ને નાથાભાઈ સમય અને સંજોગોને માન આપી, જેટલું શક્ય હોય તેટલાને અમલ કરાવવા પોતાનાથી બનતા પ્રયત્ન કરતા. સદ્ગત હરિલાલ મનસુખરામ પારેખ પણ ઘણીવાર નાથાભાઈ પાસે આવતા અને તેમની સાથે જ્ઞાતિહિતની વાત કરતા; આવા મોટા માણસો તેમનાપ્રતિ માન તથા સદ્ભાવ રાખતા અને તેનું મૂખ્ય કારણ નાથાભાઈનું શુદ્ધ અને પ્રામાણિક વર્તન, તથા સરળતા અને સીધાપણું.

નાથાભાઈ સાહિત્યપ્રેમી પણ હતા; “સુદર્શન” અને “ગુજ રાત્રી” પત્રના વાચનનું તો જાણે જાણુનું વ્યસન ! તેઓ ઘણીવાર જનસમાજની અગવડતા સમજી લેખો પણ લખતા. નડિયાદમાં ખડાયતા જ્ઞાતિની સુધારણાર્થે અને ખડાયતા જ્ઞાતિમાં કેળવણીને ફેલાવે થાય તે હેતુથી “શ્રી ખડાયતા સુમેચ્છક સભા” સ્થાપવામાં આવી હતી; આ સભાના કાર્યમાં તેઓ ભાગ લેતા અને તેના હિતાર્થે તેમનાથી બનતું કરતા. નડિયાદની ઘણીખરી જાહેર પ્રવૃત્તિઓમાં તેઓનો હિસ્સો હોય જ. શ્રી કોન્ટ્રાક્ટ પ્રબુપ્રત્યે તેમનો ઘણો

પૂજ્યભાવ હતો. જે જૂના સ્થળે શ્રી કોટયર્કજીનું મંદિર હતું તે ભાગ દર વર્ષે નદીના જળથી ઘેવાતો જતો હતો, તેથી કોટયર્કજીનું મંદિર ત્યાંથી કેવી રીતે ખસેડવું અને તેના સંબંધી શું કરવું તે માટે સર્વ ગામના ખડાયતાઓની જુદી જુદી સમિતિદ્વારા કોટયર્કજીના જૂના સ્થળે સભા રાખવામાં આવેલી; તેમાં નાથાભાઈ હાજર રહેલા અને તેઓ મંદિર સમિતિના સભ્ય પણ થયા હતા. નાથાભાઈને વિશેષ સંબંધ અને તેમની બેઠક ઉઠક નડિયાદના આગેવાન અને પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થ અને કુટુંબો સાથે હતાં. ખેડાજીલામાં સૌથી વધારે દેસાઈગિરી મેળવતા દેસાઈ વાઘજીભાઈ શામળદાસના કુટુંબ સાથે તેમનો ઘાડો સંબંધ હતો અને તેમની સદ્ગુણી મિલકતનો વહીવટ પણ તેઓ જ કરતા.

નાથાભાઈને મૂળથી કોઈ પણ વ્યસન નહતું. એ સંસ્કાર તેમના કુટુંબમાં દાખલ થયા અને તેનું શુભ પરિણામ એ આત્મું કે તેમના પુત્ર તથા પૌત્ર અત્યારે પણ ચહા તથા ખીડી જેવા વિનાશક વ્યસનથી દૂર રહી શક્યા છે; તેઓ ગુરૂચરણમયી કામમાં તકરાર પડતાં પંચ તરીકે નીમાતા અને પોતાનામાં મૂકેલો વિશ્વાસ તકરાર હોલવી યથાર્થ કરતા.

પ્રથમ તો નાથાભાઈનું શરીર ઘણું મજબૂત અને સુદૃઢ હતું; પરંતુ વખત જતાં દમના વ્યાધિથી તેઓનું શરીર નિર્જળ થએલું. સવારમાં હમેશ પોતે પાંચ વાગે ઉઠતા. નરસિંહ મહેતાનાં પ્રભાતીઆં ગાતા અને એ રીતે કુટુંબના અન્ય માણસોને વહેલા ઉઠવા સૂચના કરતા. તેઓ ભગવદ્ગીતાનો પાઠ દરરોજ નિયમીત કરતા અને ભગવત્-ગીતાના આદેશ અને સિદ્ધાંત પ્રચત્નદ્વારા તેઓએ પોતાના જીવનમાં ઉતારેલા; સાંજે તેઓ પોતાની રસ્તા ઉપરની દુકાનને ઓટલે પાથરણું નાખી બેસતા અને તેમની પાસે ગામના તથા નાતના તથા ખીજા માણસો આવી બેસતા અને જુદા જુદા વિષય ઉપર વાતચીત કરતા. ખાસ કામ કે પ્રસંગ વિના તેઓ ખીજા કોઈને ત્યાં જતા

નહિ અને આથી તેઓએ પોતાનું માન ઘણી સારી રીતે સાચવ્યું હતું. ગામમાં દરરોજ બનતી સર્વ ઘટનાની હકીકત સાંજે તેઓ પોતાના ઓટલે બેસી મેળવતા.

તેમની તબીયત નરમ રહેતી, ઓટલે અવકાશ મળતાં તેઓએ વૈદ્યકનો અભ્યાસ કર્યો અને ઘર આગળ ઘણી દેશી દવાઓ કરતા, અને ઘણા માણસોને તેઓ મફત દવા આપતા. ઓટલું જ નહિ પરંતુ કેટલાક વૈદો પણ તેમની પાસેથી ભસ્મ વગેરે લઈ જતા, જે તેઓ વિના મુદ્દે આપતા. જ્યોતિષનું પણ તેમને સારું જ્ઞાન હતું. તેમની યાદશક્તિ ઘણી તીવ્ર હતી. ઘણાં વર્ષોની વાત તેમના સ્મરણમાં તાજી રહેતી અને ઘણી લખાણેલી ગાયત તેઓ મુખેથી કહી શકતા. નાનના ઘણા ઠરાવો ક્યારે અને કેવી રીતે થયા તે સમયમાં તેઓ તાત્કાલિક જવાબ આપી શકતા; આળક ઉપર તેમને અપૂર્વ પ્રેમ હતો; ઘરનાં ગદ્યાં આળક ઘણા વખત તેમની પાસે રહેતાં. આળકના ઉપર નાનપણમાં જેવા સંસ્કાર ખડીએ, તેવા મોટપણે ખીલી નીકળે છે તે મુદ્દો લક્ષ્યમાં રાખી તેઓ ઘરનાં સૌ આળકો ઉપર ખારીક દેખરેખ રાખતા અને તેમની જૂલ કે વાંક હોય તો તે મમતાથી સુધારતા. તેમનાં પત્નીના મરણ સમયે તેમના નાના દિકરા ઠાકોરદાસની ઉંમર ફક્ત દસ વર્ષની હતી, પરંતુ ઠાકોરદાસ ઉપર સારા સંસ્કાર પડે તે હેતુથી ઠાકોરદાસને તેઓ હમેશા પોતાની સાથે રાખતા અને આવી રીતે તેઓએ ઠાકોરદાસની માતાની ખોટ પૂરી પાડેલી. શ્રીમાન્ ઠાકોરદાસમાં જે સારા સંસ્કાર અત્યારે જોવામાં આવે છે તેનું મૂળ કારણ તેમના પિતાના સંગમાં તે નાનપણમાં રહેલા તે જ છે. નાતમાં ઠરાવ કરવા કે લખવાના હોય કે દસ્તાવેજ લખવાના હોય તો તેના સુસદ્દો, ઘણે ભાગે નાથાભાઈ તૈયાર કરતા; નડિયાદ દશાખડાયતા જ્ઞાતિના આગેવાન પટેલ દેસાઈ મોહનલાલ જગનલાલ, દેસાઈ દામોદરદાસ લાલભાઈ, પરિખ સાંકળચંદ મગનલાલ “ સદ્ગૃહસ્થ,” પરિખ અગદેવદાસ મથુરદાસ વગેરે નાથાભાઈની ઘણી આમન્યા રાખતા અને તેમને

પૂછીને જ કેટલુંક કાર્ય તો કરતા; કારણ કે નાથાભાઈ હમેશાં સારી સલાહ આપતા અને ખટપટથી દૂર રહી અસત્યને તેઓ તીવ્રસ્કારતા. શેઠ કેશવલાલ હરિભાઈ જેઓ નાતના આગેવાન હતા તેઓ ઘણીવાર નાતના સામાન્ય હિતના પ્રશ્નોમાં નાથાભાઈને પત્ર લખી તેમની સાથે વિચારોની આપ લે કરતા; તેઓ સુતસદી હતા પરંતુ તેના ઉપયોગ બીજાનું હિત સાધવામાં કરવો તેવું તેઓ માનતા અને તે પ્રમાણે કરતા.

તેમના સાત્વિક અને પવિત્ર જીવન અને શુદ્ધ હૃદયના પ્રભાવે નીચેની કેટલીક ઘટનાઓ બનેલી; જે સત્ય છે અને એ ઘટનાઓ બતાવી આપે છે કે પવિત્ર હૃદય અને શુદ્ધ અંતઃકરણની મુઠવણ અને આંટીધુંટીનો ઉકેલ પરમાત્મા ભવિષ્યની આગાહી આપીને, કરે છે:—

૧. નાથાભાઈના એક પુત્ર, નામે નવનીતલાલ હતા. જેઓનું જીવન શરૂઆતમાં ઘણું ઉર્દૂવળ હોય આતે આશાજનક હતું. પરંતુ અધૂરાં ભાગ્યે તે ગાંડા થયા અને તેથી તેમને ઉઝા પાસે મીરાં-દાતાર પીરનું સ્થાન છે, ત્યાં તેમને લંછ જવામાં આવ્યા; તેમનું મગજ અસ્થિર હતું, એટલે તેઓ એક દિવસ સૌની જાણબહાર નાસી ગયા. ઘણી ઘણી શોધ થઈ, પણ તેમનો પત્તો ન લાગ્યો. નાથાભાઈ પણ આ બનાવથી મુઝાયા અને તેમના પુત્રનો પત્તો લાગે તે માટે ઇશ્વરની પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા. પછી એક રાત્રે આંખ મીંચતાં તેમણે એવું જોયું કે પોતે પ્રભાતના પહોરમાં બેઠા છે, અને એક ઢેડ, નવનીત અમુક સ્ટેશને છે અને તેની લાળ મળી છે એવો પત્ર લઈને આવ્યો; આ હકીકત તેમને તેમના વડીલ પુત્ર હરિલાલને કહેલી; પછી બીજે દિવસે શું બન્યું ? સવારના પહોરમાં બધા બેઠા હતા અને એક ઢેડ બેશક નવનીતલાલના પત્તાનો કાગળ લઈને જ આવ્યો અને તેઓ મળી આવ્યા. શ્રી૦ નાથાભાઈની આગાહી આમ સાચી પડી !

૨. એવો જ વળી બીજો પ્રસંગ:—નાથાભાઈની કમળાની

૧૭૪

વાડીઆની જમીન નડિયાદના પોરનો એક કણુથી ખેડતો. એક વાર સમીસાંજે તે ખેડુતે આવી, નાથાભાઈને ખબર કહી કે તેમના ખેતરમાંથી તેના બળદ અને ભેંસ ખોવાયાં છે, તે જડતાં નથી. સાંભળીને નાથાભાઈ ધણા દિલગીર થયા. તે ગરીબ ખેડુતને સાંત્વન આપીને કહ્યું: ‘ પ્રભુ તારાં ઢોર મેળવી આપશે.’ તે સાંજે વાળુ કર્યા બાદ હમેશના નિયમ મુજબ નાથાભાઈ પોતાની દુકાનને ઓટલે બેઠા હતા. ઓટલામાં તેમને ઝોડું આવ્યું; તેમાં તેમણે શું જોયું ? જાણે પોતે સવારમાં નિત્યનિયમ મુજબ દુકાનને ઓટલે બેસી દાતણ કરે છે, ઓટલામાં એક ભેંસ અને બળદ ત્યાં થઈને પોરમાં કણુથીના ધરભણી જાય છે; તેમની આંખ ઉઘડી ગઈ અને તેઓએ જોએલું દૃશ્ય તુરત તેમના પુત્રોત કહી સંભળાવ્યું. પછી બીજે દહાડે સવારે ઉપર પ્રમાણે જ બન્યું ! નાથાભાઈ દાતણ કરતા હતા અને તેમના ઓટલા પાસે થઈને એક ભેંસ ને બળદ પોર ભણી જતાં હતાં. ઓટલ નાથાભાઈએ પોતાના નોકરને તે ઢોર પાછળ મોકલ્યો, ઢોર નાથાભાઈના ખેડુત ત્યાં જ સીધાં ગયાં; જે તેનાં ખોવાયેલા જ ઢોર હતાં !

આ પ્રસંગે કાંઈને કદાપિ નહીં કે અતિશયોક્તિ ભરેલા લાગે, પરંતુ બન્યા તેવા જ તે વર્ણવ્યા છે અને તે શુદ્ધ અંતઃકરણનો પ્રતાપ તેમજ પાવત્ર અંતરવાળાને પ્રભુના કૃપા પ્રેરણાઓ મળે છે, તેના તાદૃશ્ય ચિતાર આપે છે; નિમળ હૃદયના પ્રાર્થના પ્રભુત પહોંચે છે અને પ્રભુ આવા હૃદયના મુઠવણ અને શુભ, આવા આગાહી આપી દૂર કરે છે. તેઓના વડીલ પુત્ર હારલાલ ધણા બાહોશ અને યુદ્ધશાળી હતા, અને નાથાભાઈનાં વૃદ્ધ અવસ્થા હોય તમનું શરીર અશક્ત હોવાથી ધરના બધા કાર્યભાર હારલાલ કરતા. નાથાભાઈને સંપૂર્ણ ખાતરી હતી કે તમની પાછળ હારલાલ પોતાના વિશાળ જમીન-જગીર સંભાળશે અને તેમના કુટુંબના કાર્યભાર, આખર અને મોખાને શોભે તે રીતે ચલાવશે; પરંતુ દુનિયામાં માણસનું ધાયું

થતું નથી, પ્રભુનું જ ધાયું થાય છે. સંવત ૧૯૬૬ના બાદરવા મહિનામાં નડિયાદમાં સખત પ્લેગ ચાલ્યો, તેમાં બે દિવસની માંદગીએ નાથાભાઈના વડીલ પુત્ર હરિલાલભાઈનો પરભોક્વાસ થયો ! આ દુઃખદ પ્રસંગે નાથાભાઈના જીવનનો અંત આણ્યો. હરિલાલના મરણનો આઘાત નાથાભાઈને સખત લાગ્યો ; કારણ કે પોતે વૃદ્ધ હતા અને તેમના બીજા બે પુત્ર ચંદુલાલ અને હાકોરદાસ બહારગામ અભ્યાસ કરતા હતા અને વળી પોતાનું કુટુંબ બહોળું ; તેમજ વતન વિશાળ, એટલે ઘરનું કાણુ સંભાળશે, તે ચિંતામાં હરિલાલના મરણને છ માસ થતામાં સંવત ૧૯૬૭ના શમણ શુદ્ધ બે રોજ ૫૪ વર્ષની વયે નાથાભાઈ વૈકુંઠવાસી થયા.

નાથાભાઈ હૃદયના બોળા અને સ્વભાવના શાંત હતા ; તેઓ કદાપિ ક્રોધ કરતા નહિ. તેમની ધાર્મિક આસ્થા અવિચળ હતી. તેઓ ઉપવાસ અને પ્રાર્થનાની અળખ અસરપ્રત્યે શ્રદ્ધાળુ હતા. તેઓ હમેશ નારણદેવ મહારાજનાં દર્શન કર્યા બાદ જમતા અને દરમહિને શ્રી રણછોડજીના દર્શનાર્થે હાકોર જતા. પ્રકૃતિએ આનંદી અને ખુશમિજજી હતા. ગમે તેવા પ્રસંગમાં અસત્યની ઓથ ન લેવી તે તેમનો જીવનસિદ્ધાંત હતો અને તે તેમણે અંતપ્રયંત પાળ્યો હતો. તેમની વાતચીતમાં ઘણીવાર તત્વજ્ઞાનની સુવાસ આવતી. ગરીબ અને સંતસાધુને પોતાનાથી યતની મદદ કરતાં, અને પોતે એવું માનતા કે પ્રભુએ આપ્યું હોય તો પ્રભુએ વાપરવું અને પોતાનાથી બને તેવી રીતે બીજાને સહાયજૂત થવું. નાથાભાઈ પોતાની પાછળ તેમના વડીલ પુત્ર હરિલાલના બે દિકરા ચિમનલાલ તથા રમણલાલ, અને બીજા બે પુત્રો ચંદુલાલ અને હાકોરદાસ મૂકી ગયા છે. ચિમનલાલ તથા રમણલાલ મુંબઈમાં નોકરી કરે છે. ચંદુલાલ ભક્તિપરાયણ હોઈ પોતાનો સમય પ્રભુસેવામાં ગાળે છે, તથા પોતાનું વતન સંભાળે છે, અને તેમના નાના દિકરા હાકોરદાસ નડિયાદમાં વડીલાત કરે છે. આવી રીતે તેમનું કુટુંબ

છે. તેમના પુત્ર તથા પૌત્ર પોતાના કુટુંબની આખર સાચવી રહ્યા છે અને કુલીનતા ઉચ્ચ કુટુંબમાં જન્મ લેવામાં નથી, પરંતુ ઉચ્ચ કાર્ય કરવામાં અને ઉચ્ચ વર્તનમાં છે, તે લક્ષ્યમાં રાખી તેઓ પોતાનું જીવનનાવ તે અનુસાર ચલાવે છે, નાના પુત્ર ઠાકોરદાસ એવું માને છે કે અત્યારે જે સ્થિતિ પોતે ભોગવે છે તથા જ્ઞાતિસેવા અથવા લોકસેવા કરવામાં જે ફાળો આપ્યો છે તથા અત્યારે જે કંઈ પ્રતિષ્ઠા ધરાવે છે તે સર્વ તેમના પૂજ્યપિતાશ્રીને આભારી છે. તેમના પિતાએ તેમના જીવન ઉપર જે સંસ્કાર પાડ્યા તેને આજે તેઓ અત્યારે સુખી છે. આ પિતૃકણ ફેડી શકવું મુશ્કેલ છે.

સ્વ. નાથાભાઈના ન્હાના પુત્ર શ્રીમાન્ ઠાકોરદાસના જીવનમાં, તેમના પિતાશ્રીના ધણાખરા સહયુજીના સંસ્કાર પડેલા આપણે ઝેઠ શકીએ છીએ. પોતે વકીલાત કરે છે ખરા, પણ વકીલાતમય જીંદગી નથી ગાળતા: નડીઆદનાં નાતહિતનાં કાર્યોમાં એમનો હિસ્સો હરગીજ હોય. વળી, આપણી જ્ઞાતની મધ્યસ્થ સંસ્થાઓમાં પણ એમનો સેવાફાળો ન હોય એમ નહિ. શું પરિષદ કે શું કેળવણીમંડળ; સૌને એમના હૈયાની મીઠી દૂંદ મળી છે ને મળે છે. ઉપરાંત સં. ૧૯૭૮ થી ‘ખડાયતામિત્ર’ નવા-આકર્ષક-અવતારમાં મૂકાયું, તે પણ જેટલું તેમના પ્રેરણાદન અને પ્રેરણાને આભારી છે, એટલું ભાગ્યે જ બીજાને હશે. માસિકની ‘સમસ્ત ખડાયતા સેવકસમિતિ’નું મૂળ મંડાણ એમના જ પ્રમુખપણા હેઠળ મંડાયું: અને પ્રમુખ પણ કેવા? શોભાના ગાંડીઆ જેવા નહિ; નામનારહિત નામના જ નહિ; પણ કેવળ કર્તવ્યકુશળ કારોબારી પ્રમુખ.

નિર્મળ જળમાં સૂર્યનું સ્વરૂપ સ્વરૂપ સુહાય;  
નિર્મળ હૃદયે પ્રભુ વસી પ્રેરક તત્ત્વો પાય.

અવનતમંદિરો -

સ્વ. ભીખાભાઈ ખુશાલદાસ શાહ



નડીયાદ



## શ્રી૦ ભીખાભાઈ ખુશાલદાસ શાહ

જન્મસાલ :

સંવત્ ૧૯૦૮

વૈકુંઠવાસ :

આસો શુદ્ધ ૭, સં. ૧૯૮૨

નડીઆદના આ નાગરિક, વીસા ખડાયતા કોમના જાણીતા સરેયા કુટુંબમાં જન્મ્યા હતા. તેમને નાની ઉંમરમાં મૂકીને પિતા ગુજરી ગયેલા ; એમનું મૂળ વતન ભાદરવા. આર વર્ષની ઉંમરે તેઓ ભાદરવા છોડીને નડીઆદનિવાસી થયા હતા. એમને અભ્યાસ કેવળ પાંચેક ગુજરાતી ધોરણ જેટલો, અને સ્થિતિ પણ નરમ. નડીઆદના મથુરદાસ નરસિંહદાસ ટુંડીની દુકાને વાર્ષિક રૂ. ૧૮)ના પગારની ગુમાસ્તી, એ તેમની જીવનપ્રવૃત્તિનું પ્રાથમિક પગરણ. ત્યારપછી, એ વર્ષ બાદ બીજી પેઢીપર ગુમાસ્તીમાં ગોઠવાયા. તે વખતના તેમના શેઠ ગાંધી દામોદરદાસ પુરૂષોત્તમદાસ હતા. નાનપણથી તેઓ તેજસ્વી બુદ્ધિના, ઉદ્યમી તથા ઇશ્વર ઉપર પૂર્ણ શ્રદ્ધાવાળા હતા. તેમના કુલીન કુટુંબની પ્રામાણિકતા અને દક્ષતાના ગુણ તેમનામાં

કિશોરાવસ્થાથી દષ્ટિગોચર થતા હતા. એ ગુણોથી જ તેઓ ક્રમેક્રમે વેપારી લાઇનમાં આગળ વધ્યા. સં. ૧૯૩૪ સુધી તેઓએ ગુમાસ્તી કરી ; ત્યારપછી પોતાની ૨૬ વર્ષની વયે તેઓએ બીખાભાઇ વ્રજભૂખણદાસ નામની પંત્યાળી પેઢીથી વેપાર શરૂ કર્યો ; તેમની વેપારી કુનેહ અને વેપારની પ્રામાણિક નીતિના પ્રયોગે તેઓ આગળ વધ્યા અને સં. ૧૯૫૪માં પોતાના નામથી જ સ્વતંત્ર વેપાર શરૂ કર્યો ; વેપારી કુનેહ અને બુદ્ધિબળથી એક આગેવાન વેપારી તરીકે નડીઆદમાં તેમજ દેશપરદેશ પોતાની આખર અને પ્રતિષ્ઠા તેઓએ જમાવી. દેશપરદેશના વેપારીઓ તેમને ત્યાં માલ ખરીદવા આવતા અને તેમની પ્રામાણિક વેપારી રીતિ તથા સાચાઓલાપણાથી તે સંતુષ્ટ થતા. Every man is the architect of his own fortune—દરેક માણસ પોતાના ભાગ્યનો લખાયક અથવા સર્જક છે, તેનું જળહણતું દૃષ્ટાંત એવું હોય તો બીખાભાઇના જીવનને જાણો. માસિક રૂ. ત્રણની ગુમાસ્તીમાંથી નડીઆદના પ્રથમ પંક્તિના વેપારીની સ્થિતિ, બીખાભાઇએ પોતાના પુરૂષાર્થબળે જ પ્રાપ્ત કરી હતી. તેઓએ ઘણાને પોતાનાગી બનતી મદદ કરી વેપાર કરતા કર્યા અને તેમને વેપારી તરીકે ઉભા રાખ્યા છે ; તેમની પેઢીપર હળુય ધીકતો ધંધો ચાલે છે અને પોતાની પ્રતિષ્ઠા તે પેઢીએ હળુ પણ નિભાવી રાખી છે ; તેમના પુત્ર સ્વં મગનલાલ ઘણા સાહસિક અને બુદ્ધિશાળી હતા અને સં. ૧૯૭૫માં સ્વયં સ્કૂરણાથી મુંબઈમાં શાંતિલાલ મગનલાલના નામની વડગાદીમાં “ કમિશન એજન્ટ ”ની તથા શરાફી પેઢી ખોલેલી, તે ચાલુ છે. સારી વેપારી આલમમાં બીખાભાઇ અને તેમના સદગત પુત્ર મગનલાલનું નામ એક બાહોશ અને સાહસિક આગેવાન વેપારી તરીકે મશ્હૂર છે.

તેઓએ ખાનગી તેમજ જાહેર ઘણું દાન કરેલું છે ; જ્યારે જ્યારે કોઇ બાબતની ટીપ તેમની પાસે આવતી ત્યારે તેઓ વિચાર

કરીને તેમજ હાજર પુત્રને પૂછીને પોતાની સ્થિતિને શોભે તેવી, દેખાવ માટે નહિ પણ હૃદયની ભલી લાગણીથી રકમ ભરતા ; તેઓનું દાન સદાય પોતાના ચોપડામાં ખર્ચ ખાતે લખાઈને આપવામાં આવતું—જે પદ્ધતિ ઘણાંયોડાને ત્યાં જોવામાં આવે છે ; મદદ માટે તેમની પાસે ગએલો માણસ, જે તે મદદને પાત્ર જ હોય તો, મદદ વિના પાછો આવતો નહિ. તેમનું જાહેરદાન અતિ પ્રસિદ્ધ અને ઉપયોગી છે. નડીઆદમાં કેટલાક વર્ષથી સાર્વજનિક દવાખાનું ચાલે છે ; આ દવાખાનામાં ફક્ત એક આનો દવાની શી રાખવામાં આવેલી છે અને તેની ખ્યાતિ તેના જાણીતા બાહોશ ડૉ. નારણભાઈની હોંશીઆરીથી જગજહેર છે. આ દવાખાનાને ભીખાભાઈ તરફથી દસહજાર રૂપિયા ધર્માદા કરવા કહેલું ; છતાં તે વખતે તેમના ચિ. મગનલાલે પોતાના હિસ્સામાંથી પિતાશ્રીના સ્મરણાર્થે ખીજી એટલી જ રકમ ઉમેરવાનું કહેવાથી રૂ. દસને બદલે વીસહજાર જેવડી મોટી રકમનું વ્યાજ પ્રસ્તુત દવાખાના ખાતે વર્ષોવર્ષ નિયમીત આપવામાં આવે છે અને તે વડે આ ઉપયોગી સાર્વજનિક લોકસંસ્થા પગભર થઈ છે, જેનું સર્વ માન આ દાનવીર ભીખાભાઈને ઘટે છે. નાના કુંભનાથ મહાદેવવાળા સ્મશાનમાં ચોમાસામાં દહનક્રિયા માટે અડચણ નડતી ; તે નીવારવા માટે પતરાંનું પાકું છાપરું ભીખાભાઈ તરફથી તેમના પુત્ર મોહનલાલે કરાવી આપ્યું છે ; વળી નડીઆદના મૂળેશ્વર તળાવમાં કાયમ પાણી ટકી રહે તે ઉદ્દેશથી ચકલાસી ભાગોળના પંપથી ત્યાં પાણી લાવવાની વ્યવસ્થા તેમના ચિં છોટાલાલે કરી આપી છે. આવાં લોકોપયોગી કાર્યમાં પોતે પોતાના બાહુબળથી મેળવેલી લક્ષ્મી વાપરી પોતાના નામને અમર કર્યું છે અને કુળને ઉજ્જવળ બનાવ્યું છે. તેમજ અન્ય ધનિકવર્ગને, “ગ્રામ પૈસો, પ્રભુપ્રીત્યર્થે લોક-સેવામાં વાપર્યો તે જ ખરો,” તેવું પોતાના ઉદાર દાનથી બતાવી આપ્યું છે. શ્રી. ભીખાભાઈ તેમની વીસા ખડાયતા શાંતિમાં પણ આજેવાન

હતા. તેઓ વગોવાતી પટેલાઇથી દૂર રહેતા. યાતિહિતના કાર્યમાં પોતાનાથી બનતો શોખો આપતા. તેમણે જોકે થોડી કળવણી લીધી હતી, પણ તે તેમનો પ્રિય વિષય હતો અને કળવણી વધે તેવી તેઓ ઇચ્છા રાખતા. તેથી તે તરફ પોતાનાથી બનતું કરતા. તેઓ ધર્મિક અને નીતિમાન હતા. નડીઆદમાં જાણીતા સંત ગોપાળદાસ મહારાજ જેઓ નાતે કુંભાર છે, પણ તેમનું જ્ઞાન અને વ્યાવહારિક બુદ્ધિ ગમે તે માણસને પણ માન બિપજે તેવાં છે, તે ગોપાળદાસ મહારાજના તેઓ સત્સંગી હતા અને તેમના સત્સંગથી “દેશ” વસ્તુના પોતે કદા દુશ્મન બન્યા હતા. તેઓનું જીવન નિયમીતતાવાળું, સાત્ત્વિક અને સાદું હતું. જેમને આંગણે પેસાનાં પૂર વહેવા છતાં પોતે તો સદાની સાદાઇમાં જ ખરી ખાનદાની સમજતા. તેઓ સ્વભાવે નમ્ર અને વિનયી હતા. ખાનપાનમાં તેમજ બાહ્ય-જીવનવ્યવહારમાં નિયમીતતા અને મિતાહારીપણું તો તેમનું જ. તેઓને આપણે self made કહી શકીએ. એક વ્યક્તિ, સ્વયં શક્તિથી, કેવી ઉત્તત દશાને પામે છે, તે તેમના જીવનમાંથી જાણી શકાય છે. તેમના કુટુંબમાં તેમના પુત્રો પૈકી શામળદાસ, મગનભાઇ અને ત્રિભોવનદાસ ગુજરી ગએલા હોઇ હાલમાં તેમના પુત્ર ગોરધનદાસ, છોટાલાલ, મોહનલાલ તથા તેમના પુત્ર: ત્રિભોવનદાસના ચાર પુત્રો બળદેવદાસ વિ. તેમના વડીલની પદ્ધતિને વળગી રહી વેપાર ધંધો ચલાવે છે અને પૂર્વપ્રતિજ્ઞાને તેઓએ સાચવી રાખી છે. સ્વર્ગ-સ્થનો શરીરઆધી એકવડીઓ છતાં કસાએકો અને સુદૃઢ હતો. તેમને માંદગી સાથે મૂળથી જ મિત્રાચારી નહતી. હાલની જીવાન જનતાને તેમના જીવનમાંથી ઘણું જાણુવાનું અને શીખવાનું મળી શકે એમ છે. તેઓ જન્માષ્ટમીને દિવસે નડીઆદની સાત સ્વરૂપની હવેલીમાં દર્શન માટે ગએલા, ત્યાં પગ કચરાયો અને ટુંક ગિમારી ભોગવી સંવત્ ૧૯૮૧ ના આસો શુદ્ધ ૭ ને દિવસે વૈકુંઠવાસી થયા હતા.

સહગત બીખાભાઇએ પોતાના વેપારી જીવનમાં, વેપારી વર્ગને

ઉપયોગી થાય તેવા ફટલાક સિદ્ધાંત બાંધેલા અને તે અમલમાં પણ મૂકેલા. તે જ પ્રમાણે તેમના પુત્ર, પૌત્ર અને ગુમાસ્તા વર્તે તેથી તેની તેઓને ઘણી વખત યાદ આપતા. આ સિદ્ધાંતો સૌ કાંઈને ઉપયોગી હોવાથી નીચે નોંધ્યા છે:—

૧. સદાનો વેપાર કદી કરવો નહિ.

૨. ગ્રાહકને જે માલ બતાવ્યો હોય તે જ આપવો.

૩. પોતાનો માલ હુકસાઈથી બહારગામ વેચવા મોકલવો નહિ; પરંતુ પોતાની દેખરેખ નીચે જ વેચવો.

૪. દર વર્ષે દરેક વેપારીએ પોતાના ધંધાનું 'ચોક્કસ' સરવાયું કાઢવું.

આપણા કવિ ચિત્રકાર શ્રીમાન્ કુલચંદ્ર ઝવેરદાસ તથા વહીવટ શ્રી. મોહનલાલ પીતાંબરદાસ અને રમણલાલ પીતાંબરદાસ સરૈયા પણ સ્વર્ગસ્થના જ કુટુંબી જનો હોઈ તેમની યશોજ્જ્વળ કારકીર્દી માટે આપણે અચૂક મગર થઈએ.

ઉદ્યોગે મધુમક્ષિકા, સચે મધુ મધુરઃ  
ઉદ્યોગી જન ધનતણાં, પ્રબળ વહાવે પૂર.



## શ્રી ભાઈલાલ વૃન્દાવનદાસ ડે!ડારી

એ મહેમદાવાદના વતની અને માતિએ દસા ખડાયતા. એમના પિતાની આર્થિક હાલત છેક સામાન્ય હતી. શ્રદ્ધા અને ભક્તિ માટે આ કુટુંબ ત્રણ પેઢીથી જાણીતું હતું. તે સંસ્કાર વંશમાં પણ ઉતરી આવેલા. શ્રી. ભાઈલાલભાઈના પિતા, નાણાં વિષયક તંગ સ્થિતિમાં ઉછરેલા છતાં તેઓ ટ્રેનિંગ કોલેજની સિનિયરની પરીક્ષા સુધી પહોંચેલા અને કૌટુંબિક મુશ્કેલીઓમાંથી પસાર થઈ તેમણે ગૂજરાતી શાળાના મૂખ્ય શિક્ષકની જગ્યા ભોગવી હતી.

આગળ જતાં શ્રી. ભાઈલાલભાઈના પિતા સરકારી શિષ્યવૃત્તિ મળ્યાથી મેટ્રિક સુધીનો અભ્યાસ કરી શક્યા. પરંતુ વૃન્દાવનદાસના પિતા વૈકુંઠવાસી થયા અને છ ખહેનને બે ભાઈઓ જેટલો બહોળો

કુટુંબ બોલે એમને શિર આવી પડ્યો; પરિણામે અભ્યાસ છોડ્યો પડ્યો અને તેઓ મૂળની, મૂખ્ય શિક્ષકની જગાએ ગોઠવાયા.

ત્યાં સુધીમાં તેમને કશી સંતતિ થયેલી નહિ; પછી પુત્રી-સુખની પ્રાપ્તિ થઇ. ત્યારે તેમની વય ત્રીસ વર્ષની હતી. ત્યારપછી બીજી ત્રણ પુત્રીઓ થઇ અને પછી એક પુત્રની પ્રાપ્તિ થઇ. તેમની ચારેય દીકરીઓ તો મોટી વયે દેવલોક પામી અને જે પુત્ર જીવંત રહેલા, તે જ શ્રીમાન્ ભાઇલાલભાઈ.

શ્રી. ભાઇલાલભાઈ એલ.એલ. બી. થયા પછી મુંબઈ ગયા અને ત્યાં તેમણે વકીલાત શરૂ કરી. પણ ત્યાંના હવાપાણી તેમને માફક આવતાં નહિ; મૂળે તો પ્રકૃતિની નાદુરસ્તી જાથુની મહેમાન બનતી, તેમાં વળી મુંબઈનાં હવાપાણીનું નકતર ! પરિણામે તેમને સ્થળાંતર કરવું પડ્યું.

તેઓ મુંબઈ છોડીને ઝઘડીઆ ગયા અને ત્યાંના મુનસફ થયા. ત્યારપછી તેઓ દેવગઢખારિયા ગયા અને ત્યાંના નાયબદીવાન થયા. પછી રાજપીપળામાં જઈ વકીલાત શરૂ કરી; પરંતુ ઠેઠ સુધી તબીબતે તેમને ચારી આપેલી નહિ.

તેમની તબીબત વધારે લથડી અને દાકતરી સલાહ પ્રમાણે, “ હવાફેર ” માટે સુકી હવાવાળા વઢવાણ મુકામે જઈ રહ્યા. ત્યાં પણ જોઈતો આરામ ન મળ્યો, એટલે છેવટ, પોતાને વતન મહેમદાવાદ ગયા અને મહેમદાવાદમાં થોડા દિવસની માંદગી ભોગવી, સંવત્ ૧૯૮૦ ના આસો વદ બીજ ને મંગળવારે, ચારેક વર્ષનો બાળક, સાતેક વર્ષની કન્યા અને જીવન વિધવાને મૂકી તેઓ વૈકુંઠવાસી થયા.

શ્રીમાન્ ભાઇલાલભાઈ ખડાયતામિત્રના આઘ તંત્રી હતા. સં. ૧૯૭૧ ની સાલથી માસિક શરૂ થયું ત્યારથી તેની લગામ સ્વ. ત્રિકમભાઈએ તેમને સોંપેલી; તે સં. ૧૯૭૭ સુધી તેમણે ચલાવ્યું. ઉપરાંત ખડાયતા કેળવણી મંડળના જનરલ સેક્રેટરી અને પરિષદની

સ્થાપી સમિતિના મંત્રી તરીકે પણ તેમણે જ્ઞાતિની ઉપયોગી સેવા બજાવી હતી. બીજા શબ્દોમાં કહીએ, તેા સ્વ. ત્રિકમલાઇની સાથે રહી, જ્ઞાતિહિતની દરેક પ્રવૃત્તિમાં પોતાનાં શક્તિ અને સમયનો સારો ફાળો તેઓ આપતા. પોતે વિચારક હતા અને સ્વભાવે શાંત હતા. માસિકનું તંત્ર હાથમાં લીધા પછી, જ્ઞાતિમાં આવશ્યક સુધારા કરવાને લમતી તેમની લાગણી કેવી તીવ્ર હતી, તે તેમની નોંધો અને લેખોપરથી આપણે જોઇ શકીએ છીએ.

પત્ર, પાણી, ફળ ફુલ કે ફુલપાંખડી રૂપ;  
શક્તિ ખર્ચે લક્ષિતી, સેવા તેહ અનુપ.





## શ્રી૦ વલ્લભદાસ હરજીવનદાસ શાહ

જન્મ :

માગસર વદ ૫, સં. ૧૯૨૦

વૈકુંઠવાસ :

ચૈત્ર વદ ૧, સં. ૧૯૭૫

**શ્રી**યુત વલ્લભદાસ એટલે કાઠિયાવાડના નપાણીઆ પ્રદેશમાં ઉમેલો, જાણે લીલોછમ તુળસીકયારો. એ હોય નહિ અને માંગરોળમાં જ્ઞાતિનું છાત્રાલય સ્થપાય નહિ. આપણા ઇષ્ટદેવ શ્રી કૌટર્યજીનું નવું મંદિર, તે કેશવલાલ શેઠનું જેમ અમર સ્મારક છે, તેમ માંગરોળનું છાત્રાલય, તે વલ્લભદાસનો વિશુદ્ધ કીર્તિકળશ છે. એમનું જીવન આપણે જાણીએ :—

એમની જનેતાનું નામ અમૃત બા, અને પિતા હરજીવનદાસ. હરજીવનદાસ રાવવજી, મલગાર--કલિકટમાં વેપારધંધો ચલાવતા. ત્યાંથી સંવત ૧૯૩૭માં વતન આવી, તેમણે શેષજીવન ભગવદ્-ભક્તિમાં ગુળથું.

વલ્લભદાસના પિતા યુસ્ત વૈષ્ણવધર્માનુયાયી હતા. વારસાધ

મિલકત પેઠે એ પવિત્ર ધર્મ-નીતિ, વલ્લભદાસના વંશમાંય ઉતરી આવ્યાં છે. વલ્લભદાસે ગામઠી નિશાળમાં અભ્યાસ કર્યા પછી, પિતાના વેકુંઠવાસ બાદ, ઘરસંસારનો કારોબાર હાથ ધર્યો. પોતે ખેતીના ઉદ્યોગ પ્રત્યે મૂળથી જ ખંત ધરાવતા. તેથી માંગરોળ પાસેના મેણેજ ગામમાં જીવનને વેપાર ને ખેતીમય બનાવી દીધું. ત્યારપછી સંવત્ ૧૯૪૮ ની સાલમાં તેઓ વ્રજની જાત્રાએ ગયા અને ત્યાંથી પાછા ર્થ્યા પછી, ઉદ્યોગધંધાર્થે મલબાર ગયા. ત્યાં ત્રણેક વર્ષ ગાળ્યાં. વેપારી કુનેહ, કાર્યકુશળતા, નીતિનિપુણતા અને બુદ્ધિ-શક્તિ જેવા ઉમદા ગુણોવડે, એક ભાટિયા ગૃહસ્થની પેઠી તરફથી આડતીઆ તરીકે તેઓ કલકત્તા ગયા અને એએક વર્ષ આડતનું કામ કર્યું. તે કાર્યથી પેઠીના માલિક શેઠ મોરારજી લધુ અતિ પ્રસન્ન થયા અને એમને માટે સંપૂર્ણ વિશ્વાસ બન્યા. પરિણામે એ જ પેઠીમાં, તેઓ ચોખ્ખાના વહેપારને અંગે મેનેજર તરીકે રોકાયા. કલકત્તામાં રહી, તેમણે તે જગાને શ્લેષમંદીથી અને પવિત્ર-પણે દીપાવી-એટલું જ નહિ, પણ પેઠીના માલિકને એમનામાં એટલો ભરંસો પડ્યો, કે તેમના મલબાર પોટના કેટલાક આડતી-આઓ પાસે જે દહેણું નીકળતું, તે વસુલ કરવા માટે એમને જ પોતાના મુખત્યાર તરીકે નીમીને સ્થળેસ્થળે મોકલ્યા હતા.

વલ્લભદાસની અદ્યાપત્તી હાજરી દરમિયાન તેમણે પાંજરા-પોળ બંધાવવા બારે પરિશ્રમ વેડ્યો અને એ પુણ્યકાર્યનો પ્રારંભ પણ કરાવ્યો હતો.

તેમના કલકત્તાના વસવાટ દરમિયાન સ્વચ્છાતિના ભાષાઓ વગેરેને તોફરી ધંધે વળગાડવા પાછળ પણ હમેશાં તત્પર રહેતા, ઉપરાંત આર્થિક મદદ કરવાની પણ ચૂકતા નહિ.

તેમને દેશી વૈદક પ્રત્યે અપૂર્વ સદ્ભાવ અને શોખ હતો. એને લગતા વિધવિધ ગ્રંથો પણ ઘણા વસાવેલા. સ્વાત્મશિક્ષણથી

ધરગથુ છતાં રામબાણુ કિપચારે પોતે શીખ્યા અને તેના ઉપયોગ નિઃસ્વાર્થભાવે, દદીઓને આરામ મળે તે રીતે કર્યો.

અગાઉ જણાવ્યા પ્રમાણે પોતે ખેતીવાડીની ખીલવણીના પણ અચ્છા શોખીન હતા-એમના જીવનનો રસિક વિષય જ એ હતો, એમ પણ કહી શકાય. તેથી તેને લગતાં પુસ્તકો અને વિધ-વિધ અનુભવો મેળવી, તેમણે ટ્રિપિકારોને ખેડકામ સંબંધી, પ્રસંગો-પાત કિંમતી સૂચનો અને સન્માર્ગો દર્શાવેલા.

તેઓ સારી રીતે સમજતા, કે દેશનું સાચું ધન, તે ગૌધન. પોતે ગોપાલક હતા. ગૌસેવા તો એમનાં વારસામાં હક્ક-મિલકત ! તેઓ ધરને આંગણે ત્રણચાર ગાયમાતાઓને રમતી-કલ્લોલતી રાખતા અને એની સેવા કરી સંતુષ્ટ થતા.

કાઠિયાવાડપ્રદેશ “ નપાણીઆ મુલક ” તરીકે પણ ઓળખાય છે. ત્યાં ગૂજરાતની હરિયાણી કુંજો જેવી કુંજો કે જળછલકાતાં જળાશયો ઝાઝાં ન મળે. મુસાફરોને અન્ન સિવાય જેટલું ચાલે, તેટલું જળ સિવાય ન ચાલે. શ્રીયુત વલ્લભદાસનું દયાળુ દિલ દવી ઉઠ્યું અને ચન્દવાણા તથા નાન્દરખીના સીમાડા વચ્ચે, હવાડાખંધી કુવો કઠાવ્યો. આજે ય ત્યાં અનેક માણસો અને મૂંગાં પ્રાણીઓ પાણી પી, કાઠાને શીતળ બનાવી, એમના અમર આત્માને આશીર્વાદ દઇ રહ્યાં છે. ઉપરાંત કિન્હાળાની દરેક ગોસમમાં, માંગરોળ અને મેળેજ વચ્ચે, તેમને ખર્ચે પરખ બેસે છે-એની શરૂઆત તેમણે સં. ૧૯૫૭ની સાલથી કરેલી, જે હજુ ચાલુ છે.

આ સઘળાં એમનાં સાર્વજનિક હિતનાં પુણ્યકાર્ય. જ્ઞાતિનું સ્મરણીય કાર્ય, તે માંગરોળનું જીત્રાલય. માધ્યમિક ધોરણના બધા જ જ્ઞાતિ વિદ્યાર્થીઓ, શહેરનું ખર્ચાળ જીવન ભોગવી શકે નહિ. એમને વાસ્તે, ગોઝા ખર્ચે, કાઠિયાવાડ પ્રદેશમાં જ્ઞાતિના જીત્રાલયની, એમને અનિવાર્ય જરૂર જણાઇ. તેઓ કલકત્તાથી માંગરોળ ગયા. ત્યાંના જ્ઞાતિપન્થુઓને ગળે આ વાત ઉતારી, મહેનત તો ઘણી પડી.

તેમને પૂરતું પ્રોત્સાહન નહિ મળેલું; છતાં તેઓ હતાશ ન થયા અને ભગવાનને અદ્વલ ભરૂંસે છાત્રાલયના કાર્યનું માંગરોળમાં મંમળાયરણ કર્યું: સૌં છોટાલાલ પ્રેમજીના પ્રમુખપણા હેઠળ છાત્રાલય ખુલ્લું મૂકાયું. કલકત્તા-મુંબઈ જેવાં સ્થળોએ, ઉદ્યોગ ધન્ધાર્થે જઈ વસેલા શાંતિ-ભાઈઓએ, એ સ્તુત્ય સેવાકાર્યની કદર ખુબ અને છાત્રાલયને નાણાંનું પોષણ મળ્યું. તેમાં સ્થાનિક ભાઈઓએય કાંઈક સાથ દીધો અને હવે તો છાત્રાલયના સ્વતંત્ર મકાનનું પણ ચણતર ચાલુ થઈ ચૂક્યું છે.

શ્રીમાન્ વલ્લભદાસે છાત્રાલયનું સુકન એ વર્ષ હાથમાં રાખ્યું. વિદ્યાર્થીઓની તેમણે આશિષ મેળવી અને ૧૯૭૫ ના પ્લેગના પંખમાં તેઓ સપડાયા; પરિણામે પોતાનાં અધુરાં સેવાકાર્યો અને પરોપકારી ભાવનાઓને, તેમના કર્તવ્યદક્ષ પુત્ર શ્રીયુત ગોકુલદાસને સોંપી, તેઓ ચૈત્ર વદ પડવાને દિવસે વૈકુંઠવાસી થયા.

સ્વર્ગસ્થ વલ્લભદાસ, તેમના નામ પ્રમાણે “વલ્લભ”ના-શ્રીકૃષ્ણના પરમ ભક્ત હતા. એમનું જીવન પવિત્ર હતું. પુણ્ય ને પરોપકાર, એ તેમના વિશિષ્ટ ગુણો હતા. પોતે સ્વભાવના શાંત, માયાળુ, ઉદાર અને વિચારમાં દૃઢ હતા. ભાઈ ગોકુલદાસ પણ એ પરોપકારી પિતાને પગલે ચાલી, પુણ્યના ભાથાને જળવત્તર બનાવી રહ્યા છે.

ધાસ ચરે ને દૂધ દે, એ ઘેનુંનો ધર્મ;  
મનુજીવન છે ધન્ય, જે કરે સદા સત્કર્મ.

## શ્રી૦ નરોત્તમદાસ માણેકલાલ શાહ

જન્મ:

સં. ૧૯૦૬

વૈકુંઠવાસ:

ચૈત્ર વદ ૦), સં. ૧૯૬૯

‘કોલસાની દલાલીમાં હાથ કાળા,’ એ આપણી લોકપ્રચલિત કહેવત. એ કહેવતમાં એવો દ્વિતિ રહ્યો છે, કે કોલસા જેવાના ધંધાથી સારી કમાણી ન થાય. એવો જ ધંધો શાકભાજીનો ગણાય છે. “એ તે કાંઈ શાકભાજી બાળ્યાં?” એમ કહીને એ ધંધાને હિતારી પાડવામાં આવે છે. એવા ધૂળધોયા ધન્ધાને પણ જો ખીલવવામાં આવે તો થોડી મુડીમાં કેવો અઢળક નફો મળે છે, એવું સુંદર દૃષ્ટાંત તમારે સાંભળવું છે? મેળવેલા નક્કર નફાનો સદુપયોગ શી રીતે થયો, એ જાણવું છે? તો નરોત્તમદાસનાં જીવનસ્મરણો વાંચો:—

નરોત્તમદાસ સુરતના વતની. જ્ઞાતિએ વીસા ખડાયતા.

સંવત ૧૯૦૬ માં એમને જન્મ. માળાપત્ની આર્થિક સ્થિતિ સાવ સામાન્ય. એમને ન્હાની વયના મુઠ્ઠી માતૃશ્રી ગુજરી ગયાં અને ઘડપણમાં પિતાએ એમને પાળીપોષી, ઉઝેરી મોટા કર્યાં. એમના મોટા ભાઈ—પ્રાણજીવનદાસે—સ્વતંત્ર દુકાન કરેલી અને નરોત્તમદાસે જીજ્ઞ પગારની નોકરી લીધી. દરમિયાન પોતે પરણ્યા અને નજીવી નોકરીથી ધરતું ગુજરાન કહાડવું વસતું થઈ પડ્યું, તેથી દલાલીનો ઉદ્યમ આદર્યો. તે વખતે તેઓ પોતાના ભાઈથી જીદ રહેતા હતા. એટલે કરકસર ને તેવડથી ધરખટલાનો નિભાવ કરતા.

ત્યાર પછી, ગણપતરામ નામનો એક કાઠીઓ તેમના મળતીઓ જે શાકભાજી-પરતાગીઆનો માતખર વહેપારી હતા, તેની સાથે તેમણે પંત્યાળું કર્યું—અને એ ધંધામાં તેમણે ઘણાં વર્ષો માળ્યાં. નરોત્તમદાસ એમાં આખાદ ફાવી ગયા અને તેમની આર્થિક સ્થિતિ સંજીન બની. એમાંથી જ એમણે રાણીતલાવ (સુરત)માં સ્વતંત્ર મકાન વસાવ્યું. એમાંથી જ પોતે બ્યાજ વટાવતો—ધીરધારનો ધંધો જમાવી શક્યા, અને એમાંથી જ તેઓ ક્રમે ક્રમે એવી પ્રગતિ પામ્યા, કે લોકપ્રતિષ્ઠામાં એક મોખાદાર ને શક્તિસ્થિતિથી સંપન્ન બની, એ સંજ્ઞાનાત્મકમાં ઉંચો માનમરતમો ધરાવતા થયા.

પોતે અને પત્ની: ઘરમાં એ જણતું જ ખર્ચ: ને આવકતું ઝરણું તો અખંડ લીધું !

આમ આર્થિક સ્થિતિએ તો જાણે આખાદ પત્રટો ખાધો: પણ સન્તતિસુખ કેંડ સૂધી સાંપડ્યું નહિ. નરોત્તમદાસ પરમ લગ્નવદીય હતા. એમણે સુરતના મોટા મંદિરના હાકોરજીને ભારે ધામ-ધૂમથી અને સારે ખર્ચે તુળસીજી સાથે પરણાવ્યાં; ઉપરાંત તેમના ભત્રીજા શ્રીયુત વિકૃત્તદાસનાં લગ્ન પણ એમના જ અસાધારણ ખર્ચે થયાં. નરોત્તમદાસનાં પત્ની નિઃસંતાન ગુજરી ગયાં, ત્યારથી એમની મનોવૃત્તિ, પુણ્ય ધર્મે પૈસો વાપરવા તરફ વિશેષ વળી. પુણ્ય નિમિત્તે રોકડ નાણું અપાય, તો તેનો દુરપયોગ પણ થાય; તેથી જાતિ દેખ.

રેખ હેડળ હજારો જીવને જમાડવાનું એમણે પસંદ કર્યું. પસંદ કરીને જ ન બેઠા, લગભગ આઠ-દશ મહિના સુધી, રોજ, સહવારમાં જેટલા અભ્યાગતો આવે, તે તમામની ભૂખ તેમણે ટાળવા માંડેલી. ઉપરાંત પોતે પરમ મંડાવી પાણી પાતા અને અભ્યાગતોને જમાડ્યા પછી જમતા.

સુરતનું સમસ્ત વણિક મહાજન જમાડવાની પ્રથા વર્ષોથી બંધ પડેલી. નરોત્તમદાસે પહેલ કરી અને સુરતના મોટા મંદિરના લાલખાવાના ઉપવીત સંસ્કાર પ્રસંગે, સુમારે ચારેક હજારની સંખ્યાવાળું સમસ્ત વણિક મહાજન એમણે જમાડ્યું હતું. એકંદર ચારવાર એમને ત્યાં મહાજન ભોજન થયેલાં.

પરદેશગમનનો પ્રતિજ્ઞા તોડી, એ રસ્તો ખુલ્લો કરાવી આપનાર પણ નરોત્તમદાસ. પરદેશગમન કરી આવેલાઓ, મહાજન પ્રસંગે પંક્તિમાં બેસી જમ્યા અને સૌ પાવન થયા. વળી સુરતમાં પડેલાં ત્રણ તડને એક પંક્તિએ જમાડવાનો ચીસો પાડનાર પણ નરોત્તમદાસ.

નાતળતના કશા પણ ભેદભાવ સિવાય, સમસ્ત કંડીયાંધા વૈ-જ્ઞય વણિકો દર વર્ષે વ્યાજમાંથી ઉઝાણી જમે, એટલી રકમ તેઓ મૂકતા ગએલા હોઠ વર્ષોવર્ષ એ ઉઝાણી હળુ થાય છે જ.

વળી સુરતવાસી તમામ બ્રાહ્મણવર્ગના ભંડારો પણ એમના તરફથી થએલો.

યાત્રાનાં તીર્થસ્થાનોમાં એમણે અસધારણ રકમો ભેટ કરી હતી અને મથુરાજીના ચારેકહજાર ચોખાઓને જલંગી-કચોરીનાં જમણુ તેમણે આપેલાં.

પ્રત્યેક પુષ્ટિમાર્ગીય મંદિરમાં, નિયત દિવસે ઠાકોરજીને રાજ-ભોગ ધરાવાય એવી મોટી મૂડીનું ટ્રસ્ટડીડ તેઓ કરી ગયા છે, જેમાંના એક ટ્રસ્ટી, મહુમના ભત્રીજા શ્રીયુત વિઠ્ઠલદાસ પ્રાણજીવન-દાસ છે.

સુરતના બાળાશ્રમમાં જુઓ કે અનાથાશ્રમમાં જઈ જુઓ; નરોત્તમદાસની સખાવત અચૂક નજરે પડશે.

સુરત ને ભરૂચ, ધળાં ને બૌધાન, નાંદોદ ને નંદરખાર; એ સૌ રથળે વસતા આપણા જ્ઞાતિજન્ધુઓ ‘ઓચ્છવ’ જમે, એવી સારી મૂડીની સુંપરત થયેલી છે.

સુરતની હાઈસ્કૂલને પણ નથી જ ભૂલ્યા. એકહગ્ગર રૂપિયાનું દાન દઈ, નરોત્તમદાસને નામે ‘રૂમ’ બંધાયેલી તમે જોશો.

અને ‘સુરતી વીસાખડાયતા કેળવણીમંડળ’માં તેઓનો સેવા-કાળો ન હોય, એમ કેમ અને? એ ખાતે પણ હગ્ગર રૂપિયાની સખાવત થયેલી છે.

મહુમના મદાનમાં, તેમના ભત્રીજા શ્રીયુત વિકૃલદાસ રહે છે અને ત્રીજીવારનાં પત્નીથી તેમને બે પુત્ર અને એક પુત્રીનો વસ્તાર છે.

ઉદમથી મધુમક્ષિકા, મધુરસનાં કે દાન;

ઉદમથી રજકણુ અને રત્નસમી મૂલ્યવાન.





## શ્રી૦ મનસુખલાલ રણછોડદાસ શાહ

**ચીં**થરે વીંટાયલાં રતનો જેવા કેટલાક દક્ષ પુરુષોને દષ્ટિખિન્દુમાં રાખીને એક અંગ્રેજ કવિએ લખ્યું છે, કે વનખીલ્યું ફૂલ, વનમાં ખીલીને વનમાં જ ખરી પડે છે અને જગત્ તેનાથી અગ્નિચું રહેવા પામે છે. બાઇ મનસુખલાલ વનખીલ્યા ફૂલ જેવા હતા.

જ્ઞાતિએ વીસા ખડાયતા. એકડો ઉમરેઠનો, અને એમનું વતન પણ ઉમરેઠ. વડોદરાના કલાભવનનો અભ્યાસ પતાવ્યા પછી તેમણે ‘ગુજરાતીપંચ’ના છાપખાનામાં નજીવા દરમાયાથી કમ્પોઝીટર તરીકેની નોકરી સ્વીકારી હતી અને ક્રમે ક્રમે એ જ ખાતામાંથી આગળ વધી કમ્પોઝ કામગાં પોતે નિષ્ણાત નિવડયા હતા. તેમનો શાન્ત ને ઠરેલ સ્વભાવ, માયાળુ ને મીલનસાર પ્રકૃતિ, કર્તવ્યદક્ષતા ને ઉત્સાહ-તત્પરતા, કારિગરવર્ગને જેમ આપનારાં હતાં. છેલ્લાં છએક વર્ષથી ‘નવજીવન’ના છાપખાનામાં Foreman તરીકે બાઇ મનસુખલાલ કામ કરતા. છાપખાનાના વિકાસને લગતી તેમની જે જે મહત્વાકાંક્ષાઓ હતી, તે શક્તિ થાય તે પહેલાં તેમને ‘પ્લુરસી’નું દર્દ જીવશેણુ નિવડ્યું અને તા. ૩૦ મી મે સન્ ૧૯૨૫ ને દિવસે માત્ર ૩૬ વર્ષ જેટલી ટુંકી વયે તેમનો વૈકુંઠવાસ થયો.

મનસુખલાલ ધનિક નહતા, અને ધનિક નહતા એટલે શાંતિ-સમાજમાં મશહૂર પણ નહતા : તેઓ નહતા સખાવતે બહાદૂર કે નહતા પ્રખર વિદ્વાન. પણ એવી એવી વ્યક્તિઓમાંએ કોઈ કોઈવાર વિરલ જોવામાં આવે છે એવું ઉચ્ચ ચારિત્ર્ય, સ્નેહાળ હૃદય અને ગરીબાઈમાંથી ઝળકી ઉઠતું અમીરી જીવન તેમના સંસર્ગમાં આવનાર પ્રત્યેક વ્યક્તિને આકર્ષ્યા સિવાય રહેતું નહિ. એવા ગુણોથી આકર્ષાઈને જ આ સ્મરણો લખાય છે.

વિશેષમાં ‘નવજીવન’ના તા. ૭ : ૬ : ‘૨૫ ના અંકના પહેલા પૃષ્ઠના પહેલા કોલમમાં તેમના વિષે સ્વામી આનન્દાનન્દની સહીથી જે નોંધ લેવાઈ છે, તે જ અહીં ઉતારી લખ્યું :—

“ભાઈ મનસુખલાલ સંસ્થાના જૂનામાં જૂના કામદારોમાંના એક હતા અને નવજીવનનું પોતાનું છાપખાનું થયું તે દિવસથી આજે લગભગ ૭ વરસ થયાં ખીખાં જોડવવાના ખાતામાં કામ આપતા. ગાંધીજીએ એકવાર કહેલું યાદ છે કે ખાદીનો આધાર જેમ કાંતવા ઉપર છે તેમ છાપખાતાનો આધાર ખીખાં જોડવવાની કળા ઉપર છે. આ કળામાં અસાધારણ પ્રતીભા મેળવી ભાઈ મનસુખલાલ સુખીના પદ સુધી પહોંચ્યા હતા.

એમના કાર્યનિષ્ઠાનું, એમના ઉત્સાહનું, એમના નિરભિમાનનું વર્ણન થઈ શકે એમ નથી. ‘પહેલો આવે ને છેલ્લો જાય,’ એ સૂત્રને પોતાનું કરી એઓ રાતદિવસ પોતાના કામમાં ગુલતાન રહેતા, ચાલતા કામનું દ્યાણુ ન હોય ત્યારે પોતાના ખાતાની ઝીણીમોટી અનેક સુધારણા કરવામાં અને કાર્યતંત્રને વધુ ને વધુ સંગીન બનાવવાની યોજનાઓ કરવામાં રોકાતા ને હમેશાં બુદ્ધિયુક્ત સેવા આપતા. મહાસભાસભા કે એવી ખીજ ધમચકડીના દિવસો હોય ત્યારે દિવસોના દિવસ, રાત કે દહાડો જોયા વિના કામ કરતા. એમનું અંગ્રેજી જ્ઞાન ઝાઝું નહોતું, છતાં ગાંધીજીનાં અંગ્રેજી લખાણો કંપોઝ કરી સંતોષ ન માનતાં તે મૂળમાં સમજવાનો એમને એટલો રસ કે

અથાગ પરિશ્રમ કરી એમણે પોતાનું ભાષાજ્ઞાન વધારી લીધું અને ખાતાના સુખી થતાં જતે કંપોઝ કામ કરવાનું છૂટી ગયું ત્યારે નવો પરિશ્રમ વહોરી લઈ ટાઇપરાઇટિંગ શીખી ગાંધીજીનું બધું લખાણ ખીખાં જોડવનારાઓને સાર ટાઇપ કરી આપવાનું તેમણે માગી લીધું. છેલ્લાં દોઢ એ વરસ થયાં તો ‘યંગ ઇન્ડિયા’નું કેટલુંય પ્રૂફ-સંશોધનકાર્ય પણ એમણે કરવા માંડેલું. હમેશાં વધુ ને વધુ ઉપયોગી થવાની તેમની મહત્વાકાંક્ષા રહેતી. પોતાની પ્રગતિ અટકવાનાં ખ્યાલ એઓ સહી શકતા નહિ. છતાં એમના નિર-ભિમાનનાં, એમની સાલસાધનો, એમના વિનયનો પાર નહોતો. જી વરસની એમની સેવા દરમિયાન કદિ કોઈએ એમને ઉચ્ચે સાદે બોલતાં સાંભળ્યા નહિ હોય. પોતાના ઇલાકાની વાત હોય અને દંડતાપૂર્વક બોલવું પડે ત્યાં પણ બોલતાં મ્હોંપર વિનય નીતરે.

ધીંગી દીવાલોનો બધો આધાર તેના પાયા હેઠળ ધ્રુપા-એલી ઇંટોપર હોય છે, તેમ જાહેર સંસ્થાઓનો આધાર પણ તે સંસ્થાની બીંતો પાછળ અહોરાત્ર હાડ નીચેવનારા ભાવનાવાહી અને સંસ્કારી મજૂરોપર હોય છે, સ્વં મનસુખભાઈએ નવજીવન સંસ્થાના એવા મૂળા મજૂર બનવામાં સાર્થક માન્યું હતું. બીડને પ્રસંગે જેનાપર અણઆંક્યો આધાર રાખી શકાય એવા જે ગણ્યા-ગાંડ્યા સંવકો હોય છે તેમનામાં મનસુખભાઈનું સ્થાન હમેશાનું હતું. એમને ગુમાનીને આજે નવજીવન સંસ્થા ગરીબ થઈ છે. નમ્ર છતાં તેઓ સાચા કર્મચોગી હતા. ગીતામાં કહેલી ‘સ્વકર્મણા તમ-ભ્યર્થે સિદ્ધિં વિન્દતિ માનવઃ’ એ શ્રેષ્ઠભક્તિ સાધીને એમણે સર્વશ્રેષ્ઠ ગતિ મેળવી છે.

અગમ્ય રીતે ઊછરી, ફોરે મંજુલ ફુલ ;  
વિરલ જીવન એવાં, ખીલી અજવાળે નિજ ફળ.

ગાં. સ્વ. જડાવખા

( શ્રી. બાલુભાઈ ટી. દેસાઈનાં માતૃશ્રી )

“ મા તે તો મા,  
ખીજાં, વનના વા ” લલિત

સંવત ૧૯૮૨ ના પાંચ માસની શુદ્ધ ચૈાથને દિવસે શ્રી- બાલુભાઈ દેસાઈનાં માતૃશ્રીને, પોણોસો વર્ષની બુજરગ વયે હુમસમાં વૈકુંઠવાસ થયો. ફક્ત ત્રણ જ દિવસની માંદગી ! વિધિના અગમ્ય વિધાનની કોને ગમ પડે છે ? ડૉક્ટરની સલાહથી ખીમાર બાલુભાઈ હુમસ ગયા અને તેમની વત્સલતા ભરી મીઠી માવજત માટે, સાથે માતૃશ્રી પણ ગએલાં. અદ્યત, બાલુભાઈની સ્થિતિ તો સુધરી; પણ માતૃશ્રીની મૃત્યુશય્યા હુમસની ભૂમિકામાં નિર્માણ હશે, તે કાણ મિથ્યા કરે ?

એ જ એ હુમસ, જ્યાં એક ઉન્હાળે કવિશ્રી નહાનાલાલને ત્યાં તેમના મહેમાન થવાનો પ્રસંગ પડ્યો હતો. તેમનાં બેઠા ધાટના બંગલાની આસપાસ ઝૂંડી રહેલી વૃક્ષકુંજમાંથી કોયલ-બુલબુલના અખંડ ટૂંકા

અવનરેમરણી

સ્વ. ગં. સ્વ. જગવળા



મહામહાવાદ

કર્ણગિયર થતા હતા. એક દિવસ કવિશ્રીએ નવા રચેલા 'રાસ' ની રમઝટ જમાવેલી. 'એકતારા' સાથે પોતે ગાય અને અમે સ્થિર પુતળાવત્ તે શ્રવણ કરવામાં તન્મય થએલા. 'રાસ' તો ગવાઈ રહ્યો. છતાં એનાં આન્દોલન તો કેટલાય સમય સુધી હૃદયપટે અથડાતાં જ રહ્યાં; અને મારી સાથેના સાથીએ કવિને ખીજે રાસ ઉપાડ્યો. તેમાંનાં એ ચરણો આવાં છે:-

‘રૂડી ઠરેલ, યુદ્ધિવિશાળ, સમજી ને શાણી;

મુજ અમદાવાદની બહેન, ધરરખુ ઓ ગૃહિણી!’

અને ‘અમદાવાદ’ની ‘ગૃહિણી’ માટે કવિશ્રી ન્હાનાલાલે જણે જડાવખાના જીવનપરથી જ એ એ ચરણો ન યોજ્યાં હોય એવો સહસા તરંગ સ્ફૂરે છે !

જડાવખા સ્વભાવે ‘ઠરેલ’ હતાં. હાલની કહેવાતી અંસ્કૃતિ અને કેળવણીથી પોતે વંચિત હતાં, છતાં તેમની ‘યુદ્ધિ વિશાળ’ હતી. પોતે ‘સમજી’ હતાં, ‘શાણી’ હતાં અને એ બધા ઉપરાંત ‘ધરરખુ’ ગૃહિણી તો સૌથી વિશેષ હતાં.

શ્રીમાન્ બાલુભાઈના પિતાને ફક્ત ચાળીસ રૂપરડીનો દરમાથો મળતો ! એટલા નજીવા પગારમાં બહોળા કુટુંબ વિસ્તારવાળા સંસારના નિર્વાહને પહોંચી વળવાનું હતું અને તે ઉપરાંત પોતાના પુત્રો ઉચ્ચતર કેળવણીવડે કુળદીપક અને એ તેમના જીવનની એક અને ઉંડી મહત્વાકાંક્ષા રહેતી.

આજથી પોણોસો વર્ષ પહેલાના સમાજ તરફ દૃષ્ટિપાત કરો: તે સમયની સ્ત્રીઓના કેળવણી વિષેના વિચારોનો વિચાર કરો: સમાજની ડામાડોળ દશાનો ખ્યાલ કરો અને પછી જ જડાવખાના ઉન્નત વિચારોની વાસ્તવિક કિંમત આંધ્રી શકાય.

શ્રી. બાલુભાઈના પિતાનો સને ૧૯૦૧ ના એપ્રિલ માસમાં વૈકુંઠવાસ થયો હતો અને તેમના મોટા ભાઈ મણિલાલે સન્ ૧૯૦૦ ના સપ્ટેમ્બર માસમાં જ આ દ્વાની દુનિયાનો ત્યાગ કર્યો હતો-

જેમણે બી. એ. અને એલ્.એલ. બી. ની પરીક્ષાઓ ઘણી નાની ઉંમરમાં પસાર કરી હતી અને અમદાવાદમાં વકીલ તરીકે એક જ વર્ષમાં તેઓ સારી નામના મેળવી શક્યા હતા ; ફક્ત અઢી વર્ષ વકીલાત કરીને એકાએક કૉલેરાના તેઓ ભોગ થઈ પડ્યા હતા. તેમના અવસાનથી તેમના પિતાને એવો સખ્ત આઘાત લાગેલો કે જે આઘાત, ફક્ત છએક માસમાં ૬૯ વર્ષની ઉંમરે-પિતાશ્રીનું મૃત્યુ લઈને છૂટ્યો. આમ ઉપરાઉપરી એકસામટા બે કારી ધા સહન કરવા સાથે ધરસંસારની ઝૂંસરીનો સઘળો બોળે ગં. સ્વ. જડાવખાને વહેવાનો અને સહેવાનો હતો.

શ્રી. બાલુભાઈએ, સન્ ૧૯૦૧ માં એલ્.એલ. બી. ની પરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ થયા બાદ મુંબઈમાં વકીલાત શરૂ કરી, અને ત્યારથી તેમનાં માતૃશ્રી પણ શ્રી. બાલુભાઈ સાથે મુંબઈ રહેતાં હતાં.

હાલ જે ધાટીથી, જે કેળવણી અપાય છે તે રીતે જીવનની ખરી ખીલવણી થાય એમ પોતે નહતાં માનતાં. કન્યાકેળવણીની દિશામાં તેમનો મત એવો હતો કે કન્યા સાચી ગૃહિણી અને આદર્શ માતા જે રીતે બની શકે તેવી જ કેળવણીનાં કમાડ ખુલ્લવાં જોઈએ. ચુસ્ત સંસાર સુધારક સર ચંદાવરકર સાથે તો, સામ્પ્રત ' સુધારા ' ના હિંડિમ માટે જડાવખાને આબાદ તડતડા પણ થએલી, તેઓ ટાપ-ટીપીઆ સુધારામાં જરાય માનતાં નહતાં.

પીપળાને પાણી પાવામાં કદાચ પુણ્ય હશે, પણ તરસ્યા જીવને જળપાન કરાવવામાં એ કરતાં અધિક પુણ્ય છે-પછી બલે તે તરસ્યો જીવ અંત્યજના ખોળિયાવાળો હોય-એ પ્રકારનાં પોતે નમદ્ધર્મે શ્રદ્ધાવાન હતાં. જગન્નાથજી સિવાયની સઘળી જગત તેમણે કરી હતી.

જડાવખા જ્ઞાતિઓનો સમૂહો ઉચ્છેદ ઇચ્છનારાં ન હતાં. પરંતુ તેના દરેક અનિષ્ટ રિવાજરૂપ ગુમડાંપર નસતર મૂકવાની જરૂરિયાત પૂરેપૂરી સ્વીકારતાં હતાં.

તેમની લાગણી લગ્નમણીના છોડ સરખી નહતી, કે હાલ સ્ત્રીઓમાં જેવાય છે તેમ બીનજરૂરી સંક્રાંત્ય કે શરમાળપણું પણ ન મળે. એકાદ દ્રષ્ટાંત ટાંકી લઈએ:—શ્રી. આલુભાઈએ મુંબઈ-ધારાસભાની ચૂંટણી માટે અગાઉ ઉમેદવારી કરી, ત્યારપછી અણુધારી રીતે તેમની શારીરિક પ્રકૃતિ લથડી પડી. હાથપર નસ્તર મૂકાવવું પડ્યું અને તેની પીડાથી એક બાળુ પીડાવાતું હતું અને બીજી બાળુથી ઉમેદવારીની સફળતા માટે મથવાતું હતું. તેવા સંજોગોમાં ‘ માડીની મીઠી દૂંધ ’ સિવાય બીજા કોના તરફથી પ્રબળ પ્રોત્સાહન મળી શકે ? વાચનાર વાચીને તાળુબ થશે કે મુંબઈના મયદાનમાં પોલિંગ સ્ટેશને જડાવખાએ અદ્વલ અડિંગા નાખ્યા હતા અને પોતાના પતોતા પુત્રને એ રીતે અજબ પ્રોત્સાહન તેમણે દીધું હતું ! એક ગૂંજરાતણુને અને તેમાંય વળી પોણોસો વર્ષપરના જમાનાવાળી જૂની ખડાયતણુને આ રીતે મુંબઈના મયદાનમાં ખડાં રહેલાં જેમને શ્રીમતી સરોજિની નાયડુની પણ વેંત વેંત છાતી ફૂલી હતી. વળી મુંબઈ ધારાસભાના ઇલેક્શન પહેલાં જ્યારે મુંબઈની મ્યુ. કોર-પોરેશન માટે બ્રૂલેશ્વર વોર્ડ તરફથી ચૂંટણી થઈ હતી ત્યારે શ્રી. આલુભાઈ તથા શ્રીમતી સરોજિની નાયડુ ઉમેદવારો હતાં. તે પ્રસંગે પોતાના પુત્ર માટે જીવનજનની જડાવખાએ આટલી વૃદ્ધ અવસ્થાએ વેઠેલા શ્રમ માટે શ્રીમતી સરોજિની નાયડુએ જડાવખાને વંદન કરી હજારો માણુસોની મેદની વચ્ચે નીચેના શબ્દો ઉચ્ચાર્યા હતાં:—

‘ માઈ ! તુમેરા બેટા બહોત અચ્છ હય; ઔર તુમ બહોત લાગ્યશાળી હો, કે તુમેરા બેટા પ્રજાકા કામ બહોત અચ્છી તરહસે કરતે હય. મેં તુમકો પ્રણામ કરતી હું ’ કહીને એ ‘ Broken Wing ’—સમસ્ત દેશ જેના વડે ગૌરવશાળી છે, એવાં કવિયત્રી સરોજિની નાયડુએ જડાવખાને પ્રણામ કર્યા અને શુભાશીર્વાદ મેળવ્યો.

કંચન જેવાં સ્વચ્છ ચારિત્ર્યશીલ જડાવખાના ભાવ અને ભાવનાઓ કેવાં વિસ્તૃત હતાં, અને ગરીબાઈમાં ગૃહસંસાર ચલાવીને



સંસારશોભન કળાઓથી તેને કેવો અનવાધ્યો હતો તથા ધર્મ, કેળવણી, સંસારસુધારો અને જ્ઞાતિ માટે પોતે કેવા પવિત્ર વિચારો ધરાવતાં હતાં તેનો આટલા ટુંક પરિચયથી પણ આપણને પૂરતો ખ્યાલ આવી શકશે. ઉપરાંત વધુ આગળ જવાની શી જરૂર છે ? જડાવ્યા કેવાં હતાં, એ જાણવું હોય તો આપણા ખાલુભાઈનું જ જીવન જુઓ અને જાણો. વિનાસકાંડે એમ કહી શકાય, કે સ્વ. દાદાભાઈએ તેમના જીવનમાં સુવર્ણક્ષિરે આલેખેલી અમર પંક્તિની પેઠે, ખાલુભાઈમાં જે કંઈ આપણે જોઈએ છીએ અને જે પ્રશસ્ત પુરુષાર્થવડે જ્ઞાતિ, સમાજ અને સ્વદેશ તેમને માન આપી ‘પોતાના’ બનાવી રહેલ છે, તે સંબંધે તેમનાં માતૃશ્રીને જ આભારી હતું.

ધરા ધીકવતા તાપમાં, જડલાની શીત છાંય;  
તન-મન તાપ શમાવતી, મીઠડી એવી માય.



અવનતમરણી ૧૭૭

સ્વ. ગાં. સ્વ. અવંકાર કુળરસ



૩૫૨૬

## ગં. સ્વં જીવકોર કુબેરદાસ

**ગં.** સ્વ. જીવકોરનું ઓળખાણ આપણી નાતને નવેસરથી કરાવવાનું ન જ હોય. શ્રી૦ હરિદાસ પારેખના અધ્યક્ષપણા હેઠળ ડોક્ટરમાં ત્રીજી પરિષદ મળી, ત્યારે કન્યાકેળવણી વિષે જીવકોરે જ ઠરાવ મૂક્યો હતો અને-ભૂલતો ન હોઈ તો-ખડાયતાની મહાસભા સમક્ષ પહેલી જ વાર એક મહિલાએ વ્યાસપીઠપર ચડીને, ભરી સમાને દ્રુજની નાખનારૂં, લગભગ એક કલાક પર્યંત મ્હોંડેથી બાપણ કયું હતું.

ત્યારપછી ભરૂચ પરિષદ અને અમદાવાદ પરિષદમાં પણ તેમની હાજરી આકર્ષક નિવડી હતી. અમદાવાદમાં, બહુ દૂંડી જ મુદતમાં કન્યાઓને કેળવી લઈ, પરિષદને અંગે રાસ-ગરબાદિ ગીતો ગવરાવવામાં તેમણે જે ભારે જહેમત ઉઠાવી હતી, તે સમયનાં સંસ્મરણો કાંઈ જૂનાં થયાં નથી.

‘ગુજરાતીપંચ’વાળા શ્રી૦ સોખાલાલને ત્યાં ખાવન ગામ તેડાયાં, ત્યારે ગામડાંના એ પછાત માતિબંધુઓને સરળ વાણીમાં

સુન્દર બોધ દેવામાં અને તે રીતે ઉંડી અસર ઉપજાવવામાં જીવકોરે જરાય શરમ કે સંકોચ દાખવેલો નહિ.

આ લખનારને સંગીત અને રાગરાગણીનું સૌથી પહેલું અને પાવરફુલ્ જ્ઞાન-ભાન કરાવનાર પણ જીવકોર હતાં. પોતે એવું સરસ ગાઇ શકતાં કે સાંભળનાર પ્રતિભાવત બની જાય અને તે ગાતાં હોય, ત્યારે “નરધા કે હારમોનિયમ ન હોય તો સાઈ”-એમ લાગે.

આસપાસના સઘળા સંજોગો વિચારનારને એમ લાગ્યા સિવાય ન રહે, કે જીવકોરનું સુન્દર, રસિક ને ઉન્નત જીવન વીજળી વેગે ઝળકી ઉડ્યું અને ટુંકી અવધોમાં આથમી ગયું : અમદાવાદની મહાલક્ષ્મી ટ્રેનિંગ કોલેજની શિક્ષિકા તરીકેની સેવામાંથી નિવૃત્ત થવાય કે તરત જ નાતહિત વાસ્તે મરી શીટવાની, જીવકોરની ઉંડી મહત્વાકાંક્ષા મનમાં જ રહી ગઇ.

ઉમરેઠ જેવા, ખડાયતાની વિશાળ વરતીવાળા, પણ સંસ્કૃતિમાં સાવ પછાત ગામમાં જીવકોર જન્મ્યાં તે પરણ્યાં. પરણ્યાં ખરાં, પણ તેમને લલાટે સંસારસુખ નહિ લખાયું હોય, એટલે નવમે વર્ષે પરણ્યા પછી, સાસરે જોયા સિવાય જ અગિયારમે વર્ષે પોતે વિધવા થયાં.

--અને તેમણે સ્વજીવનથી સમાજને બતાવી આપ્યું કે સામર્થ્ય ને સંયમ હોય તો વૈધવ્યને ય એકાકી જીવનથી સમુજાવલ રાખી શકાય છે.

જીવકોર વિધવા થયાં, પણ ઉમરેડનો મુખ્ય ધંધો જે દાળ વીણવાનો, તે ધૂળધોયા ધંધાને તેમણે લાત મારી : પોતે લોકાપવાદને ઘોળી પીધો ને અભ્યાસ પાછળ મંડ્યાં રહ્યાં.

પછી સં. ૧૯૬૧ ના પોષ શુદ્ધ પૂર્ણિમાએ અમદાવાદ આવ્યાં અને મહાલક્ષ્મી શિમેલ ટ્રેનિંગ કોલેજનો અભ્યાસ આરંભ્યો. તે

અરસામાં ૨૫૦ હરિવલ્લભદાસ મુરલીધરદાસ ભગત ત્યાં મૂખ્ય શિક્ષક હતા. જણાવવું જોઈએ કે તેમના પ્રોત્સાહનથી જીવકોર ટ્રેનિંગ કોલેજનાં ત્રણેય વર્ષ પહેલે નંબરે પસાર કર્યા : દરેક વર્ષે તેમને ઇનામ મળેલાં. છેલ્લા ત્રીજા વર્ષમાંથી પહેલે નંબરે ઉત્તીર્ણ થયાં ત્યારે તો રા. સા. મહામતરામ મેડલ ( ચાંદીનો ) પણ મળેલો. તે ઉપરાંત ટ્રાઇગની થર્ડગ્રેડની પરીક્ષામાં પણ ઉત્તીર્ણ થયાં હતાં અને હોમનર્સિંગ પરીક્ષામાં પાસ થઈ રા. પપ નું પારિતોષિક મેળવ્યું હતું.

સન્ ૧૯૦૮ માં ટ્રેનિંગ કોલેજની છેલ્લી પરીક્ષામાં પાસ થયા પછી તે સાલથી એ જ કોલેજમાં શિક્ષિકા થઈ રહ્યાં—તે ઠેક જીવનના છેલ્લા શ્વાસ સૂધી.

સંવત્ ૧૯૮૨ની મહાવદ્, એ જીવકોરના જીવનની કાળરાત્રિ હતી; આ શાની દુનિયાના ત્યાગની એ અંતિમ રાત્રિ હતી. જીવકોર પોતાનાં વર્ષની ૩૮ શરદા સફળ સફરોથી વટાવીને, પછવાડે કમાડે પણ માઆપ વિહોણાં ભાઈ—ભોજાઈ તથા બચરવાલ કુટુંબને મૂકી, જીવકોરનો જીવનદીપ હમેશ માટે હોલવાયો. તેમના માનમાં મહાલક્ષ્મી ટ્રેનિંગ કોલેજ પણ બંધ રહી હતી.

સમસ્ત જ્ઞાતિમાં ટ્રેઇન્ડ શિક્ષિકા સૌથી પહેલાં થયાં હોય, તો જીવકોર, તેઓ પોતાના પાછલા જીવનમાં, સર્વાંગને કૂર્મ પેડે, સંસારની અન્ય ઘટનાઓમાંથી સંકેલી લઈ, ધાર્મિક વાચન અને અધ્યયનમાં સમય ગાળતાં હતાં. તેઓ કોલેજની દરેક મેડમનો, બાળનાર કન્યાઓનો અને તેમના પરિચયમાં આવનાર જ્ઞાતિજનોનો આહ સારી રીતે સંપાદન કરી શક્યાં હતાં.

ભાઈ ગોકળદાસ કુમેરદાસ મહેતા, તેમના ભાઈ થાય. એમનું નાગરિક અને જાહેરજીવન કેટલું પ્રજાપ્રિય છે, તે માટે એક જ દષ્ટાંત નોંધીશું કે, ભાઈ ગોકળદાસ અમદાવાદની અતિલક્ષ્મી ક્રી લાયબ્રેરીના

માનદ મંત્રી તરીકે વર્ષોથી સેવા બજાવે છે. ઉપરાંત અમદાવાદની ખડાયતા સમાજના પણ પોતે માનદ મંત્રી છે. એટલું જ શામાટે ? જ્ઞાતિહિતની મોટી ન્હાની પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિમાં તેમને પ્રાણુવાન હિસ્સો હોય જ. સમાજ અને જ્ઞાતિસેવાને લગતી, ભગિનીની નિર્મળ ભાવનાને મૂર્તિમંત બનાવવા અહોનિરંતર તેઓ તત્પર હોય છે એ હકીકત આપણે માટે ઓછી ગૌરવશીલ નથી.

માલતીની લતા મહેકે, દે શીળા મધુ છાંયડી;  
ધન્ય એવી કન્યકા વા વધૂ, વૈધવ્યવેલડી.



## જીવકાર લલ્લુભાઈ

એમના વિષે રા. બ. કાંટાવાળાએ લખી મોકલેલાં સ્મરણો નીચે નોંધ્યાં છે:-

જે વખતે સુધારકોએ વિધવાવિવાહનો ઝુંડો ઉપાડ્યો, અને તેઓ ઠેરઠેર તે વિષે બાષણો કરવા અને તેને માટે સંસ્થાઓ સ્થાપવાની શરૂઆત કરવા લાગ્યા, તે વખતે લોકમત તેનાથી ઘણું જ વિરુદ્ધ હતું. લોકો તેને રૂઢિથી તેમ શાસ્ત્રથી વિરુદ્ધ ગણતા; એટલું જ નહિ પણ તેવી દૂર વિધવાઓને આપવી એ મહા પાપનું અને સમાજને કેવળ ઉંધી વાળી દેવાનું કામ સમજતા. પુનરુદ્ધન કરનારને કોઈ વર બાંહે ન આપે, તેની સાથે દીવા દેવતાનો સંબંધ ન રાખે, તેની બારે નિંદા કરે, અને લાગ આવે તો તેમને મારવા પણ ઉપડે. આવી સ્થિતિમાં કોઈ કોઈ પુનરુદ્ધન થયાં, પરંતુ તે બહુધા વર્ણોત્તર કે અનીતિને માર્ગે ચઢેલનાં થયેલાં હોવાથી ભોકોને તેની સામે ખુમાર કરવાનું કારણ મળતું.

આવી પરિસ્થિતિ દરમ્યાન પ્રથમ સારામાં સારું પુનરુદ્ધન

મુંબઈમાં થયું. તે કરનાર કપોળ જ્ઞાતિના શેઠ માધવદાસ રૂઢનાથદાસ હતા, અને તેમણે તેમની જ જ્ઞાતિની વિધવાને પસંદ કરી હતી. તેઓ સારી સ્થિતિમાં હોવાથી તથા મુંબઈ જેવા મોટા શહેરમાં વસતા હોવાથી તેમને લોકો તરફની પીડા નડી નહોતી. મતલબ, તેમને જ્ઞાતિના લોકોએ નાતબહાર મૂક્યા હતા, પણ તેઓ તેની દરકાર ન કરે એવા હતા.

ખીજું અનુકરણ કરવા જેવું જે લગ્ન થયું તે વીસા ખડાયતા જ્ઞાતિનું હતું. આઈ જીવકાર રતનજી નામની બાળવિધવા ફેરવાડા (જલ્દો ભરૂચ)ની વતની હતી. તેની વિધવા માતૃશ્રીએ તેને બચ-પણથી ભણાવવાની કાળજી રાખેલી હોવાથી તેને સારી કૃણવણીને લીધે ફેરવાડામાં જ કન્યાશાળાની મહેતીજીની જગા મળી હતી. ખીજા સગાંમાં તેના કાકાના દિકરા-ભાઈઓ હતા.

ફેરવાડાની છાંદરાઓની શાળાના મુખ્ય મહેતાજી મારા મિત્ર સ્વ. ભોળીલાલ નારણદાસ સૂતરીઆ હતા. તેમણે મને એકવાર અમદાવાદ કાગળ લખીને જણાવ્યું કે આઈ જીવકાર પુનરુલ્લગ્ન કરવાની ઇચ્છા રાખે છે, અને એક નજીકની શાળાના મહેતાજી નામે લલ્લુભાઈ મયુરાદાસ કરીને નડીઆદના વતની અને આપણી જ જ્ઞાતિના છે તે જીવકાર વેરે સંબંધ બાંધવા ઉત્સુક છે, તો એ માટે કેવા ઇલાજ ભેવા અને તમે કંવી મદદ કરી શકશો તે જણાવશો. સઘળી વાત હાલ યુક્ત રાખવાની જરૂર છે.

મેં ઉત્તર લખ્યો કે તમોએ લખેલી હકીકતથી હું ખુશી થયો, અને બંને જણુ આવી હિમ્મત ધરવાને તૈયાર થયાં, તેથી તેમને ધન્યવાદ ઘટે છે. મને લાગે છે કે તમારી તરફ લગ્ન કરવા જતાં ઘણી વિટંબણા નડશે. અમદાવાદમાં વિધવાવિવાહ માટે સંસ્થા સ્થપાઈ છે, ગેર સુકરર કરેલો છે, સુધારાના સાથીઓ પણ ઘણા છે, ત્યાં કોઈ તેમને કનડગત કરી શકશે નહિ.

મારી સલાહ તેમને પસંદ પડી, અને તે પ્રમાણે કરવા તેઓ



તૈયારી કરે તે અગાઉ માઠાં ભાગ્યે જ વાત ચર્ચાઈ ગઈ, એટલે તેના પિત્રાઈ ભાઈઓ તથા માતૃશ્રી પણ તેની સામે થયાં અને બાઈ જવકોરને ફેરવાડેથી ખસેડી એક ગામડામાં લઈ ગયાં. ત્યાં તેને મારવા માંડી, એટલું જ નહિ, પણ જો તે ન માને તો તેને જીવથી મારી નાખવાનો તેઓ ધરાદો રાખતાં હતાં. આ વાતની ખબર મને તારથી કરવામાં આવી. તેમાં જણાવ્યું કે બાઈની જાંદગી ફલાણે ગામે ધાસ્તીમાં આવી પડી છે, માટે તેના રક્ષણ અર્થે તુરતાતુરત ઇલાજ લેવાની જરૂર છે.

મી. પ્રાટસાહેબ તાલુકદારી સેન્ટલમેન્ટ ઓફિસર અને તાલુકદારી સ્કૂલના હેડમાસ્તર તરીકે મારા ઉપરી હતા. તેઓ મને બહુ ચહાતા હતા. તેઓ અમદાવાદમાં આક્રિટિંગ કલેક્ટર નીમાયા અને તેમણે મને પોતાની ઓફિસમાં જગા આપી હતી. તેમને મેં ખાનગીમાં મળીને જવકોર સંબંધી વાત કરી, ને તેમની મદદ માગી. તેમણે ભરૂચના કલેક્ટરને તાર કરીને જણાવ્યું કે ફલાણા ગામે બાઈ જવકોર જે બાળવિધવા હોઈ પુનરુલ્લગ્ન કરવા માગે છે, તેની જાંદગી ધાસ્તીમાં આવી પડી છે, માટે ત્યાં એકદમ પોલિસની પાર્ટી મોકલી બાઈનું રક્ષણ થાય તેમ કરો, અને પછી બાઈ જ્યાં જવા માગે ત્યાં તેને જપતા સાથે મોકલી આપો.

સાહેબના તારમાં લખવા પ્રમાણે એક પોલિસપાર્ટી મોકલવામાં આવી. તેણે બાઈને જે ઘરમાં રાખી હતી, તે ઘરને ઘેરી લીધું. તે વખતે બાઈને પંડલા મારથી તે બિછાનાવશ હતી. તેના ભાઈઓએ માર મારેલો હોવાથી પોલિસે તેમને ખૂબ ઉધડા લીધા અને કહ્યું કે તેઓને ગુન્હેગાર ગણી તેમના ઉપર કામ ચલાવવામાં આવશે. એ સાંભળી તેઓ ગભરાઈ ગયા ને મારી માગવા લાગ્યા. બાઈને પૂછતાં તેણીએ કહ્યું, કે મને ભરૂચ લઈ જાઓ. તેને ગાડામાં બેસાડી, તેના ભાઈઓ સાથે ભરૂચ લઈ જવામાં આવી. તેને થએલી ઇજા માટે ચાર પાંચ દહાડા ઓસડ ઉપચારમાં ગાળ્યા પછી તેની

ધમ્મ પ્રમાણે તેને અમદાવાદ મોકલવામાં આવી. તેની આજીવનથી પોલિસે તેના ભાઈઓને છોડી દીધા.

બાઈ જીવકાર અમદાવાદ આવી, તેમ લલ્લુભાઈ પણ તે જ દિવસે અમદાવાદ આવા પહોંચ્યા. એ વખતે બાઈને પડેલા માર વડે કમ્મરે દુખાવો થતો હતો. અમદાવાદમાં વિધવાઓનાં પુનરુદ્ધગ્ન કરવા તથા તેમને આશ્રય આપવા માટે એક સમિતિ સ્થપાએલી હતી. તેના અગ્રેસર સ્વ. રાવસાહેબ મહીપત-રામભાઈ હતા. ત્યાંની શહેર સુધરાઈના સેક્રેટરી નામે રઘુનાથરાઓ દક્ષિણી હોઈ તેમણે પોતે વિધવા સાથે લગ્ન કરેલું હતું. તેઓ તથા બીજા કેટલાક તરણે એ સમિતિના સભાસદ હતા. પ્રાણશંકર નામના એક ઐદિચ્ય બ્રાહ્મણને વિધવાઓનાં લગ્ન કરવાનું ગોરપદ્મ આપ્યું હતું. જીવકાર-લલ્લુભાઈનાં લગ્ન નિર્વિધને થયાં, અને સર્વ હાજર રહેલી મંડળીએ તેમને આશીર્વાદ આપ્યા, કેટલાકે ચાંદા પણ કર્યા. બીજા દિવસે હું જીવકારને પ્રાટસાહેબને બંગલે પગે લગાડવા લઈ ગયો. સાહેબે તેની હિમ્મતનાં વખાણ કરી રૂ. ૩. ૫૦ ચાંદા તરીકે આપ્યા.

લગ્ન વીત્યા બાદ એક મહત્વનો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયો. તે એવો કે હવે આ જોડાએ રહેવું ક્યાં, અને કરવું શું ? બંને નિશાળખાતામાં જ નોકરી કરી શકે એમ હતું. કેળવણીખાતા તરફથી તેમને કોઈ શહેરમાં લાયક જગ્યા આપી શકે એવો સંભવ નહોતો. કોઈ દરખામાં કદી જગ્યા મળી શકે, તો તે પૂરતા પગારની નહોતી, અને તેઓ ત્યાં લોકમત વિરુદ્ધ હોવાથી સુખચેનમાં રહી શકે નહિ. તે ઉપરથી સ્વ. (સર) ગોડગદાસભાઈ મુંબઈનાં ગુજરાતી શાળાઓના ડેપુટી ઇન્સ્પેક્ટર હોવાથી મેં તેમને પત્ર લખ્યો અને સર્વ હકીકતથી તેમને વાકેફ કરી તે જોડાને મુંબઈમાં નોકરીએ વળગાડવા જણાવ્યું. તેઓ વિધવાવિવાહને ઉત્તેજન આપનારા હતા. મારા લખવાથી તેમણે બાઈ જીવકારને એક પારસી કન્યા-

શાળામાં રૂ. ૩૫)ના પગારથી નીચ્ચાં, અને માસ્તર લલ્લુભાઈને રૂપીઆ ૧૫ કે ૧૮ ના પગારથી છોકરાની નિશાળમાં રે ક્યા. અને મુખ્ય જઈ પોતપોતાની જગાએ દાખલ થયાં. ગોઠણદાસભાઈના માફક શ્રેષ્ઠ માધવદાસ, કવિ નર્મદાશંકર અને બીજા સુધારકોના સહવાસથી તેઓ સુખચેતથી દિવસ નિર્ગમન કરવા લાગ્યા.

એ પછી સાતેક વર્ષે હું મુખ્ય ગયો, ત્યારે જીવકોરને મળવાની ઇચ્છા બતાવતાં ગોઠણદાસભાઈએ મારા આવ્યાની ખબર લલ્લુભાઈને આપી. તેઓ મને મળવા આવ્યા અને પછી પોતાને ઘેર લઈ ગયા. વાતચિત કરતાં તેમણે પોતાના દુઃખનાં રોદણાં રોયાં. તે ફરિયાદ કરવા લાગ્યા કે જીવકોર મને બરાબર માંડતાં નથી અને મનસ્વી રીતે વર્તે છે; કેમકે તેમને મારા કરતાં વધારે પગાર મળે છે, એટલે તેમના દિલમાં અભિમાને પ્રવેશ કર્યો છે. અમે વાત કરતા હતા એવામાં જીવકોર સુમારે સાંજના ૫ વાગતાં ઘેર આવ્યાં. તેમણે ખૂટ, મેજ અને રેશમી સાડી પહેરેલાં હતાં. મને જોઈને તે જરા સંકોચ્યાં. પછી મેં તેમની ખબરઅંતર પૂછી. તેમણે મને પોતાને ત્યાં વાળુ કરવાનો આગ્રહ કર્યો. મારે તેમની સાથે વાતચિત કરવાની હતી તેથી મેં તેમનું આમંત્રણ સ્વીકારી રાત તેમને ત્યાં જ માળવાની ઇચ્છા બતાવી. ગોઠણદાસભાઈને ઘેર જઈ જીવકોરને ત્યાં વાળુ કરવાનું ને રાતવાસો રહેવાનું ઠરાવ્યું છે તે તેમને જણાવ્યું. હું રાતના આઠ વાગતાં તેમને ઘેર ગયો. લલ્લુભાઈએ, મને દિવસે વાત થઈ તેમાં મારા પૂછવાથી કહેલું કે તેમને મીઠાનું વણાકામ શીખવાનો શોખ છે, અને તે એક વિવિંગ માસ્તર, જે તેમને રૂ. ૩૦૦) આપવામાં આવે તો મને શીખવવા તૈયાર છે; પરંતુ એટલી રકમ મારી પાસે નથી અને જીવકોર ધારે તો આપી શકે. મેં જીવકોરને આ વાતની સમજણ પાડી, ને કહ્યું કે તમે શાળાખાતામાં ઘણું કમાઈ શકશો નહિ, તેમ મુખ્યમાં થતા વધારે ખર્ચને લીધે સારી રકમ ઉગારે પણ પાડી નહિ શકો, તેની સાથે જે મુખ્યનું પાણી માફક ન

આવ્યું તો કમખાત્રી થશે. એ માટે માસ્તર મીલનું વિવિંગ કામ શીખવા ઉત્સુક છે, પણ તે શીખવનાર રૂ. ૩૦૦) માંગે છે, તે તમે આપો તો કામ પાર પડે. મારું કહેવું તેમને વાસ્તવિક લાગ્યું, અને રૂ. ૩૦૦) આપવા તે કમુલ થયાં.

લલ્લુભાઈએ વણાટકામ શીખવા માંડ્યું. શીખવનારને તેમણે રૂ. ૩૦૦) આપ્યા. ખરાબર કામ આવજા પછી તે બદલનું તેમને પ્રમાણપત્ર (સર્ટિફિકેટ) મળ્યું. એવામાં ભર્યની એક મીલમાં વિવિંગ માસ્તરની જગ્યા ખાલી પડી. તે ઉપર લલ્લુભાઈ રૂ. ૧૫૦)ના પગારે નીમાયા. એટલે જીવકારને પોતાની નોકરીનું રાજીનામું આપી પોતાના ઘણી સાથે ભર્ય જવાની જરૂર પડી. હું કોઈ કામે ભર્ય ગયો, ત્યારે જીવકારને મળવા સારૂ મીલમાં ગયો. જીવકાર બેઠાં બેઠાં પોતાના પતિને માટે ઉનના જૂટ ભરતાં હતાં. મેં તેમની ખબર પૂછી ત્યારે તે બોલ્યાં, કે અમે અહીં સુખમાં છીએ, અને તમારી સલાહ માની તેથી અમને સારું લાભ મળ્યો.

સાંજ પડવા આવી હતી, તેથી લલ્લુભાઈ મીલમાંથી ઘેર આવ્યા. મને જોઈને તે બહુ રાજી થયા. તેમણે જૂટ, સ્ટાકિંગ, પાટલુન, પહેરેલાં હતાં. તેમણે તે બદલીને નાગપુરી રેશમી ઘોતીઉં વગેરે પહેરી લીધું ! સુંબઝની ને અહિંની સ્થિતિમાં કેટલો ફેરફાર ! નાણું શું નથી કરી શકતું ? મેં જીવકારને પ્રશ્ન કર્યો કે તમારાં માતૃશ્રી અને પિત્રાઈ ભાઈઓ તમને કોઈવાર મળવા આવે છે ખરાં ? તેમણે હસતે વદને કહ્યું, હા, મારાં માતૃશ્રી તો ઘણીવાર કેટલાંક દિવસ સુધી રહી જાય છે, અને ભાઈઓ પણ ભર્ય કામકાજે આવે ત્યારે અમારે ત્યાં જ ઉતરે છે. મીલમાં એકાંતવાસ હોવાને લીધે શહેર સાથે થોડો જ સંબંધ રાખી શકાય છે, તથાપિ કેટલાકને ત્યાં જવાનું થાય છે ત્યારે તેઓ માયા ખતાવે છે.

ભર્ય પછી માસ્તર લલ્લુભાઈની બદલી અમદાવાદમાં થઈ, અને અને ત્યાં થોડી મુદત રહ્યા પછી તેમને દિલ્હીમાં નોકરી મળી. હું

બૂલતો ન હોઈ' તો તેમને ત્યાં રૂ. ૪૦૦) નો પગાર મળતો હતો, તેથી તેમને પૈસાના સારો સંચય કરવાની તક મળી હતી. ત્યાંથી બીજીવાર તે અમદાવાદ આવ્યા હતા.

મારા મિત્ર સ્વ. લાલશંકરને ત્યાં હું એકવાર ગયો, ત્યારે લલ્લુભાઈને ત્યાં બેઠેલા જોયા. તેમની સાથે કેટલીક વાર્તાચિત્ર થઈ. બીજે દિવસે તેઓ તેમને ઘેર જીવકારને ખાસ મળવા માટે મને લઈ ગયા. તેમણે રાજમહેતાની પોળમાં એક ઘર વેચાણ ('કે ધરેણે') રાખ્યું હતું. બાઈ જીવકાર તે વખતે સારી તંદુરસ્તી ભોગવતાં હતાં. લલ્લુભાઈએ નોકરી છોડી દીધી હતી, અને તેઓ શેરાના ને બીજા ધંધામાં પડ્યા હતા.

જીવકાર-લલ્લુભાઈએ લાંબી મુદત સુધી સુખ ભોગવ્યું. તે પછી પ્રથમ લલ્લુભાઈનું અવસાન થયું, અને જીવકારને બીજીવારના રંડાપો પ્રાપ્ત થયો. એવામાં લલ્લુભાઈનો એક ભત્રિજો મને વડોદરે મળવા આવ્યો, ને કહેવા લાગ્યો કે લલ્લુભાઈના ભત્રિજા તરીકે અમે તેમના વારસ થઈએ, માટે તમે જીવકાર ઉપર ભલામણપત્ર આપો. મેં તેમને કહ્યું, કે તમે આજ સુધી તેમની દરકાર કરી નહોતી. હવે પૈસાના સગા થવા આવો છો. બાઈ જીવકાર સમજી છે, તેમની તમે વૃદ્ધાવસ્થામાં સેવા ઉઠાવશો, તો તે તમારી કદર બુજ્યા વગર રહેશે નહિ, માટે તમે તેમને જમીને મળો. દિલગીર છું કે આવી સ્થિતિમાં હું તમને ચીઠી આપી શકું એમ નથી. તેમણે તે પછી શું કયું તે જાણવામાં નથી, પરંતુ જીવકારે તેમને કોહું આપ્યું હોય એમ લાગતું નથી, કેમકે પોતાના અતકાળ વખતે તેમણે પોતાની પુંજ સ્ત્રીકેળવણીને ઉત્તેજન આપવા માટે બક્ષિસ કરી હતી.

તા, ક:—એવી બાતમી મળી છે, કે અમદાવાદની 'જે. એલ. ન્યૂ ઇન્ડિશ સ્કુલ' સાથે જે નામ જોડાયેલું છે, તે એ જ જીવકાર લલ્લુભાઈ.-કે. હ.

વરસે નભથી વાદળી, છલકાવે કાસાર;  
વિધવાજીવન-જળ ઝીંદગી; લોલો અને સંસાર.

# કેટલાક પૂર્વપુરુષો

❖ ❖ ❖ ( ૨ ) ❖ ❖ ❖  
શેઠ દામોદરદાસજી

( મહીસુરના નામાંકિત નગરશેઠ )

સખાવતે બહાદુર, આ દાનવીર શેઠનાં સ્મરણે ૨૦ બ૦ કાંટાવાળા  
તરફથી મળ્યાં છે

ગુજરાતના વણિકો-પહેલાં એવા સાહસિક હતા, કે તેઓ  
ધનપ્રાપ્તિઅર્થે દૂર દેશાવર જવામાં ઉત્સાહ ધરાવતા. દરિયા નજીકના  
લોકો વહાણવટું કરતા અને છેક પૂર્વ એટા-જવા, સુમાત્રા તથા  
મોરિશ્સ, અરબસ્તાન અને ઝાંઝીયાર સુધી જઈને પુષ્કળ દ્રવ્ય  
કમાઈ લાવતા. દેશની માંહે રહેનાર વણિકો હિન્દુસ્થાનના સર્વ  
ભાગોમાં જઈ વસતા. ખડાયતા વણિકો પણ વિદેશ જવામાં પાછા  
હઠતા નહિ. શેઠ દામોદરદાસ કે તેમના વડોવા મહીસુર ગયા હતા  
અને ત્યાં નિવાસ કરીને લાખો રૂપિયા પેદા કરવામાં આગ્યશાળી  
બન્યા હતા. એ શેઠ ગુજરાતમાં કયા ભાગના વતની હતા, તે દશા  
હતા કે વીસા, તેમના કાંઈ પિત્રાઈ ગોત્રી છે કે કેમ, તે વિષેની  
કંઈ માહિતી મળતી નથી.

ચૈતનું રાજ્ય પાસે લહેણું-તે વખતે મહીસુરમાં દેશી રાજાઓ રાજ્ય કરતા હતા. કાઠિયાવાડથી જલદવવંશના એ બાઇઓ મહીસુર ગયા હતા અને ત્યાં વેડીઆર જનની રાજકન્યા હતી; તેની સાથે લગ્ન કરીને મોટા બાઇએ રાજગાદી હસ્તગત કરી હતી. છેલ્લા નંદરાજના વખતમાં હૈદરઅલી નામનો એક સવાર લશ્કરમાં નોકર હતો, તે દરજ્જે ચઢતાં ચઢતાં એટલો જોરાવર થયો કે તે મહીસુરનું હિન્દુરાજ્ય પચાવી પડ્યો. તેના પુત્ર ટીપુ સુલતાને રાજ્ય વધાર્યું, પરંતુ અંગ્રેજો સામે યુદ્ધ કરતાં તે હારી ગયો, તેથી તેનું રાજ્ય અંગ્રેજોને હાથ આવ્યું. અંગ્રેજોએ તે રાજ્યનો અડધો ભાગ નંદરાજના વંશજને હસ્તગત કર્યો. એ રાજ્યની પડતીના વખતમાં રાજાને નાણાંની મદદ કરનાર શેઠ દામોદરદાસ હતા. રાજાએ ગાદીએ બેઠા પછી, શેઠ દામોદરદાસનું દેવું પતાવવાની ઇચ્છા કરી અને શેઠ પાસે હિસાબ માગ્યો. શેઠે હિસાબ કરીને રૂપિયા ચાર લાખનું લહેણું બતાવ્યું. રાજાએ કહ્યું, કે તમે રૂપિયા ચાર લાખ લઇ, ખાતું માંડી વાળો. શેઠે ના પાડી. આખરે રાજાએ છ લાખ રૂપિયા આપવાનું કહ્યું. તેનો પણ શેઠે સ્વીકાર ન કર્યો.

શેઠનો મદ્રાસમાં નિવાસ-આખરે શેઠે નારાજ થઇ મહીસુર છોડ્યું અને તેઓ મદ્રાસ જઈ રહ્યા. મને લાગે છે કે શેઠ પહેલાં મહીસુરની મૂળ રાજવાની, નામે શ્રીરંગપટ્ટણ, ત્યાં રહેતા હશે, અને મહીસુરમાં ગાદી સ્થપાયા પછી તેઓ ત્યાં રહેવા ગયા હશે. હાલ પણ શ્રીરંગપટ્ટણમાં ખડાયતાનાં ઘર છે, પણ મહીસુરમાં તેમની વસ્તી જ નથી. મહીસુરમાં મેં જાતે શેઠ દામોદરદાસના સંબંધમાં તપાસ કરી હતી, પણ કંઈ પત્તો મળ્યો નહિ. ત્યાંથી માત્ર એટલી ખબર મળી, કે શેઠ રાજ્યથી રીસાઇને મદ્રાસ ગયા હતા અને ત્યાં રહીને તેમણે મહીસુરના રાજ્ય સામે, પોતાના લહેણા માટે અંગ્રેજ રાજ્યમાં દાવો કર્યો હતો અને ઠેક વિલાયત સુધી તે લઢયા હતા; પરંતુ અંગ્રેજ તરફથી તેમને એવો જવાબ

મળ્યો હતો, કે દેશી રાજ્ય સામે દિવાની દાવો સાંભળી શકતા નથી.

શેઠને રાજ્યની રાહત-શેઠે આવી જાતની નીતિ મહણ કર્યા છતાં પણ તે મદ્રાસમાં રહી, પેસેટકે હેરાન ન થાય અને પોતાનો મોભો જાળવી શકે એટલા માટે મહીસુર દરબાર તેમને દર માસ પાંચસો રૂપિયા મોકલતા હતા. શેઠના અવસાન પછી પણ દર મહિને પાંચસો રૂપિયા તેમની સ્ત્રીને મોકલવામાં આવતા. રાજ્યની કેટલી ઉદારતા !

હું મદ્રાસ ગયો ત્યારે મેં શેઠજીના સંબંધમાં તપાસ કરી, તે પરથી મને માલમ પડ્યું હતું કે શેઠ પોતાની પાછળ એક પુત્રી મૂકીને સ્વર્ગસ્થ થયા હતા. એ પુત્રીનું લગ્ન કરવામાં આવ્યું હતું અને પુત્રી તથા જમાઇ શેઠજીની વિધવા સાથે રહેતાં હતાં. શેઠાણીની મરજી, પોતાના જમાઇને કે તેના સંતાનને દત્તક લેવાની હતી, પરંતુ દેવચોગે પુત્રી નસંતાન ગુજરી ગઇ, એટલે જમાઇના સાસુ સાથે કંઈ સંબંધ રહ્યો નહિ. પાછળથી સાસુ પણ સ્વર્ગવાસી થયાં.

શેઠના “સ્મારક”ને નિશ્ચય-મહીસુરના મહારાજાને આ હકીકત માલમ પડતાં તે દિલગીર થયા અને શેઠનું દેવું તેમને ખૂંચ્યા કરતું હતું ; તે ઉપરથી તેમણે જે છ લાખ રૂપિયા આપવા કહેલા તે છ લાખ રૂપિયા જીદા કાઢી, તે વડે શેઠનું સ્મારક કરવાનો નિશ્ચય કર્યો.

ખડાયતાઓને ખાતર-એ વખતે સ્વ. સુનીલાલ દલાલ મહીસુરની નોકરીમાં હતા. હું તેમને મળ્યો, ત્યારે અમારે એ વિષે વાતચિત થઇ અને દામોદરદાસ ખડાયતા હતા, તેથી ખડાયતા વિદ્યાર્થીઓને ઉત્તેજન આપવા માટે સદર રકમનો અમુક ભાગ જીદા પાડવા દરબારને અરજ કરવી, એવું નક્કી કર્યું. બાઇ સુનીલાલના પ્રયાસથી દરબારે એકલાખ રૂપિયા જીદા કહાડવાનું કબુલ કર્યું અને બાકીના પાંચલાખ પણ દામોદરદાસના સ્મરણાર્થે કેળવણીના કામમાં



જ વાપરવાનો રાજ્યે નિશ્ચય કર્યો. એ વખતે મુંબમના શ્રીમંત શેઠ જમશેદજી ટાટાએ વિશ્વવિદ્યાલયના પદવીધર તરફોને વિજ્ઞાનના વિષયોનું જાહેર જ્ઞાન આપવા તથા તે સંખ્યા શોધખોળ કરવા સારૂ રૂપિયા ત્રીસલાખની બાદશાહી રકમ કાઢી. એને માટે મહાપાઠશાળા ક્યાં કાઢવી, તે વિષે વાટાઘાટ ચાલતી હતી. મુંબઈ તો માફક નહિ જ આવે, એવી માન્યતા ઘણીની થઈ હતી. આ વાતની મહીસુર દરબારને ખબર પડતાં તેમણે જણાવ્યું કે તેમના રાજ્યમાં આવેલું બેંગલોર બંધી રીતે અનુકૂળ પડશે એટલું જ નહિ, પણ જો તે શહેર પસંદ કરવામાં આવે તો મહાપાઠશાળા માટે લવ્ય મકાન તે બંધાવી આપશે. આખરે દરબારની માગણીનો સ્વીકાર થયો. એટલે દામોદરદાસનું નામ કાયમ કરવા સારૂ તેમના લહેણા પેટે રૂપિયા છ લાખ આપવા ઠરાવ થયેલો : તેમાંથી પાંચલાખ રૂપિયા એ મકાન પાછળ ખર્ચવામાં આવ્યા.

**દરબારની દિલાવરી-દરબારનું** કેવું પ્રામાણિકપણું અને સાચું ઘાનત ! પોતાની દુર્બળ અવસ્થામાં જેણે રૂપિયા આપવાની હામ બીડી તેનો ગુણ ભૂલવામાં ન આવ્યો ! બીજાં રાજ્ય હોય તો દામોદરદાસ ન સંતાન ગુજરી જવાથી અને તેમનું કોઈ વાલી વારસ પણ ન હોવાથી આપવા કાઢેલી રકમ પચાવી પડત, તો તેમને કોઈ પૂછનાર નહતું. દામોદરદાસનું સાહસ, એકનસિયાપણું અને રાજ્ય વિરૂદ્ધ લડવાની બહાદુરી ખરેખર વખાણને પાત્ર છે. ખડાયતાઓને હાંથી કેળવણી આપવામાં દામોદરદાસનું ફંડ વ્રણું જ ઉપયોગી થઈ પડ્યું છે. દરબારની ઉદારતાની અત્રે એક બીજી વાત નોંધી રાખવા જેવી છે, તે એ, કે મહીસુરના રાજ્ય તરફથી વિજ્ઞાનને હુન્નરકળાનું જ્ઞાન મેળવવા, પોતાના રાજ્યના જે વિદ્યાર્થીઓ વિદેશ જવા માગે, તેમને માટે શિષ્યવૃત્તિઓ જાહેર કરવામાં આવી. ખડાયતાઓને દામોદરદાસના ફંડમાંથી શિષ્યવૃત્તિઓ માટે બલામણુ કરવા નીમાયેલી સલાહકાર સમિતિના પ્રમુખ સ્વ. સર ગોકળદાસે

મહીસુર દરબારને અરજ કરી, કે એવી શિષ્યવૃત્તિઓ ખડાયતાને પણ આપી શકાય એવો ઠરાવ થવો જોઈએ. શ્રીમંત મહારાજ તરફથી એ માગણી પણ સ્વીકારવામાં આવી ! ખડાયતા પ્રત્યે તેમનો કેટલો ભાવ અને ઉદારતા !

❀ ❀ ❀ ( ૨ ) ❀ ❀ ❀

### ભગત રણછોડદાસ

**વિ**ક્રમ સંવત્સરા અઢારમા સૈકામાં એ મહાપુરુષનો જન્મ, મહી-કાંઠા એજન્સીના ખડાલા ગામમાં થયો હતો. તેમણે ઉત્તરજીવન કપડવણજ તાલુકાના તોરણા ગામમાં ગાળેલું. જાને ગામની સરહદ બેગી છે. એમના જન્મની મુકરર સાલ હાથ લાગી નથી, પરંતુ તેમણે સંવત્ ૧૭૭૦ થી સંવત ૧૭૮૦ ની સાલ સુધીનાં કાવ્યો ખડાલમાં રહી રચેલાં છે અને ત્યારપછીનાં તોરણામાં; તેથી તેમની હયાતીનો કાળ સતરસોની સાલમાં લાગે છે. એ દશા ખડાયતા જાતિના વણિક ગૃહસ્થ હતા. તેમના પિતાનું નામ નરસિંહમહેતા. ખડાલમાં રણછોડ ભક્તના પિત્રાઇઓના વંશજો છે. તેઓ મહેતાની અટકથી ઝોળખાય છે. તેઓ ઝોપાળ મહેતાની ખડકીમાં રહેતા. તેમનો તુલસી ક્યારો તો ત્યાં હજુય હયાત છે.

એમ માનવામાં આવે છે કે એ ભક્તે ૧૦૫ વર્ષની લાંબી જીંદગી ગાળી હતી. તેમનાં ઘણાં મંદિરો ખેડા જિલ્લામાં હતાં. ગોધરામાં તથા સુરતમાં પણ મંદિર ખરાં. ગોધરામાં લહીઆ પાસે લખાવવા પુસ્તકો લઈ જવામાં આવ્યાં હતાં. ત્યાં આગ લાગવાથી તે સઘળાં બળી ગયેલાં હોવાથી સંવત્ ૧૭૭૦ પહેલાંનો ઘણો ભાગ મળી આવતો નથી.

તેમનું જીવન ધણું સાદું હતું. તે નેસ્તીની દુકાન ચલાવતા અને પાસેના ગામોમાં ધીરધાર પણ કેરતા. મૂળથી તે દયાળુ હતા. અભ્યાગતનો હમેશાં આતિથ્યસત્કાર કરતા. તેમની ઇચ્છા ધનવાન બનવાની નહોતી તેથી કમાણીનો ઘણો ભાગ સાધુસંતને જમાડવામાં ખર્ચતા.

તે વૈષ્ણવ સંપ્રદાયી હોષ ડાકોરના શ્રી રણુછોડરાયજીના બહુ આસ્તિક ભક્ત હતા. તેથી દર પુનમે ડાકોર જતા, અને શ્રી રણુ-છોડરાયજીને પોતાના આરાધ્ય દેવ માનીને તેમની ભક્તિ પરમ ભાવથી કરતા. વ્યવહારમાં તેઓ સદાચારી અને પરગણુ હતા. સત્કર્મે કરવાં એ જ જીવંતીનું સાર્થક છે એ સારી પેઠે સમજતા. એમનાં લખાણોમાં પણ સ્થળે સ્થળે એ જ સદુપદેશ ગાયો છે. સત્સંગ વગર ભક્તિ પ્રાપ્ત થતી નથી અને દદ શ્રદ્ધાથી વિશુદ્ધ હૃદય બનાવ્યા સિવાય પ્રેમ જામતો નથી તે તેમણે સ્પષ્ટ બતાવી આપ્યું છે. તેમનું શ્રવણ ધણું જ ભારી જણાય છે. પોતાની પ્રાર્થના અને સ્તુતિમાં જે જે વર્ણન કર્યું છે તેમાં ભક્તિ, જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય, સાથેસાથે જ જણાવ્યાં છે. તેમનું વિશુદ્ધ અંતઃકરણ પ્રભુના સ્વરૂપમાં તત્ત્વાન રહેતું. પોતે ભજન કરતી વખતે હાથમાં કરતાવ રાખતા. ઉમા ઉમા શ્રી રણુછોડજી સન્મુખ નાચે અને લહેરોમાં દરરોજ નવીન પાંચ પદ રચે. ભક્તરાજ મહેમદાવાદના બાસ્તાનો જામો અને ટોપી પહેરતા. તેમનાં પુરતકો અને વસ્ત્ર તોરણામાં તેમના વંશજો ધનતેરશને દિવસે પૂજે છે.

આ પ્રતાપી ભક્તનું ચરિત્ર ચમત્કારોથી ભરપૂર છે, તેમાંનાં ક્રેટલાંક ઉદાહરણ નીચે નોંધ્યાં છે:-

ખડાલની એક વિધવા બાઈને કામ પ્રસંગે બહારગામ જવાનું હતું, તેથી તેના ઘરેણાનો દાખડો ભક્તને ત્યાં મૂકવા સાફ મઠ. એ વખતે ભક્ત નહાઈને નિત્યનિયમ કરવા બેઠા હતા. તેથી એ દાખડો તેમણે હાથમાં ન લેતાં પાસે એક મણુસ હતી, તેના ઉપર મૂકી જવા કહ્યું. તે પ્રમાણે મૂકીને બાઈ ત્યાંથી ગઈ. ભત્રાજી દાખડો ઠેકાણે ન મૂકતાં ધ્યાનસ્થ થયા. આ સમયે સામે રહેનાર એક સોની જોતો હતો. તેણે ચૂપકીથી દાખડો ઉઠાવી પોતાના ઘરમાં છાણાંના ઢગલામાં સંતાડયો. દૈવયોગે એવું બન્યું કે બાઈને પરગામ જવાનું બંધ રહ્યું અને દાખડો ભેવા થોડા જ વખતમાં પાછી આવી, હજી

ભગતજી પૂજામાંથી ઉઠ્યા નહોતા, તેથી બાઈને દાખડો જ્યાં મૂક્યો હોય ત્યાંથી લેવા કહ્યું. બાઈએ મળુસપર જોયું તો ત્યાં દાખડો મળે નહિ ! આથી બાઈ ભગતજી પર ગુસ્સે થઈ અને દરબારમાં શરિયાદ નોંધાવી. ખડાલ દરબારમાંથી મિયાંનું તેડું આવ્યું. ખડાલના મિયાં મકવાણા કહેવાય છે. મિયાં તથા ભગતજીને ઘરેણું જવા વિષે વાતચીત થઈ. ભગતજીએ સત્ય હકીકત જાહેર કરી. મિયાં તરફથી ધમકી આપવામાં આવી; પરંતુ નિષ્પાપ હૃદયના ભકતે તેની દરકાર નહિ કરતાં પ્રભુની સ્તુતિપ્રાર્થના કરી સદાય માગી. એ વખતે તેઓ “ મિયાં મકવાણા, રણછોડને દુભવ્યાનું નથી કંઈ કામ ” છત્યાદિ વચનો બોલ્યા છે.

ભક્તરાજ હમેશાં અભ્યાગત-સંતસાધુને જમાડી પછી જમતા. આજે તેમના એ મહાવ્રતમાં વિધન આવ્યું. પ્રભુ ભકતાના બેલી છે. ભકતનાં સંકટો કામ કામ દૂર કર્યાં છે. સાધુના વેશમાં પ્રભુ સદાય ડરવા ઉતરી પડ્યા. રણછોડ ભકતાના ઘર આગળ ગયા તો તેમના ઉપર આવેલા આક્ષેપ માટે દિલગીર થયા. દરબારમાં જઈ મિયાંને મળ્યા. રણછોડ વગર સીધું સામાન મળતું નથી અને પોતે બૂખ્યા છે, એવી હકીકત દરબારને કહી. દરબારને કહેવા લાગ્યા કે ચોરી કરનાર મઝા ભોગવે છે ને ભકતને શા માટે હેરાન કરે છે ? સોનીએ કરેલા કામની દરબારને હકીકત જણાવાથી દરબારે પોતે પોતાના નોકરો સાથે જઈ દાખડો મેળવ્યો. તરત જ ભગતજીની મારી માગી તેમને મુક્ત કર્યાં. ત્યારપછી ભગતજી હમેશને માટે ખડાલ ગામને ત્યાગ કરી ડાકોર જઈ આકીનું જીવન રણછોડરાયના ભજનમાં ગાળવું એમ નિશ્ચય કરી નિકળ્યા.

ખડાલ અને તોરણા વચ્ચે એ ગાડિનું અંતર છે. ભગતજીના મિત્રો તોરણામાં વસતા હતા. ડાકોર જવાનો માર્ગ એ હોવાથી રાત્રે તોરણામાં મુકામ કર્યો. પા. વલમજી રામજી તેમના બાવિંક ભક્ત હતા. તેમને ઘેર તેમજો રાત્રિ ગાળી. ખડાલના સમાચાર અને

ડોકોર જઈ રહેલું એ હકીકત જાણી સર્વ પાટીદારો ખેદ પામ્યા. રાત્રે સ્વપ્નમાં શ્રીડોકોરનાથે દર્શન આપી જણાવ્યું કે હું તોરણમાં અમુક જગાએ છું. ત્યાંથી મને કાઢી પ્રતિષ્ઠા કરી મારું સેવન કરશો તો હું જાતે જ ત્યાં દર્શન આપીશ. સ્વપ્ન ઉપર પ્રથમ તો ભરૂંસો ન આવ્યો, પણ એ જ પ્રમાણે બીજી વાર સ્વપ્ન આપી શ્રદ્ધાવાન થઈ પ્રયત્ન કરવા આજ્ઞા થઈ, ત્યારે પાટીદારોને ખોલાવી બનેલો બનાવ જણાવ્યો. સૌ મળી તે જગાએ જઈ સાશ્વત્ કરી ખોદાણુ શરૂ કર્યું. વખત આવ્યો ત્યારે ભગતજીએ પોતે આસ્તેથી ખોદી શ્રીલક્ષ્મીનારાયણ, હનુમાન અને ગરુડજીની મૂર્તિ કાઢી. આ બનાવ નજરે જોઈ સર્વ ગામવાસીઓ આશ્ચર્ય પામ્યા.

નીકળેલી મૂર્તિઓ ગામલોકોને સ્વાધીન કરી ભગતજી ડોકોર જવા તૈયાર થયા. પાટીદારોને તે રૂચું નહિ. સર્વેએ મળી વિનંતિ કરી કે આપ અત્રે રહો અને આ મૂર્તિઓની આપ જ સેવાપૂજા કરો. રહેવાની જમીન માટે તથા મંદિર માટે ગોઠવણ, અમે ગામલોક કરીશું, તેમજ મંદિરના ખર્ચનો નિભાવ પણ ગામથી થવા બંદોબસ્ત કરીશું. પાટીદારો અને ગામના બીજા સર્વ લોકોનું માન રાખી ભગતજીએ તોરણે રહેવાની હા પાડી. આ બનાવ ઘણું કરીને સન્ ૧૭૮૦ પછીનો જણાય છે.

તોરણે જમીન સંપાદન કરવાના કેટલાક લેખ મળી આવ્યા છે તે પરથી સમજાય છે કે સંવત્ ૧૭૮૧, ૧૭૮૪, ૧૭૮૭, ૧૭૯૦, અને ૧૭૯૪માં ભગતજી તથા ગામના આગેવાન પટેલો સાથે કરારો થયા છે.

ભગતજી સંવત ૧૭૯૬ ના વૈશાખ શુદ્ધ બીજા ઉપર શ્રી જોડુળ ગયા હતા. ત્યાંથી પાછા ફરતાં તેઓ જયનગરમાં વાસો રહ્યા, ત્યાં મધ્યરાત્રે જેમી શબ્દ ( આકાશવાણી ) થયા છે. આ શબ્દો તેમના તે વખતના જૂના પુસ્તકમાં નોંધ્યા છે જેનો ઉતારો નીચે પ્રમાણે :-

“જગને આદે સુપજ થાપ્યા છે. પાંચ પાંડવના જગન મંથે, માટે પ્રાંત ભાગવી, આજ્ઞા માફક ચાલવું, જુદું હાથ ન આલવું, અસત્ય હોય તે ટાળવું, સત્ય હોય તે પાળવું, લલોપત્યો મેલવી, જુડની જંજળ જાણ, સતની તું સાર માણ, ખોટાની સંગત તાગ, ચીન વરતી ચરણે લાગ, વગળ હોય તે ટાળ, સાક સોના લગી ગાળ, વાતનો કરો તે વિચાર, જાંતનો રાખ્યો તે ભાર, હજુરી હુકમ જાણ, પોતાને મન પરમાણ, ગાદીનો હુકમ છેજી.”

આ આધારે ભગતજી પોતે વણિક જ્ઞાતિના હોઇ વૈષ્ણવ સંપ્રદાયનો ગુજરાતમાં ફેલાવો કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે. એ કરવામાં સર્વ સંપ્રદાયના અધિષ્ઠાતાઓની સંપૂર્ણ મદદ હતી. કેટલાક ઉપાસકો દુરાગ્રહી હોઇ નિંદા ભાગ ભજવે છે. ભગતજી તે વિચારના નહોતા.

એક વખતે ભક્તના ચમત્કારની વાતો સાંભળીને ડાકોરમાં શ્રી રણછોડજીના પૂજારીઓએ તેમની પરીક્ષા કરી જેવા ભક્તનાં દર્શન અંધ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. ભગતજી પુનઃમને દિવસે હમેશની માફક ડાકોર ગએલા. પૂજારીઓએ બારણાં અંધ કરેલાં અને દર્શન ન થાય એવી ગોઠવણુ જોઇ. દર્શન ન થાય તો અન્નપાણી ન લેવાની પ્રતિજ્ઞા લઇ એક પગે સ્થિર થઇ “કેવળરસ” નામે કાવ્યથી શ્રીરણછોડજી મહારાજની પ્રાર્થના કરી. છેવટે દ્વાર ઉઘડી ગયાં અને દર્શન આપ્યાં. તે વખતે હાજર રહેલા સર્વ વૈષ્ણવોએ શ્રી રણછોડજીનાં દર્શન કર્યાં અને જયજયકાર વર્તાઇ રહ્યો. આ ચિતાર ભાવિક વૈષ્ણવોને અનુભવવા જેવો છે. ભક્તોનાં કાર્યો ભગવાન કરતાં આવ્યા છે ને કરે છે. કેવળરસમાં તે સર્વ ગુણ તેમના આયા છે. ભગતજીનું માન શ્રીરણછોડજીએ સાચ્યું છે. સાચા ભક્તોપર પ્રભુ કૃપા કરે છે તે સિદ્ધ થયું છે.

ભક્તોને તાવવામાં પ્રભુ સમર્થ હોય છે. તેમના ચિરંજીવી નારણદાસ તથા કૃષ્ણદાસ હતા. વિવાહ સમયે પક્ષા કે પેઢીનું ઠેકાણું ન મળે. તેથી ગુચ્ચવાઇ વિચારમાં બેસા હતા. એટલામાં કાંઈ મહાત્મા

આવ્યા. તે પોતાનું પોટલું ખીટીએ ભરવી બેઠા. ખબરઅંતર પૂછી આનંદ પામ્યા. પછી પેલા મહાત્મા શૌચકર્મ કરવાનું નિમિત્ત કહાડી ગામખંડાર તળાવપર ગયા, તેમની તજવીજ કરતાં ધણો વખત થયો પણ પત્તોજ ન લાગ્યો, અને પોટલું છોડી જુએ છે તો તેમાં વિવાહમાં ખર્ચવા જેટલાં નાણાં હતાં. ભગતજીને ખાતરી થઇ કે મારી પીડા પ્રભુએ વહોરી લીધી હશે. ભગતજીએ નાણાં ખર્ચ્યાં અને લગ્ન સમારંભ પતાવ્યો.

એક વખત તોરણાથી ત્રણ ગાઉ ઉપર ટંકલાલ ગામ છે ત્યાં ભગતજી ઉત્સવ અર્થે ગયા હતા. ત્યાંના વીસાખડાયતા વણિકો અને ભાવસારોનો તેમનાપર ધણો પ્રેમ હતો. ટંકલાલમાં વડાદરા બ્રાહ્મણોની વસ્તિ છે, એમાં કેટલાક ટીખળી હતા. રાતે ઉત્સવમાં ભકતે હાથ ધર્યા, અને તેમની હથેળી કાળી થઇ ગઇ. વડાદરાએ પૂછ્યું કે ભગતજી, આ શું? ભગતજીએ જવાબ આપ્યો કે દારકામંદિરમાં મસાલની ઝાળ લાગવાથી ચંદ્રવે બળતો હતો તે મેં ઝોલવ્યો. વડાદરાના મનમાં તે વાત ન ઉતરી અને એ ત્રણ જુવાનીઆ દારકા જવા તૈયાર થયા. ત્યાં જઇ તેમણે તજવીજ કરી તો ત્યાંના ગુગળીઓએ તોરણાવાળા રણછોડ ભક્ત અહીં હતા, તેમણે આ ચંદ્રવે ઝોલવ્યો, એવા સમાચાર કહ્યા, તેઓ જઇ આવ્યા પછી ભગતજીની ભક્તિ વિષે ટંકલાલના વડાદરાને દૃઢ વિશ્વાસ ઠર્યો. હાલ પણ તેઓ ભગતજીના ઘર સાથે માનદષ્ટિએ જુએ છે.

આતરસુંબામાં દારકાદાસ કરીને ભાવસાર ભક્ત હતા, તે રણછોડ ભક્તના શિષ્ય હતા. રણછોડભક્તે પોતાનો દેહોત્સર્ગ જે દિવસે થવાનો હતો તે દિવસે તેમને દારકા જવાનું કહેણ મોકલ્યું હતું. દારકાભક્તને પોતાનું કામ સંકેલી લેતાં થોડા દિવસની વાર છે એમ ઉત્તર કહાવ્યો. તરત જ સમાચાર મળ્યા કે ભક્તજી સ્વધામ પધાર્યા. આથી તેમના આસ્તિક શિષ્યને ધણો શોક થયો. તેવા

સમયમાં બંને ભક્તોએ પરસ્પર કવિતાદ્વારા વાતચીત કરી છે જેની નોંધ પુસ્તકોમાં છે.

રણુછોડ ભક્ત નાના ગામડામાં ઉછરેલા અને ગામની રીતે ભણેલા હતા. તેમણે કાવ્યશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરેલો નહોતો. ગુજરાતમાં ભક્ત કવિઓ થઇ ગયા તે માશક તેમનાપર જાણે સરસ્વતિની પ્રસન્નતા હોય તેમ તાત્કાલિક કવિતાઓ કરતા. એમનાં રચેલાં કાવ્યોમાં વૃદ્ધાવનમહાત્મ્ય, કેવળરસ, નાસિકેતનું આખ્યાન ઇન્દ્ર-ઉત્સવ, અક્ષસ્તુતિ, દશઅવતારની લીલા, કક્કો, વેણુગીત, ગરબીઓ, હિંદોળાનાં પદ, વસંત-હોરીનાં પદ, રાસ, સમયસમયનાં પદ, રાધિકાજીનું રૂપણું, ઇત્યાદિ લખાણુ છે. ગોધરામાં બળી ગયેલાં પુસ્તકોની બીજી પ્રતો મળી આવી નથી તેથી પૂરો વિસ્તાર જણાવી શકાતો નથી.

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે તેમના નારણદાસ ને કૃષ્ણદાસ નામે બે દીકરા હતા, અને નંદ્યાઇ તથા અગર્યાઇ નામે બે દીકરીઓ હતી. દીકરાઓનો પરિવાર નહોતો. દીકરીઓને અમદાવાદ પરણાવી હતી. નંદ્યાઇના દીકરા હરજીવનદાસ તોરણે આવી ગાદીપતિ થયા. તેમના ચિરંજીવી રામદાસ. રામદાસના મોરલીધરદાસ, અને તેમના ચિરંજીવી પુરુષોત્તમદાસ; તે નાની ઉંમરમાં ગુજરી ગયા, અને હરિવલ્લભદાસ સરકારી નોકરીમાં જોડાયા, તેથી ત્રિભોવનદાસને ગાદીપતિ નીમ્યા. તેમણે પોતાના સેવકોના હિત માટે ઉત્તમ પ્રકારનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. સંવત્ ૧૯૭૪ના આસો વદ ૦)) ને રોજ તે ભગવત્શરણુ થયા છે.

❖ ❖ ❖ ( ૩ ) ❖ ❖ ❖

“ કાળિદાસ બાપા ”

ઉંમરેકમાં આવીને કાષ્ઠ પૂછે, કે અડાયતા જ્ઞાતિનાં જળહળતાં જવાહીર કયાં ? તો આજની વસ્તિને બે નામ નજરે પડશે:—(૧) સર ગોકળદાસનું અને (૨) રા. બ. કાંટાવાળાનું.

પણ ઉંમરેકનાં અગિયારસો ધરના મહાજનમાંથી જેમણે જૂના જમાનાને જોયો છે, તેઓ બે નામો વધારે ઉમેરી આપશે: એક ‘કાળિદાસ બાપા’નું બીજું ‘લક્ષ્મીભાઈ ફોજદાર’નું.



કાળિદાસના પિતાનું નામ રઘનાથદાસ. તેઓ તલાટીના કુલીન કુટુંબના નખીરા. રઘનાથદાસના જમાનામાં પેશ્વાઈ હકુમત હતી. તે વખતે તેઓ ઉમરેઠ અને એની આસપાસનાં ગામોનો ધબ્બરો રાખતા અને એ રીતે એમની જામેદારી પ્રતિષ્ઠામાં કાળિદાસ-લાઇએ સુંદર ઉમેરો કરેલો.

કાળિદાસ તલાટીની જન્મસાલ આશરે સંવત્ ૧૮૪૨-૪૩.

આ તલાટીનું કુટુંબ ઉમરેઠમાં કહાનદાસ વાસનજીને નામે ઓળખાય છે. એ વાસા ખડાયતા કુટુંબે મૂળ નડીઆદથી આવીને ઉમરેઠને પોતાનું જથ્થુનું વતન બનાવેલું. હાલ પણ તેમનાં સગાં સંબંધીઓ-અર્થાત્ બીજા પાંખીઆનાં તલાટી કુટુંબો-નડીઆદમાં છે-એમાંના એક, તે નડીઆદના તલાટી જોકળદાસ “બાપુ.”

કાળિદાસલાઇએ તેમના પિતાની પ્રતિષ્ઠામાં ઉમેરો કરી, મેળવેલી આખર અને મોભાના સદુપયોગવડે ગામમાં એવી સુલેહ-શાંતિ જાળવેલી, કે ગામના ઘરડા વડીલો હજીય તેમની સેવાવૃત્તિને સંભારે છે. તેમણે લોકોપયોગી કામો પણ ઘણાં કરેલાં. ગામના ટંટા ફિસાદ, બનતા સુધી તેઓ ધરમેળે જ પતાવી આપતા. લોકોનો પણ તેમનાપર અડગ વિશ્વાસ એટલો, કે કાળિદાસભાઇનું વેણ કોઇ ઉઠાપતા નહિ. આજના કરતાં એ વખત પણ સારો.

એમને પાંચ ભાણેજ હતા. તે તમામ કમાતા થયા, ત્યાં સુધી તેમને સહકુટુંબ પોતાને ત્યાં રાખેલા, અને જાતિદેખરેખ હેઠળ જણાવીગણાવી ધંધે વળગાડેલા. તેમાંના એક ભાણેજ, નામે અમથાલાલ, જે વકીલશ્રી કેશવલાલ રણછોડદાસ પટેલના દાદા થાય, તે ઉમરેઠમાં સૌથી પહેલા વકીલ હતા, અને વકીલ તરીકે લોકપ્રિય તેમજ પંકાયલા હતા. પોતે પરોપકારી હતા. એનું એક દૃષ્ટાંત તો હજીય હયાત છે-અને તે, ડોક્ટરને રસ્તે, યાત્રાળુઓની તૃષા છીપાવવા બંધાવેલો કુવો. એને, સ્વર્ગસ્થના વારસોએ વખતો-

વખત સમરાવીને ખંડિયેર થવા દીધો નથી, એ સંતોષની વ  
ગણાય.

કાળિદાસભાઈ પોતાની પાછળ પુત્ર ગોવર્ધનદાસને મૂકી સં  
૧૮૯૮ ના અરસામાં વૈકુંઠવાસી થયા હતા. તેમણે પણ પૂર્વજો  
કીર્તિ અને પ્રતિષ્ઠાને સંભાળી હતી. તેમને, બહોળું કુટુંબ :  
ગુજરી ગયે સાતેક વર્ષ થયાં છે.

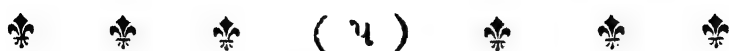
કાળિદાસભાઈ વૈકુંઠવાસી થયા પછી તેમની પાછળ ઉમરેદ  
આખું ગામ જમાડવામાં આવેલું-ઉપરાંત આસપાસનાં ગામ  
પણ નહોતરેલાં. સ્વ. ગોવર્ધનદાસ તલાટીએ પણ સ્ટેશનને ૨  
ધર્મશાળા બંધાવી છે, જે સંવસાધુ અને અભ્યાગતોનું સ  
સ્વાગત કરે છે.

• ❀ ❀ ❀ ( ૪ ) ❀ ❀ ❀

### ‘ લલ્લુભાઈ ફોજદાર ’

પટેલ લલ્લુભાઈ રણછોડદાસ પણ ઉમરેદના વીસાબડાયતા હ  
એમને ગુજરી ગયે એ પચ્ચીસીએ વીતી હશે. તેઓ વંશપરંપરા  
પોલિસપટેલ હતા. હતા ‘ પોલિસપટેલ,’ પણ એ ‘ મુખી ’ની :  
કરવાની એવી અજબ કાબેલિયત, કે સૌ તેમને ‘ લલ્લુભાઈ ફોજદાર  
નામે બોલાવતા અને ઓળખતા. સરકાર દરબારમાં પણ ‘ ફો  
દાર ’નું જ સન્મોધન થાય. ગામમાં જ નહિ, પણ ઉમરેદશરતાં ધ  
માઓમાં એમનો કરમ એટલો બધો, કે ચોરી કે લૂંટશાહનો બધુ  
મુદ્દાં ઉઠતો નહિ. અપવાદ દાખલ જો એવો કાઠવાર પ્રસંગ બનતો,  
તેઓ ગુન્હેગારને પકડી, કબ્જે કરવામાં કદિ નિષ્ફળ નિવડે જ ના

એમની ખાનદાની અને દિલની દાનાઈ પણ બલબલાને વ  
ઉત્પન્ન કરાવે એવાં હતાં. પોલિસપટેલપણું તો હજુય એમના કુટું  
બોએ છે.



## હાલલા ગાંધી

**અ**તરસુંઆના ગાંધી કુટુંબમાં એ અગ્રગણ્ય પુરૂષ હતા. એ મૂળપુરુષથી ત્યાં ઘણાં કુટુંબો ઉતરી આવેલાં છે. પોતે બહિઃઅલ્પતા દશાખકાયતા વાળિઆ અને બહિઃઅલ્પતા ‘દલાલ’ અટકવાળા, મૂળ અમદાવાદના રહીશ હતા. આશરે બસો વર્ષ ઉપર હાલલા ગાંધી બહિઃઅલ્પથી આતરસુંઆ આવ્યા હતા. એમનું મૂળ ઘર જે બહિઃઅલ્પમાં હતું, તેની નિશાનીઓમાં હજી પણ ટાંકાં વગેરે જણાય છે. તેઓ વેપારને અર્થે અહીં આવી ગાંધીનો વેપાર કરતા અને વળવળરાની પોઠોની દલાલી પણ કરતા. એમને માન દીકરા અને એક દીકરીના વસ્તાર હતા.

એવું કહેવાય છે કે દીકરીને અમદાવાદ પરણાવી હતી, અને જ્યારે પહેલા આજ્ઞા વખતે સાસરવાસમાં પ્રાત્નજ તેડવા આવેલો, ત્યારે સારો સાસરવાસો કરીને દીકરી વળાવી. આતરસુંઆથી દોઢેક માઉ ગયા પછી આતરે તરસ લાગી. તેથી પ્રાત્નજને પાણી લઈ આવવાનું કહ્યું. પ્રાત્નજે ઉદ્ધતાઈથી જવાબ આપ્યો કે “અહીં તારા બાપે કુવોળુવો ખોદાઓ નથી કે પાણી લાવી આપું. આગળ ગામ આવે છે, ત્યાંથી પાણી લાવી આપીશ.” આ સાંભળી બાઈએ પ્રાત્નજને તરત જ રજા આપી, અને કહ્યું કે જા, તારે જવું હોય તો; હું તો પાણી પીને જ આવીશ. પછી તે કન્યા, ત્યાં નિશાન રાખી, પિયર પાછી વળી, અને પોતાના પિતાને વાત કરી. તે પછી બીજે જ દિવસે બાપ જમીનની તપાસ કરવા ગયા અને ત્યાં આગળ બરાબર નિશાન રખાવ્યું. આ તકે ગરમમસાલાની પોઠો આવેલી હતી. તેની દલાલી રાખી, તેમાંથી તેમને બેહજર રૂપિયા મળ્યા. તે વડે તેમણે કુદ ખોદાવવા માંડી. કુદ ખોદતાં કાનો પહોળો થયો, તેથી કુવો કર્યો. પછી

વિચાર થયો કે વખતે કાંઈ વટેમાર્ગની પાસે સાધન હોય કે ન હોય, તેથી તેમણે તે કુવાની પગથાઆવાળી વાવ કરાવી. જ્યારે વાસ્તુપૂજા થઈ, ત્યારે પોતાની પુત્રીને સાસરે સુદામ માણસ મોકલીને શ્વસુરપક્ષવાળાને તેડાવ્યા અને એ લોકોએ આવીને જોયું તો વાવ તૈયાર થએલી દીડી! આથી પેલા બ્રાહ્મણને ઘણો ઠપકો મળ્યો.

એ વાવ, આતરસુંબા અને બહિઅલના રસ્તાપર, એક ખેતરની બાજુમાં હાલ પણ છે.

❀ ❀ ❀ ( ૬ ) ❀ ❀ ❀

### શિવદાસ-પુત્ર

જુલોહાડમગ્ગની પેઠે એ પણ ખડાયતો કાંવ હતો. અંખા, પ્રેમાનન્દ, શામળ, દેરાદાસ વગેરે પ્રખ્યાત કવિઓના કાળમાં, એટલે સત્તરમા સૈકામાં, એ થઈ ગયો. પાદરા તાલુકામાં આવેલું ‘લુણા’ ગામ એતું વતન. એની ગણના અપ્રસિદ્ધ કવિઓમાં થાય છે. તેણે ‘સુદામા’ પર લખેલી કવિતાનાં યોગક ચરણો, સન્ ૧૯૧૪ના ‘બુદ્ધિપ્રકાશ’માં પ્રસિદ્ધ થયાં હતાં. તેમાં પોત ખડાયતા છે એવો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે.

‘વાસ ‘લુણા’ માંહિ ‘ખડાયત’ કુલી

જનમીયું શિવદાસનું સુત ત્યાંહાં’ વગેરે.

એ વખતની ભાષામાં ‘પ્રત્યયો’ના ઉપયોગ નરને બદલે નાન્ય-તરગ્ગતિમાં થતો, તે ઉપરનાં ચરણોપરથી પ્રતીત થાય છે. તેણે સુદામાપરના કાવતા સંવત્ ૧૬૭૩ના ભાદરવા શુદ્ધ નવમીને રોજ પૂરી કરી હોય એમ સમજાય છે. તે કાવતાનાં કડવાં તેર અને પદ ત્રણસો છે.

આ શિવદાસ-પુત્ર ચુસ્ત વૈષ્ણવ હોઈ, શ્રીકૃષ્ણનો અનન્ય ભક્ત હતો. શ્રીમદ્ ભાગવતના અભ્યાસ કરી, તેણે કાવ્ય માટે સુદામાનું વસ્તુ પસંદ કરેલું.

લુણા ગામ, ઉપર જણાવ્યું તેમ વડોદરારાજ્યના પાદરા તાલુકામાં આવેલું છે. ત્યાં કુલ હજારેક ધરની વસ્તી છે. ખડાયતા

વાણીઆઓનાં ઘર પણ લાંબા કાળથી ચાલતાં આવેલાં છે, એમ આપરથી જણાય છે. પાદરા તાલુકામાં હાલ પણ ખડાયતાની વસ્તી છે. સરસવણી ગામમાં પણ ખડાયતાનાં જૂજજૂજ ઘર ખરાં. સંવત્ ૧૮૯૦ સુધી, એ તરફની કન્યાઓ કુમરેઠ આવતી. આ તાલુકામાં ખડાયતાનો મોટો જથ્થો કરખડીમાં છે.

❀ ❀ ❀ ( ૭ ) ❀ ❀ ❀

### રવચન્દ શેઠ

**અ**દારમા-એગણીસમા સૈકામાં, પ્રાંતીજમાં મલ્લેકાનું રાજ્ય હતું. તે વખતે ત્યાં રવચન્દ ( રાયચન્દ ) નામે એક દશા ખડાયતા ગૃહસ્થ રહેતા હતા. આ સમયમાં એ ભાગનો બધો ખારી કાંઠો બીલનો હતો અને એ મહેવાસી મુલક ગણાતો.

રવચન્દ શેઠને સંતાનમાં એક દીકરો જ હતો. જેનો વંશ હાલ નથી. પોતે બહુ ધાર્મિક હતા અને પૈસેટકે પણ સ્થિતિ સારી હતી. તેઓ ધીરધારનો ધંધો કરતા; તેથી આસપાસનાં બીલાત ગામડાંમાં તેમને ફરતું પડતું, અને ઉધરાણીને અંગે બીલવસ્તી સાથે વારંવાર અથડામણ પણ થતી.

ઉધરાણીનો એક પ્રસંગ જાણવા જેવો છે. દગડીઓ નામે એક બીલ દેહુદાર હતો. તે ધસાયતાના બીલ સાથે લણી જઇને પોતે નમતું આપે નહિ, ખાતાનો નિકાલ કરે નહિ અને શેઠને ઉલટી ધમકી આપે.

એ વખતે ધસાયતામાં જે મલ્લેકસત્તા હતી તેનું નામ ધાસી-ખાન હતું. તે બહુ જુલમી અને અન્યાયી હતો. એનો એક નિયમ એવો વિચિત્ર હતો કે રોજ ચોવીસ ઘોડાં ચડે ને એક માણસનું માથું લાવે ત્યારે જ તે નિમાજ પઢે-આવા ત્રાસથી આખરફાર વસિત તેનાથી ડંટાણી ગઇ હતી. તેથી રવચન્દ શેઠ, નજીકના વાધ-પુરના રોડોડને જઇ મળ્યા, અને ધાસીખાનના જુલમની વાત કરી

રાઠોડ રાજને ઉચ્છેર્યો અને પ્રસંગ આવે મલેકને વશ કરવાની હિંમત દાખવી.

ત્યારપછી દુકાની જ મુદતમાં એક પ્રસંગ બન્યો. ખડાતથી મલેકના દિવાનનો પુત્ર વિજયપુર જતો હતો, તે વખતે ઘાસીખાનના મારાઓએ દારૂના નશામાં તેનું માથું ઉડારી દીધું. રણાસણ, ખડાત અને વિજયપુરની વચ્ચે એક તલાવડી છે. ત્યાં અગાઉ સાત વડ હતા, અને માતાનું સ્થાનક હતું. ત્યાં પેલા દિવાનના પુત્રનું મરતક લાવીને ધર્યું. એ વખતે ઉડણીઆમાં (વાઘપુરનું મૂળ નામ ઉડણીઆ હતું) રાઠોડસત્તા હતી. દિવાનને આ બાબતની ખબર પડતાં, તે રવચન્દ શેઠને મળ્યો અને બંનેએ રાઠોડને ઊભો કરી જણાવ્યું કે “આવતી કાલે દસ વાગે ઘોડા લઈને નદી આગળ આવજો અને અમે ડોકા કરીએ તે વખતે ચઢી આવી ગાદી સ્વાધીન કરી લેજો” એ પ્રમાણે રાઠોડે આવીને ગાદી કબજે કરી અને મલેક ઘાસીખાનને મારો પોતાની સત્તા જમાવી. ત્યારપછી ત્યાં રાઠોડવંશી વાઘપુરના બાપાત ઠાકોરની સત્તા ચાલે છે.

આ બનાવ પછી રવચન્દ શેઠનો માનમરતમો નાતજાતમાં પણ વધતો ગયો. તેઓ મોડાસા એકડામાં એક અગ્રેસર ગણાતા. એમ પણ કહેવાય છે કે આપણા ઇષ્ટદેવ શ્રી કાટયર્કજીની સેવા હાલના મુખ્યાલના વડીલ ગોવિંદરામને સોંપવામાં આવેલી, તેમાંય રવચન્દ શેઠનો મૂખ્ય હાથ હતો.

રવચન્દ શેઠ ઘણા જ ધર્મશ્રદ્ધાળુ હતા. પોતે પુષ્ટિસમ્પ્રદાયના ચુસ્ત અનુયાયી હતા એટલું જ નહિ, પણ ઇષ્ટદેવ પ્રત્યે તેમની અનન્ય આસ્થા હતી.



# અંજલિ

એટલે કેશવ શેઠનાં નવાં 'જેયકાવ્યો'ની વસન્તવાદી  
જેમાં

કાવ્યને પણ પાને ચડે એવાં રજૂગીતા છે,  
ગૂઝરાતણીને કંઈકથી થાય એવા રાસ છે,  
બાગાશામની કલ્પલોકસૃષ્ટિનાં બાગગીતા છે,  
પરમાત્માના અગોચર ધામની અંખી થાય,  
એવાં હૃદયગન પ્રીયનાં ઉપરાંત,  
સંસાર જીવન ને સ્નેહગીતા છે.

ઉંચા ફેધરવેષ્ટ કાગળ

સુપ્રસિદ્ધ ચિત્રકાર શ્રી ૦ રવિશંકર રાવળની પ્રજ્ઞાપ્રિય  
પીઝીવટે તૈયાર થએલું ત્રિરંગી અગ્રચિત્ર:

પચ્ચરંગી પૂઠું : કાઉન કદ :

દોઢસો પૃષ્ઠ :

કિંમત ફક્ત સવા રૂપિયો

પરન્તુ

'જીવનસ્મરણો'નું પુસ્તક ખરીદવાને હરકાઈ જાતિબન્ધને

એક રૂપિયે મળી શકશે.

'અંજલિ' વિષે

મુબઈના સુપ્રસિદ્ધ 'ગુઝરાતી' પત્ર, કવચતાનાં 'Modern  
Review' - અને 'નવચંચત' પત્ર, રાણપુરના 'સોરાષ્ટ્ર' પત્રે  
તેમજ 'સાહિત્ય', 'કૌમુદી' ને 'કુમાર' પત્રે લેખિકાં વિસ્તૃત  
અવલોકનામાં ઉચ્ચ અભિપ્રાય દર્શાવ્યો છે.

હવે જૂઝ પ્રતા રહી છે: તામ્રિ: મગાવી લેશો:—

ખડાયતા મુદ્રણકલા મન્દિર

અમદાવાદ

